ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Medeniyet Coğrafyamızdan Kesitler

Cilt: 8 ▪ Sayı: 16

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of City and Civilization

ISSN: 1308-8386 ▪ Cilt: 8, Sayı: 16, Haziran 2022

BEM-BİR-SEN adına sahibi
Levent Uslu
Genel Başkan

Yazı İşleri Müdürü
Recayi Karslı

Editör
Doç. Dr. Musa Öztürk

Yayın Kurulu
Ahmet Selim Kadıoğlu
Ayhan Metin
Emir Osmanoğlu
Ercan Olgun
Medeni Sevinç
Nurettin Sever
Recayi Karslı
Tarkan Zengin
Yusuf Sunar

Yayın Koordinatörü
Yusuf Sunar
Yayın Türü: Altı Aylık, Yaygın Süreli Yayın **Yayın Dili:** Türkçe-İngilizce
Kapak Tasarım: Mustafa Sunar ▪ **Uygulama:** Büşra Gezer ▪ **Teknik Sorumlu:** Seda Tokuroğlu
Baskı/Yayın Tarihi: Haziran 2022
Yayın Merkezi
BEM-BİR-SEN
Zübeyde Hanım Mah. Sebze Bahçeleri Cad. No:86 Kat:6 06400 Altındağ / Ankara
Telefon: +90 312 230 47 04 – 05 Faks: +90 312 229 66 39
E-posta: bembirsen@bembirsen.org.tr Web: www.bembirsen.org.tr
Editoryal İletişim
Nasuh Akar Mah. Türk Ocağı Caddesi Prof. Dr. Osman Turan Sok. No: 4 Kat: 2
Balgat-Çankaya/Ankara
Tel: 0312 285 53 59 / Faks: 0312 285 53 99 Gsm: 0543 285 53 59
Web: http://www.sehirvemedeniyetdergisi.org
E-posta: editor@sehirvemedeniyetdergisi.org ▪ E-posta: iletisim@sehirvemedeniyetdergisi.org

Hazırlık ve İçerik Danışmanlığı
ADAMOR Toplum Araştırmaları Merkezi
Web: www.adamor.com.tr E-mail: info@adamor.com.tr

Şehir ve Medeniyet Dergisi, yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir. Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarına aittir. ©Yayımlanan yazıların telif hakları Şehir ve Medeniyet Dergisi'ne aittir, yayımcının izni alınmadan yazıların tümü, bir kısmı ya da bölümleri ticari amaçla çoğaltılamaz, basılamaz, yayımlanamaz. Şehir ve Medeniyet Dergisi hem basılı matbu olarak hem de elektronik olarak yayınlanan ve açık erişim ilkelerini benimsemiş bir dergidir. Kaynak belirtilerek ve yazarların telif hakları korunarak internette yazıların bir kısmı veya tamamı paylaşılabilir

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Ahmet Koyuncu, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Aynur Atmaca Can, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Celalettin Yanık, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Cevat Özyurt, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Feridun Bilgin, Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan Tuncel, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk Pamir, ODTÜ (Emekli)
Prof. Dr. Hasan Bozgeyikli, Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice Ayataç, İstanbul Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Kadir Canatan, İstanbul S. Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Korkut Tuna, İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Köksal Alver, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Kudret Bülbül, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Lütfi Sunar, Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut Atay, Selçuk Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Mehmet Baha Tanman, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Altunoğlu, Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Orçun İmga, Polis Akademisi
Prof. Dr. Osman Şimşek, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Aytaç, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan Aras, İbn Haldun Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü Karatepe, T.C. Cumhurbaşkanlığı YYPK Üyesi
Prof. Dr. Tarkan Oktay, Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Tevfik Erdem, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Vehbi Bayhan, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Demirhan, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Zafer Çelik, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
D. Mehmet Doğan, Yazarlar Birliği Vakfı Başkanı
Doç. Dr. M. Yavuz Alptekin, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Alıcı, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammed Enes Kala, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammet Fatih Kılıç, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Sezik, İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Bakırcı, Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Yasemin Çakırer Özservet, Marmara Üniversitesi
Dr. Necdet Subaşı, MEB
Dr. Öğr. Ü. Ahmet Selim Kadıoğlu, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Görgün Özcan, İstanbul S. Zaim Üniversitesi
Dr. Öğr. Ü. Zeynep Yılmaz Bayram, Karadeniz Teknik Üniversitesi

Bu sayının Hakem Listesi (List of Reviewers for Vol. 8 Issue 16)

Editör olarak bu sayımızda yayınlanan makalelere anonim hakemlik yapan aşağıdaki hakemlere teşekkür ederiz.

The Editor wish to thank the following reviewers for their anonymous evaluations of papers in this issue.

Doç. Dr. Abdullah Aydın, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Kayan, Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Berat Akıncı, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Doç. Dr. Emrullah Yakut, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Fahri Atasoy, Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Sezik, İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Yasin Yayla, Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Arif Çiçek, Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Yılmaz Can, Diyarbakır Milli Eğitim Müdürlüğü

İçindekiler / *Table of Contents*

7
Takdim

8
Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Antakya'da Medeniyetin Mekânsal Temsili
Spatial Representation of the Civilization in Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep and Antakya
Ahmet Vedat KOÇAL

32
Nâbî'nin Hayriyye Adlı Eserindeki "Der- beyān-ı Şeref-i İstanbul" Bölümünde Şehir Tasavvuru
City Conception in the Chapter "Der-beyān-ı Sheref-i Istanbul" in Na-bi's Hayriyye
Azranur Açıkgöz - Ali Cançelik

53
Ülke İçinde Zorla Yerinden Edilenlerin Daha Önce Yaşadıkları Yere Dönme Eğilimleri: Taiz Örneği
Tendencies of the Forcibly Displaced Within the Country to Return to Their Former Places: A Case Study of the Taiz Yemen City
Doç. Dr. Musa Öztürk - Ebrahim Mohammed Ahmed Al-Yamani

72
Soğuk Savaş Sonrası Dönemde (1991-2021) Türkiye'nin Türk Dünyasıyla Kurduğu Sosyo-Kültürel İlişkiler
Turkey's Socio-Cultural Relations With the Turkish World in the Post-Cold War Period (1991-2021)
Mümin Ayparçası

93
Kırsal Kalkınma Desteklerinin İç Göç Üzerindeki Etkileri
The Effects of Rural Development Supports on Internal Migration
Muhammed Adak

KİTAP İNCELEME

107
İslam'da Modernleşme (1839-1939)
Reşat Açıkgöz

115
Buhara
Mevlüt Dede

120
Tanzimat'tan Günümüze İmar ve Şehir-cilik Tarihi
Mesut Arslan

350
Yazarlara Notlar

Takdim

Şehir ve Medeniyet Dergisi olarak siz değerli okuyucularımızı nitelikli metinlerle buluşturmaya devam ediyoruz. Bu sayımızda beş makale üç kitap değerlendirmesi ile yeniden karşınızdayız. Makalelerimizde A. Vedat Koçal Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Antakya'da Medeniyetin Mekânsal Temsili başlıklı makalesinde eski şehir alanları üzerinden Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerinin mekânsal özelliklerine dikkat çekmektedir. A. Açıkgöz ve A. Cançelik Nâbî'nin Hayriyye Adlı Eserinin "Der- beyān-ı Şeref-i İstanbul" Bölümündeki İstanbul ve Halep'e dair beyitlerden seçme yaparak şiirin ve şairin dönemine tanıklığını, şehrin şair tarafından nasıl algılandığını ve özellikle de şair ile şehir arasındaki aidiyeti irdelemektedirler. M. Öztürk ve A. M. Ahmed Al-Yamani Arap Baharı sürecinde ve sonrasında Ülke İçinde Zorla Yerinden Edilenlerin Daha Önce Yaşadıkları Yere Dönme Eğilimleri: Taiz Örneği başlıklı makalelerinde ele almaktadırlar. Çalışmada Yemen'in nüfus yoğunluğu en yüksek şehri olan Taiz'de zorla yerinden edilenlerin göç etme nedenleri, göç edenlerin yeniden geri dönmeyi düşünüp düşünmedikleri, eğer geri dönmeyi düşünmüyorlarsa bunda etkili olan hususlar ele almaktadırlar.

M. Ayparçası Soğuk Savaş Sonrası Dönemde (1991-2021) Türkiye'nin Türk Dünyasıyla Kurduğu Sosyo-Kültürel İlişkiler başlıklı makalesinde 25 Aralık 1991 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri'nin Soğuk Savaşın sona ermesinden günümüze değin geçen otuz yıllık süreçte Türkiye ile kurdukları sosyo-kültürel ilişkileri analiz etmekte, M. Adak ise Kırsal Kalkınma Desteklerinin İç Göç Üzerindeki Etkileri başlıklı çalışmasında kırsal kalkınma faaliyetleri sayesinde kırsalda yaşayan toplulukların dezavantajlı gruplar arasında yer almasının önlenmesi doğrultusunda atılan adımların iç göç üzerindeki etkilerini anlamaya çalışmaktadır.

Kitap değerlendirme yazılarında ise R. Açıkgöz Bedri Gencer'in Müslüman toplumlardaki modernleşmeye tepkileri, modernleşmenin beraberinde getirdiği ideolojik, kültürel ve siyasal dönüşümleri anlamaya yönelik olarak kaleme aldığı İslam'da Modernleşme adlı eserini M. Dede tarihçi A. Kütük tarafından son zamanlarda kaleme alınan Buhara kitabını M. Arslan ise M. Öztürk'ün editörlüğünde literatüre kazandırılan Tanzimat'tan Günümüze İmar ve Şehircilik Tarihi adlı eseri kritik etmektedirler. Başta yazarlarımız ve editör olmak üzere dosyanın hazırlanmasında emeği geçen herkese çok teşekkür ederim. Yeni sayımızda buluşmak dileğiyle,

Saygılarımla,

Levent Uslu
Genel Başkan

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Antakya'da Medeniyetin Mekânsal Temsili

Ahmet Vedat Koçal*

Öz

Yerleşimler ile insan toplulukları arasında benzerlikler bulunduğu, bir başka deyişle, insanların varlıklarını, özelliklerini ve davranışlarını mekâna yansıttıkları ya da mekânın insanları temsil eden bir davranışsal dışavurum aracı ve simgesi olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, yerleşim birimlerinin geçmişleri, toplulukların yerleşme süreçleri ve biçimleri, üzerlerinde yaşayan toplumların tarihlerinin ve dönüşümlerinin de izdüşümünü vermekte, böylece coğrafya ya da mekân, toplumların geçmişlerinin ve evrimlerinin izlenebildiği bir veri kaynağı olmaktadır. Mekân ile insan arasındaki bu karşılıklı belirlenim ilişkisinin doğal etkenlerinden biri ve belki de ilki, üzerinde yaşanan alanların, coğrafi konum, iklim, topografya, su kaynakları ve diğer ekonomik varlıklar gibi fiziksel özellikleridir. Öte yandan, ırk, etnisite gibi kimlikler ile gelenek, din ve ideoloji gibi çeşitli kültürel davranışlar da mekânsal alana yansımakta, böylece mekân, medeniyete ilişkin temsilleri barındıran bir gözlem alanı olmaktadır. Günümüzde Türkiye'nin Güneydoğu bölgesinde bulunan kentler ve yakın civarları da Mezopotamya ve Anadolu medeniyetlerinin özelliklerini korumakta ve hatta sürdürmektedir. Cumhuriyet tarihi boyunca süregelen modern kentleşme ve küreselleşme döneminde halen devam eden metropolleşme süreçleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki şehirlerde de yerleşim alanlarının büyümesini ve böylece yeni kentleşme alanlarının oluşmasını sağlarken, eski şehir merkezlerini de, Avrupa'da "old town" olarak adlandırılan biçimde, tarihsel-kültürel turizme yönelik, geçmişin ziyaret edilebileceği mekânsal arşivler olarak yeniden gündeme getirmektedir. Bu çalışma, Güneydoğu Anadolu'da bulunan Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep ve Antakya kentlerinde bulunan eski şehir alanlarını, Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerinin mekânsal özelliklerini gösteren nitelikleri bakımından incelemek amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, Anadolu, Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu, Eski Şehir

* Arş. Gör., Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Diyarbakır, Türkiye
E-mail: ahmetvedatk@gmail.com
Orcid: http://orcid.org/0000-0003-3017-5832
Geliş Tarihi: 08.06.2022 ▪ Kabul Tarihi: 24.07.2022

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Spatial Representation of the Civilization in Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep and Antakya

Ahmet Vedat Koçal*

Abstract

It is known that there are similarities between settlements and human communities, in other words, people reflect their existence, characteristics and behaviors to the space, or that space is a behavioral expression tool and symbol that represents people. In this context, the past of the settlements, the settlement processes and forms of the communities give a projection of the histories and transformations of the societies living on them, thus, geography or space becomes a source of data from where the history and evolution of societies can be traced. One of the natural factors, and perhaps the first, of this mutual determination relationship between space and human being is the physical characteristics of the settlement areas such as geographical location, climate, topography, water resources and other economic assets. On the other hand, identities such as race and ethnicity and various cultural behaviors such as tradition, religion and ideology are also reflected in the spatial area, thus, the space becomes an observation area that contains the representations of civilization. Today, the cities in the Southeastern region of Turkey and their close vicinity preserve and even continue the characteristics of Mesopotamian and Anatolian civilizations. The modern urbanization process that have continued throughout the history of the Republic era and metropolitanization process which is still continuing in the globalization age, brings up the old city centers as spatial archives for historical-cultural tourism where the past can be visited, as it is called "old town" in Europe. This study was prepared to examine the old city areas of the cities in Southeastern Anatolia such as Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Gaziantep and Antakya, in terms of their characteristics showing the spatial characteristics of Anatolian and Mesopotamian civilizations.

Keywords: Civilization, Anatolia, Mesopotamia, Southeastern Anatolia, Old City

---

* Prof. Dr., Fırat Uni Faculty of Humanity and Social Sciences. Sociology Dep.
E-mail: ahmetvedatk@gmail.com
Orcid: http://orcid.org/0000-0003-3017-5832
Received Date: 08.06.2022 ▪ Accepted Date: 24.07.2022

Giriş

Medeniyet, en basit biçimde insan topluluklarının ekonomik, coğrafî, ırksal, etnik ve benzeri etkenler etrafında biçimlenen kültürel davranışları arasındaki benzerliklere göre kendilerine özgü kategoriler içerisinde ilişkiler kurması, bu kategoriler arasındaki farklılıklara göre de bölümlenmeleri şeklinde tanımlanabilir. Bu bakımdan, medeniyet, insan topluluklarının ortak ben algılarını ve ben-algıları arasındaki farklılıkları yansıtır (Davutoğlu, 1997). Medeniyet kavramı, zaman, kimlik, mekân, coğrafya ve ekonomi gibi çeşitli ölçütlere göre farklı tariflerle kullanılmaktadır. Örneğin, İlkçağ ve Ortaçağ medeniyetleri ya da modern uygarlık deyimlerinde olduğu gibi zaman ölçütüne göre tarihsel ilerlemeyi, Mısır, Helen, Roma, Pers, Arap, Hint ve Çin örneklerinde olduğu gibi etnik, dinsel ve kültürel ortaklıkları, Akdeniz, Avrupa, Asya, Latin Amerika medeniyetleri denilirken, farklı topluluklar arası etkileşiml erin coğrafî yayılımları,toplulukların yaşadıkları coğrafî ve iklimsel koşullara göre edindikleri üretim biçimlerine ve ilişkilerine dayalı ekonomik ölçüt etrafında tarımsal, tüccar, denizci, göçebe ve benzeri özelliklere atıfla kullanılabilmektedir. Nihayet atlı, tekerlekli, yelkenli, buharlı ve kanatlı uygarlıklar şeklinde, teknolojik gelişimin tarihsel evrelerini temel alan bir kullanım biçimi de terminolojide ve literatürde yerini almıştır. Sonuç olarak medeniyet, sınırları tarihsel, etnik, kültürel, coğrafî, ekonomik, teknolojik ve benzeri boyutları olan çok çeşitli belirleyenler tarafından çizilen bir küresel kimlikler haritası olarak anlamlandırılabilir.

Tarihsel Temeller

Medeniyetlerarası Çok Katmanlılık

Buzul çağının sonunda, buzulların kutuplara gerileyişi ile oluşan ılıman-orta kuşağın klimatolojik özellikleri, bu alanlarda yaşayan insan topluluklarına toprak üstünde yerleşme ve yer üstü ve yer altı kaynaklarını üretim için kullanma ve günümüze varan uygarlık tarihini meydana getirme fırsatı vermiştir. Özellikle su kaynakları bakımından yerleşime ve tarımsal üretime elverişli alanlarının genişlemesi, kutup ve ekvator civarında yaşayan topluluklarla karşılaştırıldığında, medeniyetlerin orta-ılıman kuşakta toplanmalarını sağlayan en belirleyici etkenlerden biri olmuştur. Nitekim İlkçağ ve Ortaçağ boyunca geliştiği bilinen tüm uygarlıkların, Aztek-Maya-İnka uygarlıklarının Orta Amerika, Mısır-Helen-Roma-Arap-Avrupa uygarlıklarının Akdeniz, Pers-Hint-Çin medeniyetlerinin de

Orta ve Ön Asya çevrelerinde yerleşmiş olmaları, orta-ılıman kuşağa özgü coğrafî konumun, iklimsel ve topografik koşulların doğal sonucu ve göstergesidir.

Orta kuşağın insanların kalıcı yerleşimine, coğrafî hareketliliğine ve üretim faaliyetlerine uygun hale gelmesi ile ilk medeniyetlere ev sahipliği yapan alanlardan biri de, Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı ve uygarlık tarihi terminolojisinde "Mezopotamya" olarak adlandırılan coğrafya olmuştur. Prehistorik yerel medeniyetlerden sonra İlkçağ boyunca, Sümerler, Hititliler, Babiller, Asurlular ve Persler-Sasaniler gibi ilk imparatorluklar Mezopotamya'da ve Anadolu'da oluşmuşlar, doğuya ve batıya yayılan imparatorluklar kurarak antik medeniyetlerin bölge üstündeki egemenlik ve yerleşim sürekliliğinin sonraki halkaları olmuşlardır (Dedeoğlu 2002, s. 7-9). Romalılar, Büyük İskender'in seferleri ile Helenler, ardından Ortaçağ boyunca Bizanslar, Araplar ve Türko-Mongol Asya kavimleri, Anadolu-Mezopotamya medeniyetler arası birikimine daha sonra katılan unsurlar olmuşlardır (Koçal, 2014a).

Prehistorik ve antik medeniyetlerin en sık yoğunlaştığı alanlardan biri olan Mezopotamya ve Anadolu havzasını, Çin, Hint ve Orta-Güney Amerika gibi diğer medeniyet coğrafyalarından farklı kılan temel özelliği medeniyetler arası çeşitlilik ve medeniyetlerin tarihsel süreksizliğidir (Lewis 1996, s. 191). Örneğin, Hint, Çin, Aztek ve Maya gibi İlkçağ medeniyetleri, ırk ya da etnisite, inanç, kültür, siyasal egemenlik gibi unsurlar bakımından yakın geçmişe kadar devam eden bir süreklilik gösterebilmiş iseler de Mezopotamya ve Anadolu bölgeleri, bu alanlarda sürekli kesintilere, değişikliklere ve dolayısıyla çeşitliliklere uğramıştır. Bu tarihsel özelliği, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarını, Lewis'in (1996, s. 210), "ara medeniyet" diye adlandırdığı kavramla tanımlanabilecek biçimde medeniyetler arası bir geçişkenlik bölgesi hâline getirmiştir. Bu kapsamda, İlkçağ'dan Ortaçağ'a varan tarihsel süreç boyunca devam eden Pers-Helen savaşları-istilâları ve Büyük İskender'in Asya seferi ile meydana gelen medeniyetler arası etkileşimin ürünü olarak beliren Helenistik, ardından Emevî-Abbasî Halifelikleri eliyle İslâm'ın yayılışı boyunca Arabesk-İslâmî, Cengiz'den başlayıp Selçuklu, Timur ve Osmanlı imparatorlukları sürekliliğinde Asyatik-Türkik, Bizans İmparatorluğu ve özellikle Haçlı Seferleri ile Bizantik-Latin-Avrupaî kültürün birbirlerini takip eden katılımları, prehistorik ve antik köklerle birleştiğinde, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarında günümüze kadar gelen medeniyetler arası çeşitliliğin tarihsel kaynaklarını oluşturmuştur.

Medeniyetler arası geçişkenliğine ve çeşitliliğine karşın, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyası, tam da bu özelliğine dayalı çok boyutlu ve sürekli insan hareketlilikleri nedeniyle geniş merkezî siyasal yapıların ve otoritelerin oluşumuna da sahne olmuştur. Öyle ki, bu coğrafyada meydana gelen siyasal birlikler, Hıristiyan dünyasında asla meydana getirilememiştir (Lewis 1996, s. 182). Avrupa tarihinde gözlenemeyen ölçüde coğrafî boyutlarda merkezî imparatorlukların, daha İlkçağ'da bu coğrafyada ve birbirlerinin peşleri sıra kurulabilmiş ve varlıklarını modern çağa kadar devam ettirebilmiş olmaları, insan kitlelerinin coğrafya üstündeki süreklileşen hareketliliğinin sonucu ve göstergesidir.

Mezopotamya-Anadolu medeniyet havzasının prehistorik çağdan günümüze uzanan medeniyetler arası çeşitliliğine dair verilerin günümüzde halen edinilebildiği ve hatta görülebildiği kaynaklardan biri, yerleşim yerlerinin ve bu kapsamda kentlerin kültürel anlamda çok katmanlılığıdır. Kültürler arası bileşikliği gösteren özellikleri halen koruyan çok sayıda arkeolojik alan, kalıntı ve yapı, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Gaziantep ve Hatay başta olmak üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu kentlerinde ve bu kentlerin yakın bölgelerinde varlıklarını sürdürmektedir (Koçal, 2014b). Örneğin, Diyarbakır kent merkezinde Sur semtini çevreyelen surlar, yine Diyarbakır'ın Eğil ilçesinde bulunan kale ve kaya mezarları, Mardin'de, Gırnavaz höyüğü olarak adlandırılan kalıntılar başta olmak üzere çok sayıda kazı alanı, Asur medeniyetinin bölgedeki uzun süreli varlığını ortaya koyarken, Diyarbakır-Mardin sınırında ve karayolu üstünde yer alan Zerzavan kalesi, yine Mardin kent merkezi yakınlarındaki Dara Antik kenti, Şanlıurfa kent merkezindeki kalede bulunan sütunlar, Gaziantep'teki Zeugma yerleşim alanı ve Septimus Severus köprüsü gibi çok sayıda daha yeni arkeolojik veriler ise, Roma medeniyetinin izlerini gösteren öncelikli örneklerden birkaçıdır.

Dinsellik

Toplumsal yapıda baskın olan unsur şehre de damgasını vurur ve mekâna yansır. Dinsel inançların toplumsal kişiliğin oluşumunda belirleyici olduğu toplumlarda, kutsal mekânlar şehir yapılanmasında öne çıkar (Öztürk, 2021: 23). Dinsel inançların doğrudan veya dolaylı etkileriyle oluşan ya da biçimlenen şehirler, literatürde din merkezli (teo-centric) şehirler olarak tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. Dinsel şehirlerin temel ve ortak özelliği, dinlerin toplumsal kültür ve davranış üstündeki etkilerinin, şehirlerin kuruluşunda ve gelişiminde belirleyici etken olmasıdır. Göçebelikten sabit yerleşime geçişte sosyalleşmeyi sağlayan temel araçların kültürel değerler üzerinde üretimi (Bal, 2006, s. 40), bu

kapsamda, belirli mekânlara dinsel anlam ve değer verilmesiyle meydana gelen özel yerleşimler, dinsel şehirlerin özünü oluşturmuştur. Özetle dinsel şehir kavramı, yerleşimin, belirli mekânların dinsel inançlara ve geleneklere atıfla kutsal sayılmasına yönelik kültürel davranışlar etrafında gerçekleşmesiyle belirlenen bir kategoridir. Örneğin, Mısır'da Nil, Mezopotamya'da Dicle ve Fırat ve Hindistan'da İndus nehirlerinin havzaları boyunca ortaya çıkan ilk şehirler, tarımsal üretimin belirleyici etkisiyle birlikte, toplulukların, toplumsal ve ekonomik düzeni yöneten din adamı grubunun liderliğinde ve dolayısıyla mabet yapıları etrafında merkezîleşmesiyle oluşmuştur (Özcan, 2018, s. 54). Bu kapsamda, Hindistan'da Budistlerin Ganj nehrinde vaftiz oldukları Benares veya Varanasî ile Irak'ta Şiî Müslümanların ziyaret ettikleri Kerbela, varlık sebepleri dinsel inançlara ve geleneklere dayalı şehirler sınıflandırmasının en bilinen örnekleri olarak verilebilir (Sjoberg, 2002, s.39, 43).

İlkçağ ve Ortaçağ medeniyetlerinin temel ve evrensel özelliği olan din merkezlilik, Anadolu ve Mezopotamya coğrafyalarında da geçerli olmuş, prehistorik animistik ve antik çağa özgü çok tanrılı pagan dinleri takiben tek tanrılı dinler, Anadolu ve Mezopotamya medeniyet havzasının öncelikli kültürel ve dolayısıyla mekânsal belirleyenleri olmuş, bu çerçevede, şehirlerin büyük dinsel mabetler etrafında merkezîleşme şeklinde yapılaşmaları, çağlar boyunca süreklilik gösteren bir gelenek hâlini almıştır. Ziggurat, akropoller, sunaklar, havra-sinagog, kilise ve camiilerin neredeyse her yerde ve her zaman şehirlerin merkezî noktaları olmaları, dinsel inançların, insanların ve yöneticilerin yerleşme davranışının odağındaki yerini ve etkisini göstermektedir. Nitekim son yıllarda, özellikle Şanlıurfa civarında gerçekleştirilen kazılarla ortaya çıkarılan ve köklerinin neolitik öncesine kadar uzandığı saptanan Göbeklitepe ve Karahantepe gibi arkeolojik sitelerden elde edilen veriler, dinsel inanç sistemlerinin ve dolayısıyla tapınakların, yerleşimin sonucu ve ürünü olduğuna dair geleneksel yaklaşıma karşı mistik inanç ve tapınma davranışının, insanlığın sabit yerleşme faaliyetinin öncelikli gerekçesi olabileceği önermesini güçlendirmektedir.

Günümüzde, Diyarbakır'da merkez Sur ilçesinde bulunan eski şehir alanı, Arap-İslâm egemenliği öncesinde bir pagan tapınağı olup sonra kiliseye ve Emevîlerce camiiye dönüştürülen Ulu Camii, Şanlıurfa'da da, merkez Eyyübiye ilçesi sınırlarında kalan eski şehir alanı, tıpkı Diyarbakır'daki benzeri gibi eskiden bir kilise olup sonradan Araplarca camiiye dönüştürülen Halil İbrahim Camii ve günümüzde Balıklıgöl diye adlandırılan dinsel mekânlar ve yapılar merkezinde

yerleşmiştir. Mardin de dinsel amaçlı yapıların ve mekânların şehirlerin oluşumunda ve gelişimindeki belirleyici yerinin ve etkisinin, sadece Güneydoğu Anadolu'da değil, dünyada en çarpıcı boyutlarıyla gözlendiği şehirlerin başında gelmektedir. Hıristiyanlığın en erken mezheplerinden ve cemaatlerinden biri olan Süryanî inancında ve kültürel geleneğinde, "kullar dağı" anlamında dinsel kutsallık atfedilerek kullanılan ve günümüzde Mardin Midyat merkezli bir bölgeyi ifade eden "Tur Abdin" deyimi (Özmen, 2006, s. 161-163), mekân, şehir ve din arasındaki kültürel ilişkiselliği ve bütünlüğü gösteren en belirgin örneklerden biridir. Bununla birlikte, Mardin şehir merkezi, özellikle Midyat ve Nusaybin başta olmak üzere, yakın civardaki diğer kasaba ve köylerde başta Süryani, Ermeni ve Keldani gibi Hıristiyan gruplara ait kiliselerin, Arap-İslâm ve Artuklu-Osmanlı yapısı camiilerin ve diğer mabetlerin bir arada ve mahallelerin merkezinde bulunmaları, toplumsal yapı ve kültür ile kentsel yapılaşma ve yaşayış arasındaki bağıntının bir başka göstergesi niteliğindedir.

Günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölge'sinde bulunan eski şehirler, Emevî-Abbasî imparatorluklarının egemenliğinde Arap-İslâm medeniyetinin etki alanına girdikten sonra, başlıca ve erken örnekleri Medine, Şam, Bağdat, Kûfe ve Kahire'de görülen Arap-İslâm şehri modelinin (Aslan ve Koçal, 2019) tipik özelliklerini edinmişlerdir. Din merkezli diğer topluluklarda olduğu gibi Müslümanlarda da İslâm inancının ilkeleri, kuralları ve günlük yaşam tarzları, mekânı ve şehri belirlediğinden kendine özgü bir dinsel şehir modeli meydana getirmiş, çoğunlukla Müslümanların yaşadığı şehirlerin buna göre yeniden biçimlenmesine sebep olmuştur. Bu kapsamda dinin antik Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerinde de toplumsal örgütlenmenin ve şehirleşmenin merkezinde yer alışı önceki inançların yerini İslâm'ın ikamesi ile korunmuş, şehrin dinsel niteliği sürdürülmüştür. Böylece şehirlerin karakterleri, coğrafyalarından ve iklimlerinden kaynaklanan koşullar ile geçmişlerinden gelen özellikleriyle birlikte Arap-İslâm medeniyetinin getirileri, şehirleri yeniden yapılandırmış ve biçimlendirmiştir. Örneğin, İslâm öncesi mabetler camiiye dönüştürülürken, diğer yandan da antik çağda Pers, Roma ve Helen seferleri ve istilâları ile Ortaçağ'da Haçlı seferleri boyunca olduğu gibi şehirlerin aynı zamanda garnizonlar, kaleler ve lojistik üsler oluşu, bu kez de İslâm'ın askerî yolla yayılması anlamında cihad-fetih savaşlarına yönelik bir süreklilik göstermiştir. Antik şehir modeli ile İslâm ve imparatorluk şehri modellerinin iç içe geçmesiyle bu medeniyetler aynı mekânlarda birleşerek yeni bir şehir modeli üretmişlerdir.

Emevî-Abbasî imparatorluklarının Arap-İslâm medeniyeti merkezli etkileri, bölgenin Osmanlı Devletinin egemenliğine geçişi ile önemli dönüşümler göstermiş, Beylerbeyliği ünvanı ile hükümet ve eyalet merkezi işlevine sahip olan Diyarbakır başta olmak üzere bölge şehirleri, Arap-İslâm şehrinin dinsel kalıpları dışında, Osmanlı'nın İstanbul'un fethi ile Bizans mirasının da katılması ile oluşan imparatorluk ya da Osmanlı şehri modelinin daha geniş ve çeşitlilik içeren yapısına varmışlardır. Osmanlı egemenliği ile Türk-İslâm medeniyetinin etki alanına giren şehirlerde, Selçuklu İmparatorluğu tarafından Semerkand, Buhara, Merv gibi Orta Asya şehirlerinden Anadolu'ya taşınan Türk-İslâm şehri tipinin temel özelliklerine uygun olarak, genellikle Ulu Camii olarak adlandırılan, şehrin en büyük camiisinin odağında yer aldığı ve onun etrafında alışveriş için bedesten, eğitim için medrese, tedavi için şifahane, çeşitli kentsel ve toplumsal hizmetler için vakıflar gibi yapılardan oluşan bir yerleşkeyi ifade eden külliye merkezli (Ateş, 2017, s. 155) ve millet sistemi kapsamında etno-kültürel toplulukların dinsel aidiyetlerine özgülenerek oluşturulmuş mahalle sistemi etrafında bir imar-inşa ve şehirleşme faaliyeti gerçekleşmiştir. Bu çerçevede özellikle Diyarbakır'da ve Mardin'de eski şehir bölgelerinde gözlendiği üzere her bir mahalle, kendi topluluğunun inancına ait mabet etrafında yapılaşmış ve diğerlerinden ayrılmıştır.

Fiziksel-Coğrafî Temeller

Tarıma Elverişlilik

Uygarlığın özel bir birimi olarak kent, birkaç büyük nehir vadisinde gelişmiştir: Nil, Dicle-Fırat, İndus, Hwang Ho (Mumford, 2007, s. 75). Yerleşimin öncelikli ihtiyacı olarak hem içme suyuna de tarımsal su kaynaklarına ve de sulanabilir tarım alanlarırna yakınlık, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerin coğrafî konumunu belirleyen temel etken olmuştur. Eski şehirlerin Diyarbakır'da Dicle nehriyle sulanan ve şehrin adıyla anılan ovaya (Görsel 1), Urfa'da Fırat nehrinin suladığı Harran ve Mardin'de her iki nehrin aktığı Kızıltepe ovalarına bakan (Görsel 2) hakim tepeler üstünde kurulmuş olmaları askerî açıdan savunulabilirlik ihtiyacıyla birlikte, sulanabilir ve işlenebilir topraklara yakınlığın da antik medeniyetlerce yerleşim yerinin seçiminde önemli bir belirleyen olduğunu göstermektedir.

Görsel 1. Diyarbakır eski şehri, surlar, Dicle nehri ve tarım alanları
Kaynak: *google.com*

Görsel 2. Mardin eski şehirden Kızıltepe ovası
Kaynak: *google.com*

Savunmaya Elverişlilik

Güneydoğu Anadolu, "bereketli hilâl" diye anılan, Fırat ve Dicle nehirlerinin geniş ve uzun güzergâhları boyunca sulanan verimli geniş ovaları, diğer yandan İç Asya'dan ve Hindistan'dan gelip Avrupa'ya ulaşan kara ticaret yolları üstünde bulunan konumu nedeniyle, tarih boyunca, Hitit-Mısır, Helen-Pers, Roma-Arap-İslâm, Bizans-Selçuklu, Moğol-Selçuklu, Haçlı-Selçuklu, Osmanlı-Safevî gibi imparatorluklar arasında, medeniyetler arası egemenlik rekabetinin ve dolayısıyla askerî çatışmaların, sefer ve istilâların sürekliliğine sahne olmuştur. Bu durum, bölgede bulunan şehirlerin yerleşim yerlerinin seçimini ve imarını, öncelikli

düzeyde savunma, lojistik, birlik barındırma, gıda ve su kaynakları gibi savunma temelli askerî gerekliliklere uygun yönlerde belirlemiştir. Bu nedenledir ki, Mezopotamya ve Mısır'da kentler, genellikle, güvenlik ve savunma için yüksek düzlüklerde kurulmuştur (Mumford, 2007, s. 89). Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Gaziantep örneklerinde de eski şehirler, istilâcı askerî hareketliliği önlemeye dönük amaçlarla, özellikle kayalık yamaçlara sahip yükseltili yerlere yerleşmiş, ayrıca surlarla çevrilerek kale-şehirler olarak korunma altına alınmış, özetle, şehirleşmede, savunma olanakları öncelikle dikkate alınmıştır. Özellikle Diyarbakır'da, eski şehrin tamamının ovaya bakan bir yükselti üstünde yerleşerek surlarla çevrilmesi (Görsel 3), Mardin'de ve Urfa'da ise, eski şehirlerin bütünüyle kayalık bir dağın tepesine inşa edilmiş kalenin yamacında yerleşmiş olmaları (Görsel 4 ve 5), bu duruma iyi birer örnektir.

Görsel 3. Diyarbakır surları
Kaynak: *google.com*

Görsel 4. Mardin kalesi ve eski şehir
Kaynak: *google.com*

Görsel 5. Urfa kalesi ve eski şehir (Eyyübiye)
Kaynak: *google.com*

Ekonomik Temeller

Ticaret Merkezlilik

İç Asya'dan ve Hindistan'dan gelip Ön-Asya ve Basra körfezi üzerinden Akdeniz limanlarına ve Avrupa'ya ulaşan İpek ve Baharat yolları gibi antik kara ticaret yollarının üzerinden geçmesi, Mezopotamya-Anadolu coğrafyasındaki şehirleri, bu güzergâhlar üzerinde hareket eden kervan kafilelerinin durak ve ticaret merkezi kılmıştır. Nitekim şehir anlamına gelen sözcüklerin, Farsça'da bazar ve Kürtçe bajare şeklindeki söylenişlerindeki benzerlik, doğrudan bu ekonomik özellikle ilgilidir.

Antik çağ ve Ortaçağ şehirlerinin evrensel özelliği olan pazar yeri (agora) merkezlilik (Mumford, 2007, s. 186; Pirenne, 2014, s. 54), Anadolu ve Mezopotamya şehirlerinin de kurucu unsuru olmuş, aşağıda değinileceği gibi çarşılar, hanlar ve kervansaraylar şehirlerin merkezinde inşa edilerek şehirlerin ekonomik odaklarını oluşturmuşlardır.

Yerel Ticaret, Zanaat ve İmalât

Arap-İslâm ve Türk-İslâm imparatorluklarında, Müslüman olmayanların yönetici, askerî ve bürokratik örgütlenmelere katılma olanağından yoksun oluşları, Ermeniler ve Süryanîler başta olmak üzere, yerel gayrımüslim toplulukları, ticaret, zanaat ve imalatla uğraşmaya itmiş, genellikle sarraflık, kuyumculuk, tüccarlık, el sanatları, dokumacılık, inşaatçılık ve mimarlık gibi işler yapan gayrımüslim ailelere ait ticarethaneler çarşılarda çoğunluğu oluşturmuştur. Osmanlı Devletinde

cizye vergisi karşılığında askerlikten muafiyet olanağı, bu toplulukları üretici grup olan erkeklerin uzun süre orduda bulunmasından ve sürekli savaşlara katılmasından kaynaklanan kayıplara uğramaktan korumuş, kuşaktan kuşağa aktarılabilir ticarî sürekliliği sağlamıştır. Bu durum ve özellikle Osmanlı'nın gerileme ve dağılma dönemlerinde üç kıtaya yayılan ve süreklileşen savaş ortamı, Müslümanlar aleyhine bir ekonomik eşitsiz ortam oluşturmuş, giderek şehirlerde gayrımüslim toplulukların ekonomik egemenliğine varmıştır. Diyarbakır, Urfa ve Gaziantep'te Ermeniler, Mardin'de Süryaniler, ekonomik ve dolayısıyla toplumsal seçkinliği ellerinde bulunduran öncelikli gruplar olmuşlardır.

Tarım

Esasen savunma için inşa edilen duvarlar, şehirle köyü ekonomik, toplumsal, işlevsel ve özellikle etno-kültürel bakımlardan da birbirlerinden ayırmışlardır. Yukarıda değinildiği üzere, şehre özgü ticaret, zanaat ve imalat işlerini egemenliğinde bulunduran tüccar kesim, çoğunlukla gayrımüslim iken, kırsal nüfus ise, ağırlıkla Müslümanlardan, özellikle Kürtlerden oluşmuştur. Bu durum, gayrımüslim mabetlerinin şehirlere kıyasla kırsalda çok daha az görülmesinin ve var olanların da günümüze pek az kalıntılarının kalabilmiş olmasını açıklamaktadır. Böylelikle duvarlar, şehri sadece askerî tehditlerden değil aynı zamanda köylülerin şehirle yapısal bağlar kurmasını da engelleyen bir etno-kültürel bariyer işlevi de görmüştür. Bununla birlikte, tahıl ve hububat gibi gıdalar başta olmak üzere, kırsalda üretilen tarımsal ürünler, şehirlerde periyodik zamanlarda kurulan pazar yerlerinde ya da dönemsel panayırlarda satılmıştır. Köylerin şehirlerin beslenme ve tüketim ihtiyacını karşılaması, ürettiği ekonomik ağ üzerinden, köylerle şehirler arasında karşılıklı bağımlılık meydana getirmiştir.

Öte yandan şehirler, Bizans İmparatorluğu'nun feodal toprak rejimi pronoia ile onun mirasını devralıp sürdüren Selçuklu ikta ve Osmanlı tımar sistemlerinin tarihsel sürekliliği boyunca, kırsalda üretilen tarımsal artı ürünün vergi olarak merkezî hazineye aktarımında aracı rolü oynamış, eyalet/beylerbeyliği ve sancak gibi yönetsel kademeler ve askerî birliklerin sevk ve idare edildiği garnizonlar, siyasal merkezle taşra ve kırsal arasında ekonomik ve bürokratik bir köprü işlevi görmüşlerdir. Şehirler, ekonomik bakımdan bürokratik ve ticarî merkezler olurken, şehir duvarlarının dışında kalan köyler, tarım ve hayvancılığın toprağa ve bedensel emeğe dayalı ilkel ekonomisine terk edilmişlerdir. Bu da özellikle modernleşme sürecinde şehirlerdeki toplumsal ve kültürel gelişmelere rağmen kırsal-

daki durağanlığın ve modernleşmeye karşı geleneksel direncin maddî altyapısını oluşturmuştur.

Mimarî Temeller

Dinsel Mimarî

Antik çağ ve Ortaçağ şehirlerinin tipik ve ortak özelliği olan tapınak-mabet merkezlilik, Anadolu-Mezopotamya medeniyetlerinde de geçerli olmuştur. Zigurat, sinagog, kilise, mescit-camii ve külliye gibi dinsel yapılar, mahallelerin ve genel olarak şehrin fiziksel merkezini oluşturmuştur. Bu bağlamda, özellikle camii ve kilise gibi dinsel yapılar ve onları yöneten dinsel liderler, ibadet hizmetlerinden önce yerel etno-kültürel grupların cemaat-mahalle ilişkisi odaklı toplumsal örgütlenmesinin de merkezi olma işlevini yürütmüşlerdir.

Merkezî ve yerel yöneticiler, devletlerin egemenliklerinin sembolleri olmak üzere adlarıyla anılan külliyeler, camiiler, medreseler ve vakıflar, gayrımüslim yerel cemaatler de kiliseler ve manastırlar inşa etmişlerdir. Böylece dinsel yapılar, kamusal ve sivil mimarînin ortak odağını ve uğraşısını oluşturmuştur. Özellikle Diyarbakır ve Mardin eski şehirleri, bu iki temel kaynağa dayalı dinsel mimarî kültürünün çeşitli ve zengin örneklerini barındırmaktadırlar. Örneğin, Tuncer (2002), Osmanlı döneminde, Diyarbakır'da sekizi Ermeni, altısı Süryanî, beşi Nasturî, ikisi Rum, biri Keldanî olmak üzere en az yirmi iki kilisenin var olduğunu aktarmakta, Beysanoğlu da (1998, s. 130-133), günümüze ulaşamayan en az on üç kilisenin isimlerini saymakta, günümüzde sadece Meryem Ana Süryanî Kadîm, Ortodoks Surp Sarkis ve Surp Giregos ile Katolik Saint George kiliseleri varlıklarını sürdürmektedir (Aykal, 2013, s. 328). Şehir merkezi ve Midyat ilçesi başta olmak üzere, Mardin civarı ise, Süryanî inanç geleneğinde kutsal bir alan olarak kabul edilmesi itibarıyla şehirden köye her düzeyde yerleşim birimlerinde mabet ve dinsel mekânların yoğunlaştığı özel bir bölge olmuştur (Akyüz, 1998; Elyiğit, 2020). Bunlardan Deyrulzafaran manastırı ve içindeki Mor Hananyo Kilisesi, Doğu Hıristiyanlığı diye adlandırılan Süryanî inancının ve topluluğunun en üst düzey dinsel kurumu olan patrikliği bünyesinde barındırmış (Özcoşar, 2018; Ocakçı, 2010) ve halen metropolitlik düzeyinde dinsel hizmeti ve temsili sürdürmektedir. Başta kiliseler olmak üzere birçok İslâm öncesi dinsel yapı, Diyarbakır'da, Mardin'de, Gaziantep'te ve özellikle Urfa'da örnekleri sıklıkla gözlenebildiği üzere, Arap-İslâm ve Osmanlı imparatorlukları sürecinde camiye dönüştürülmüştür (Yılmaz ve Eroğlu, 2013). Diyarbakır'da ve Mardin'de ki Ulu Camii-

ler, Urfa'da Balıklıgöl diye adlandırılan Halil'ür Rahman Camii, Gaziantep'te Kurtuluş Camii, bu kategorinin en önemli örnekleridir. Osmanlı döneminde Türk-İslâm medeniyetinin etkilerinin de katılmasıyla, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerin dinsel mimarîsi, giderek coğrafyanın geleneksel etno-kültürel mozaiğini yansıtan çok katmanlı yapılar haline gelmişlerdir.

Askerî Mimarî

Savaş insanlık tarihi kadar eski olduğu gibi kale inşası da neredeyse savaş kadar eskidir. Tarihte insanlığın inşa ettiği ilk yapılar, koruma duvarları olmuştur (Pirenne, 2012, s.48). Yukarıda değinildiği üzere, en eski medeniyet sahalarından biri ve ekonomik kaynakları bakımından tarihi boyunca egemenlik çatışmalarına sahne olan Güneydoğu Anadolu-Mezopotamya coğrafyasında bulunan şehirlerin yerleşim yerleri bu savunma arayışının etkisi altında belirlenmiş ve şehirler bu önceliğe göre imar edilmişlerdir. İlkçağ'ın erken dönemlerinden başlayarak toprak ve ticaret yolları üstündeki egemenliği ve denetimi elde etme ve sürdürme çabası, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki şehirlerin savunmaya elverişli yükseltilere yerleşimi ile yollar ve nehirler boyunca müstahkem mevkiiler ve garnizonlar inşasının temel gerekçesini oluşturmuştur. Bu kapsamda Roma İmparatorluğu, doğu sınırlarını başta Sasanilerinki olmak üzere akınlara karşı korumak için Fırat nehri boyunca, Hasankeyf, Dara gibi müstahkem alanlarda lejyonlar yerleştirdiği kaleler inşa etmiştir (Söyler, 2019; Yıldırım, 2013). Bu kalelerden üçü günümüzde, Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin kent merkezlerinde varlıklarını korumaktadırlar. Varlığını birkaç burç ve duvar dışında neredeyse bütünüyle koruyan Diyarbakır Kalesi (Köse, 1997), bu yapılar içerisinde en eski olanıdır (Görsel 6). Yazılı veriler Diyarbakır'daki eski şehrin bulunduğu alanı çevreleyen surların, MS. 324-337 yılında İmparator Büyük Constantinus döneminde inşa edildiği biliniyorsa da (Boran ve Aykaç, 2019, s. 274), tarihsel anlatılar, ilk şehir duvarlarının çok daha eski tarihlerde, Roma egemenliği öncesinde, milâttan once yaklaşık 2000'li yıllardan, Hurriler zamanından beri var olduğunu doğrulamaktadır (Söyler, 2019, s. 43). Diyarbakır surları üstünde bulunan Asur, Roma, Bizans, Yunan, Latin, Mervanî, Abbasî, Osmanlı dillerinde yazılı kitabeler ve kabartmalar (Boran, 2011, s. 84-85; Değertekin, 2006; Parla, 2005), şehrin tarihiyle birlikte, Diyarbakır kalesinin geçmişi konusunda da bilgi vermektedir.

İlk inşa tarihine dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, Süryanî dilinde "tek kale" anlamına gelen "Marde" sözcüğünün, ilk kez 4. yüzyılda bir Romalı

tarihçi tarafından aktarılmış olması itibarıyla, Roma öncesi geçmişe kökenlenmesi olası Mardin kalesi de, yüksekliği doğuda 1200, batıda 1800 metreye varan ve şehre hâkim en yüksek tepenin doruğunda kurulmuş, eski şehir, bu tepenin yamacı boyunca yerleşmiştir (Gürhan, 2015, s. 222). (Görsel 7). Romalılar tarafından yapılan Urfa Kalesi de, Diyarbakır ve Mardin'de olduğu gibi şehre hakim bir tepe üstünde inşa edilmiş, eski şehir, ub tepenin yamaçlarından aşağıya doğru yerleşmiştir (Görsel 8).

Görsel 6. Diyarbakır surları
Kaynak: *google.com*

Görsel 7. Mardin kalesi ve eski şehir
Kaynak: *google.com*

Görsel 8. Urfa kalesi
Kaynak: *google.com*

Sivil Mimarî

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerde konut başta olmak üzere, sivil mimarî, bölgenin coğrafî, jeolojik ve iklimsel özellikleri tarafından belirlenmiştir. Bu kapsamda, sivil mimarînin temel yapı unsuru çevredeki kaynaklardan elde edilen yöresel taşlar olmuştur. Diyarbakır'da, Karacadağ'ın püskürttüğü volkanik kayaç bazalt (Erçin Kahveci ve Kadayıfçı, 2013, s. 57; Kahveci, 2008), Urfa'da Urfa taşı (Öztürk Tel, 2021), Mardin'de kireçtaşı (Önenç vd., 2006; Gürdal vd., 2011) ya da Midyat taşı (Şahin vd., 2013) kullanımı, sadece bir yapı unsuru olmakla kalmamış, aynı zamanda bu şehirlerin görünümlerine hakim olduğu gözlenen renkleri de vermiştir.

Öte yandan, iklim koşullarının sivil mimarî, özellikle konut bakımından bir başka belirleyici etkisi, yaz aylarındaki yüksek sıcaklığa karşı bir önlem olarak dar sokaklar ile bu sokaklar boyunca bitişik nizam ve avlulu ya da bahçeli evlerin inşasının tercih edilmiş olmasıdır. Bu kapsamda evlerin cephesinin sokağa değil içindeki avluya-bahçeye bakması, yaz mevsiminde güneşten, kışın da rüzgârdan korunma amacıyla cephenin olabildiğince küçük olması gözetilerek komşu binalarla bitişik halde konutlar, eski şehrin hakim konut tipi olmuştur (Ergin Oruç, 2017).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerde sivil mimarinin bir başka ortak özelliği, bina estetiği amacıyla el sanatlarının yoğun biçimde kullanılmış olmasıdır. Özellikle Mardin'de sıklıkla gözlenen taş oymacılığı geleneği ile kakma yöntemi (Yeşilbaş, 2020), Diyarbakır'da hâkim bir mimarî üslûp olarak taş ya da ahlap üstüne işlenmiş geometrik ve çeşitli görsel figürlerle ve sembollerle

gerçekleştirilen süslemeler (Yariş, 2020), konut mimarisinin yaygın bir özelliği ve unsuru olmuştur.

Ticarî Mimarî

İpek ve Baharat yolları üstünde medeniyetler arası kara ticaretini yürüten büyük kafilelerin konaklama, alışveriş ve diğer ihtiyaçlarına yönelik talepleri, şehirlerde pazar yeri, kervansaray, han, bedesten ve hamam başta olmak üzere ticarî nitelikli bir mimarîyi üretmiştir. Diyarbakır'da, varlıklarını günümüzde de koruyan ve turistik amaçlarla kullanılan Deliller ya da Hüsrev Paşa Hanı, Hasan Paşı Hanı ve Sülüklü Han ya da Kazancılar Hanı (Kazancı, 2014; Yeşilbaş, 2015), Urfa'da yine turistik ve ticarî hizmet vermeye devam eden Gümrük ve Barutçu Hanları başta olmak üzere çok sayıda han, Mardin'de Surur Hanı, Artuklu Kervansarayı, Gaziantep'te Buğday, Gümrük, Kürkçü, Şire, Tütün Hanları gibi kervan ulaşımına ve ticaretine yönelik çok sayıda yapı örneği, bölge şehirlerinde, medeniyetler arası kara ticaret yolları üstündeki konumdan kaynaklanan ticarî faaliyetin mekânsal yansımalarını oluşturmaktadır. Bu yapıların, külliyeler ve ulu camiiler gibi, eski şehirlerin merkezî alanlarında inşa edilmiş olmaları, Ortaçağ şehrinin ve özellikle Şam, Bağdat ve Kûfe gibi başat örnekleriyle, Arap-İslâm şehirlerinin tipik özelliklerinden biri olan pazar odaklılığını (Hizmetli, 2012) örneklemektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerde, ticarî mimarînin bir başka hakim unsuru karasal iklim koşullarına karşı bir önlem olarak, çarşıların dar caddeler boyunca uzanışı ile, bedesten ve kapalı çarşı modeli ile, kapalı çarşılar, özellikle yaz aylarındaki yüksek sıcaklık düzeyine karşı esnaflar, müşteriler ve ayrıca turizm açısından önemli bir imkân sunmaya günümüzde de devam etmektedir.

Sosyo-kültürel Temeller

Çok Kimliklilik

Mezopotamya medeniyetinin, yukarıda değinilen tarihsel, coğrafî ve ekonomik özelliklerine bağlı olarak, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan eski şehirlerin toplumsal yapısı, etno-kültürel çoğulluk, bir başka deyişle, geleneksel imparatorluk kozmopolitliği tarafından belirlenmiştir. Bu durum, özellikle İslâmcı duyarlılık taşıyan söylemlerde ve metinlerde barışçıl bir bir arada yaşama ortamı olarak değerlendirilmekte ve sunulmakta ise de, pratikte, birbirlerinden özellikle mahalleler üzerinden mekânsal bakımdan ayrışmış, bölünmüş (segmenter), çarşı-

pazar dışında, etno-kültürel gruplar arasında, evlenme başta olmak üzere geçişkenliğin ve hatta ilişkiselliğin çok güçlü geleneksel değerlerle sınırlandığı ve denetim altına alındığı bir günlük yaşayış gerçekliğinden söz etmek daha uygundur. Bu çerçevede, Osmanlı dönemi boyunca, millet sistemine uygun biçimde Müslümanlar ve gayrımüslimler olarak ikiye ayrılmış bir yapı içerisinde Müslüman bürokrasinin ve eşrafın yanında, Diyarbakır'da, Urfa'da ve Antep'te Ermenilerin Mardin'de ise Süryanîlerin (Küçük, 2008; Özcoşar, 2013) şehirlerin önde gelen gayrımüslim toplulukları oldukları genel bir sınıflandırmadan söz etmek mümkün ise de ayrıntıda İslâm öncesine uzanan erken dönemlerden itibaren çok daha çeşitli bir yapı ile karşılaşılmaktadır. Örneğin, Diyarbakır'da, Arap-İslâm egemenliğinden once, güneşe tapan animistik (şemsî), yahudi ve beş ayrı mezhebi ile (Gregoryen, Ortodoks ve Katolik Ermeniler, Ortodoks Rumlar, Süryanî Kadîm Yakubîler) Hıristiyan toplulukların yaşamış oldukları, bıraktıkları yapılar sayesinde bilinmektedir (Beysanoğlu, 1992, s. 77). Klasik Osmanlı döneminde ise Evliya Çelebi (2001, s. 40) Seyahatname'sinde şehrin toplumsal yapısına ilişkin gözlemlerini aktarırken Kürt, Türk, Arap, Acem, Ermeni ve Rum nüfusundan ve dillerinin konuşulmakta olduğundan söz eder. Hıristiyan topluluklar dışında, 1848 yılında şehri ziyaret eden Yahudi gezgin Haşenî, şehirde 250 yahudî ailenin yaşamakta olduğunu aktarmıştır (Bali, 1999, s. 368). 1950'de en az 500 hanelik bir topluluğa sahip Süryani nüfusu ise, 1979 tarihli bir kaynağa göre 150-200 hane civarına inmiştir (Aslan, 1979, s. 82-83).

Günümüzde bu yapı, özellikle son yıllarda giderek popülerleştiği gözlenen tarih, kültür ve inanç turizmi temalı söylemlerde ve literatürde, her ne kadar "çok kültürlülük, çok dinlilik-çok dillilik" ve "bir arada yaşama" gibi yorumlanmakta ise de (Koçal, 2016), çoğulculuğun dayandığı toplumsal grupların modernleşmeyle birlikte sürekli erimesine bağlı olarak, bölgede etno-kültürel durumun "homojen" ve hatta "tekelci" bir niteliğe dönüştüğünün açıkça gözlenir olduğu mevcut ortamda çokkültürlülük söylemi, yaşanan gerçekle karşılaştırıldığında, tartışılır hale gelmektedir (Öztürk, 2013, s. 70-71).

Mahalle Yapısı

Özünü Anadolu-Bizans-Mezopotamya medeniyetlerinin kozmopolit sürekliliğinden alan Osmanlı millet rejimi, kendisinden önce olduğu gibi, şehirlerin sosyolojik ve dolayısıyla fiziksel yapısında**,** yerel yönetim bürokrasisinin, dolayısıyla toplumsal hiyerarşide Müslümanların tekeline karşılık, ekonomik ve dolayısıyla

toplumsal seçkinliğin ise gayrımüslimlerin elinde bulunduğu ikili bir yapı üretmiş, bu etno-kültürel bölünmenin mekânsal yansıması olarak Müslümanlarla gayrımüslimlerin bir arada, fakat birbirleriyle kalıcı etkileşimler kurmaksızın yaşadıkları ayrı cemaatler olarak, ayrışmış yerleşim birimlerinde yerleşip yaşadıkları mahalle yapılanması oluşmuştur. Etno-kültürel çeşitliliğin azalmaya başladığı Osmanlı modernleşmesi sürecinin geç dönemlerinde bile, 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarına tarihlenen Şeriyye sicilleri, şehirde, Müslümanlarla gayrımüslimlerin yerleştikleri 42 mahallenin varlığını kayıt altına almıştır (Şimşek, 2013 s. 47). Yerel ağızda "gâvur mahallesi" adıyla anılan ve yoğunlukla Ermenilerin yerleştikleri Hançepek mahallesi (Çelik, 2010), bu tür yapılaşmaların iyi bir örneğidir. Bu çok kimlikli geleneksel yerleşim tipi, özellikle 1915'de Ermenilerin tehcirinden itibaren azalmaya ve giderek yok olmaya yüz tutmuş, Cumhuriyet tarihi boyunca süren kimlik göçü yoluyla etno-kültürel grupların nüfuslarının neredeyse yok olma düzeyine gelmesi ile, şehirlerin toplumsal yapısı da etnik bakımdan homojenleşme sürecine girmiştir. Yine de, şehir mekânının, etno-kültürel aidiyete ve özellikle dinsel cemaate göre dağılımına dayalı bu geleneği sürdürmüş, etno-kültürel kimliklere atıfla anılan bu mahalleler, nüfuslarıyla değilse bile, mimarî varlıklarıyla günümüze dek ulaşmışlardır.

Sonuç

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kentlerde bulunan eski şehirler, üstünde yerleştikleri coğrafyanın fiziksel, iklimsel, tarihsel, ekonomik, kültürel ve toplumsal özelliklerinin ürettiği çok çeşitli etkenlerle oluşmuş ve biçimlenmişlerdir. Tarihsel bakımdan, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarının antik çağ ve Ortaçağ imparatorlukları arasındaki sürekli egemenlik rekabetinin konusu ve dolayısıyla askerî sefer ve istilâların hedefi olmuşluğu, şehirlerin medeniyetler arası çok katmanlı bileşik bir yapıda biçimlenmesinin temel belirleyeni olmuştur. Hitit, Asur, Pers, Helen ve Roma gibi sayısız İlkçağ imparatorluklarını takiben, Bizans, Arap-İslâm, Osmanlı imparatorluklarının etkileri de bu şehirlerin birikimli yapısının temel unsurları olmuşlardır. Bu çerçevede İlkçağ medeniyetlerinin askerî ve Ortaçağ'ın dinsel merkezli doğaları, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan eski şehirlerin yerleşim ve mimari karakterlerinin ana hatlarını meydana getirmiştir.

Coğrafî-fiziksel bakımdan, Buzul Çağı sonrası ısınan küresel iklim koşullarında, orta-ılıman kuşakta beliren medeniyetler içerisinde en erken dönemi temsil eden Yukarı Mezopotamya coğrafyasının coğrafî, geniş ve verimli düzlüklerden ve savunmaya elverişli kayalık tepelerden oluşan topografik, Akdeniz iklimine yakın klimatolojik ve özellikle Fırat ve Dicle gibi geniş su kaynaklarından oluşan yeryüzü koşullarına dayalı fiziksel özellikleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerin yerleşim yerlerini belirleyen temel etken olmuştur.

Ekonomik bakımdan, eski dünyanın tarım ve ticaret medeniyetleri olarak Mezopotamya, Anadolu, İç ve Ön Asya ile Avrupa arasındaki medeniyetler arası ekonomik ilişkinin, bu kapsamda İpek ve Baharat gibi karasal ticaret yollarının geçiş güzergâhı üzerinde bulunuşları, diğer yandan Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı geniş verimli ovalar, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerin yerleşimlerini belirleyen ve biçimlendiren öncelikli ekonomik etken olmuştur.

Mimarî bakımdan, coğrafya ve iklim koşullarının sağladığı, bazalt ve kireç taşı gibi kayasal kaynaklar, Diyarbakır, Urfa ve Mardin gibi başat örneklerinde gözlendiği üzere, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan eski şehirlerin temel yapı unsuru olmuştur. Şehirlerin askerî, dinsel, ticarî kişilikleri, yapılaşmaya da yansımış, surlar, garnizonlar, mabetler, hanlar ve kervansaraylar, şehirlerin merkezî alanlarını ve yapılarını oluşturmuştur.

Kültürel bakımdan, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarını kuşatan medeniyetler arasındaki egemenlik rekabeti ve çatışmasından kaynaklanan tarihsel geçişkenlik tarafından belirlenmiş etno-kültürel çeşitlilik, bu kapsamda, geleneksel imparatorluk kozmopolitliği, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki eski şehirlerde yaşamış olan topluluklarının kültürel karakterlerini ve özelliklerini belirleyen yapısal unsur olmuştur. Kültürel çokluğun aynı şehirde bir arada yaşamasını sağlamak üzere gelişen, her bir etno-kültürel topluluğa veya dinsel cemaate özgülenen *mahalle* tarzı, bu şehirlerin yerleşim biçimini, nüfusun mekânsal dağılımını ve günlük yaşayışı düzenleyen sınırları oluşturmuştur. Bu çerçevede her bir mahalle, kendi topluluğununa ait dinsel mabet etrafında yapılaşmış ve mahalledeki çoğunluğu oluşturan kimliğe atıfla, Ermeni mahallesi, Süryani mahallesi gibi adlarla anılmıştır.

Kaynakça

Akyüz, P. G. (1998). *Mardin ili'nin merkezinde civar köylerinde ve ilçelerinde bulunan kiliselerin ve manastırların tarihi*. Mardin: Mardin Kırklar Kilisesi.

Aslan, S., Koçal, A. V. (2019). İslâm medeniyet tasavvurunda şehir düşüncesi ve uygulaması: teolojik, teorik ve tarihsel bir giriş. Özcan Sezer ve Ahmet Kayan (Editörler), içinde *Kent Tartışmaları ve Yeni Yaklaşımlar,* (s.277-310), Ankara: Orion Kitabevi.

Ateş, N. (2017). Osmanlı'da vakıf-külliye-şehir ilişkisi. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 26*(2), 151-164.

Aykal, F. D. (2013). Diyarbakır kiliseleri. Yusuf Kenan Haspolat (Ed.), içinde *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır,* (s.328-351), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.

Bal, H. (2006). *Kent sosyolojisi.* (3. Baskı), Isparta: Fakülte Kitabevi.

Beysanoğlu, Ş. (1998). *Anıtları ve kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I-II.* Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları.

Boran, A. (2011). Diyarbakır Kalesi. İrfan Yıldız (Ed.), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi.* (s.77-121), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği.

Beysanoğlu, Ş. (1998). *Anıtları ve kitabeleri ile diyarbakır Tarihi I-II.* Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları

Boran, A., Aykaç, R. (2019). Yeni araştırmalar bağlamında Diyarbakır Kalesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 42*, 273-282.

Çelik, A. (2010). *Çokkültürlü gavur mahallesinden gettolaşan Hançepek'e bir mahallenin sosyal dönüşümü: Diyarbakır-Hasırlı mahallesi örneği.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Davutoğlu, A. (1997). Medeniyetlerin ben-idraki. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 2*(3), 1-53.

Dedeoğlu, B. (2002). *Ortadoğu üzerine notlar.* İstanbul: Derin Yayınları.

Değertekin, H. (2006). *Diyarbakır surları, kitabeler ve kabartmalar.* Diyarbakır: Diyarbakır Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Elyiğit, U. (2020). *Mardin ili ve ilçelerindeki manastır mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Ergin Oruç, Ş. (2017). Diyarbakır Suriçi bölgesindeki geleneksel konut mimarisinde iklimsel faktörlerin rolü. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, 8*(2), 383-394.

Evliyâ Çelebi (2001) *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi,* 4. Cilt. (Edt.) Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gürdal, E., Akıncı, G., Ersan, H. Ö. (2011). Mardin kireçtaşları. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi, 6*, 8-16.

Gürhan, V. (2015). XVIII. Yüzyılda Mardin kalesi üzerine bazı tespitler. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, *7*(2), 219-233.

Hizmetli, M. (2012). *Tarihte şehir ve pazar.* Ankara: Araştırma Yayınları.

Kahveci A. E., (2008). *Diyarbakır yöresinde bazalt taşının yapı malzemesi olarak kullanımının incelenmesi üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta

Kazancı, N. (2014). Osmanlı Dönemi Diyarbakır hanları üzerine bir inceleme. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(8), 67-89.

Koçal, A. V. (2014a). Çok kültürlülük-Çok kimliklilik bağlamında batı merkezli uygarlığın çatışmacı algısına karşı alternatif bir model olarak 'doğu uyumu': Şark'a şarktan bakmak: Diyarbakır örneği. *Uluslararası Medeniyet Kongresi, Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, 17-19 Ocak*.

Koçal, A. V. (2014b). Kentsel tarihin turizm potansiyeli bakımından değerlendirilmesi bağlamında çok kültürlü geçmiş ve medeniyetler arası iletişim ilişkisi: Mardin ve Diyarbakır örnekleri. *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı,* (s.12-22). Adnan Menderes Üniversitesi, Kuşadası, 3-6 Nisan.

Koçal, A. V. (2016). Diyarbakır'ın turizm potansiyeli bakımından değerlendirilmesi bağlamında bir kaynak olarak yerel tarih unsuru: Çok kimlikli-çok kültürlü medeniyet mirası. *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı,* (s.187), 2-5 Kasım 2016, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği ve Dicle Üniversitesi.

Köse, T. (1997). *Diyarbakır kalesi ve surları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Küçük, Z. G. (2008). *Mardin ve çevresinde Süryaniler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Lewis, B. (1996). *Ortadoğu.* Mehmet Harmancı (Çev.). İstanbul: Sabah Kitapları.

Mumford, L. (2007). *Tarih boyunca kent.* Gürol Koca ve Tamer Tosun (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ocakçı, G. (2010). *Süryaniliğin dini merkezi Deyru'z-Zafaran*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Önenç, D. İ., Kıral, N., Erkanol, D., Tullukçu, A. (2006). Medeniyetlerin taşı "Mardin taşı" ve özellikleri. *59. Türkiye Jeoloji Kurultayı Bildiri Özleri Kitabı.* Ankara: TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası, 20-24 Mart.

Özcan, G. (2018). *Doğu ve batı arasında şehir.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Özcoşar, İ. (2013). Şehir ve cemaat: Mardin Süryanileri ya da Süryanilerin Mardin'i. *İdealkent, 4*(9), 74-93.

Özcoşar, İ. (2018). Osmanlı taşrasında bir patriklik: Yakubî Süryani patrikliği. *Avrasya İncelemeleri Dergisi, 7*(2), 154-181.

Özmen, A. (2006). *Tur Abdin Süryanileri örneğinde etno-kültürel sınırlar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Öztürk, M. (2013). Çoğulculuk söyleminin sahiciliği üzerine: Midyat örneği. *İdealkent, 9*, 42-73.

Öztürk, M. (2021). Şehir, tarih ve mekân. Musa Öztürk (Ed.) içinde *Tanzimat'tan Günümüze İmar ve Şehircilik Tarihi,* Ankara: Bayındır Memur-Sen ve İdealkent Yayınları.

Öztürk Tel, H. (2021). Sürdürülebilir malzeme olan Urfa taşının tarihsel süreçte ve peyzaj mimarlığında kullanımları: Şanlıurfa örneği. *Bartın Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, 23*(3), 742-753.

Parla, C. (2005). Diyarbakır surları ve kent tarihi. *Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi, 22*(1), 57-84.

Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ kentleri*. Çev. Şadan Karadeniz. 14. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sjoberg, G. (2002). Sanayi öncesi kent. Bülent Duru ve Ayten Alkan (Der. ve Çev.), içinde *20. Yüzyıl Kenti* (s.37-54). Ankara: İmge Kitabevi.

Söyler, N. (2019). *Güneydoğu Anadolu'da Roma Kaleleri ve savunma sistemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Şahin, K., Yılmaz, A., Günel, A. (2013). Midyat taşi ve taş işçiliği: Doğal ve kültürel çevre ilişkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6*(24), 316-326.

Şimşek, M. (2003). Milletler mozaiği olan Diyarbakır. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 2*(3).

Tuncer, O. C. (2002). *Diyarbakır kiliseleri.* Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.

Yariş, S. (2020). Geleneksel Diyarbakır evlerinde taş figürler. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(2), 170-186.

Yeşilbaş, E. (2015). Diyarbakır'da Osmanlı dönemi –şehir hanları üzerine Değerlendirme. *Belleten,* 79(286), 877-921.

Yeşilbaş, E. (2020). Ortaçağ İslâm mimarisi süsleme programında kakma tekniği: Mardin örneği. *Artuklu Akademi Dergisi, 7*(1), 29-75.

Yıldırım, E. (2013). Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını korumak için Fırat nehri boyunca kurulan lejyonlar. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *13*(4), 167-182.

Yılmaz, E., Eroğlu, S. (2013). Edessa'dan Urfa'ya: Urfa'da Kilise'den camiye dönüştürülmüş yapılar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, 30*, 1-12.

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Nâbî'nin *Hayriyye* Adlı Eserindeki "Der- beyān-ı Şeref-i İstanbul" Bölümünde Şehir Tasavvuru

Azranur Açıkgöz * **Ali Cançelik** **

Öz

Çalışma, Nâbî'nin Hayriyye adlı eserindeki "Der-beyân-ı Şeref-i İstanbul" başlığı altında yer alan İstanbul ve Halep'e dair beyitlerden seçme yapmakta ve incelemektedir. Kapsam, bu başlık altındaki bölüm ile sınırlı tutulmuştur. Bu bölüm, İstanbul ve Halep hakkında birtakım genel bilgilerle birlikte Nâbî'nin tecrübe ve gözlemlerini de içermektedir. Seçme yapılan beyitlerin şairin sadece hissî bir ifadesi olmadığı gösterilmiş ve içeriklerini destekleyecek başka kaynaklar ile şerh edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın amacı şiirin dönemine tanıklığını ortaya koymak; şehrin şehirli-şair tarafından nasıl algılandığını göstermek; şehirli ile şehir arasında, özellikle şair ile şehir arasında meydana gelen aidiyeti göstermektir. Çalışmanın özgün değeri, yukarıda adı geçen tanıklığın yanında bir şehrin hangi özellikleri barındırması gerektiği sorusuna cevaplar sunmasında da yatmaktadır. Gerek şehir gerekse Nâbî'nin şehir anlayışına dair yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmanın benzerlerinin birçoğuna göre farkı, hususî olarak Der-beyân-ı Şeref-i İstanbul bölümüne odaklanmış ve şairin tanıklığını destekleyecek başka gözlem ve tecrübeleri aktarmış olmasıdır. Makalenin sonucunda elde edilen veriler sıralanmış ve bir şehirden muradın ne olacağı hususu bir nevi maddeler halinde belirtilmiştir. Ayrıca şehir ve taşra arasındaki kıyaslar ve çıkarımlar da dikkate alınmış ve incelenmiştir. Bu karşılaştırma günümüzde fiziken şehirde olan ama taşra kültürüyle yaşayan anlayışı da sorgulamaya kapı aralamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Divan Şiiri, Osmanlı şehri, Nâbî, İstanbul

* Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
E-mail: azranurackgz@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0000-0001-5250-3150
* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
E-mail: alicancelik@gmail.com
Orcid: http://orcid.org/0000-0002-6058-286X
Geliş Tarihi: 22.06.2022 ▪ Kabul Tarihi: 24.07.2022

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

City Conception in the Chapter "Der-beyān-ı Sheref-i Istanbul" in Nabi's Hayriyye

Azranur Açıkgöz * **Ali Cançelik** **

Abstract

The study selects and analyzes the couplets about Istanbul and Aleppo under the title Der-beyân-ı Şeref-i Istanbul in Nâbî's Hayriyye. The scope is limited to the section under this title. This section includes some general information about Istanbul and Aleppo, as well as Nabi's experiences and observations. It has been shown that the selected couplets are not just an emotional expression of the poet, and it has been tried to be annotated with other sources to support their content. The aim of the study is to reveal the testimony of the poem to its period; to show how the city is perceived by the urban-poet; It is to show the belonging that occurs between the city dweller and the city, especially between the poet and the city. The original value of the study lies in providing answers to the question of what characteristics a city should have, as well as the above-mentioned testimony. There are studies on both the city and Nâbî's understanding of the city. The difference compared to many of this work is that it focused specifically on the Der-beyân-ı Şeref-i Istanbul section and conveyed other observations and experiences to support the poet's testimony. The data obtained as a result of the article are listed and the issue of what will happen from a city is stated in a way. In addition, comparisons and inferences between the city and the countryside were also taken into account and examined. This comparison opens the door to question understanding that is physically in the city today but lives with the provincial culture.

Keywords: Ottoman Poetry, Ottoman City, Nâbî, Istanbul

* Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
E-mail: azranurackgz@gmail.com
Orcid: https://orcid.org/0000-0001-5250-3150
* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
E-mail: alicancelik@gmail.com
Orcid: http://orcid.org/0000-0002-6058-286X
Received Date: 22.06.2022 ▪ Accepted Date: 24.07.2022

Giriş

Şehir hakkında birçok tanımlar yapılagelmiştir. Çok kompleks bir yapı içeren şehir hakkında yapılmış çok farklı tanımları tekrar burada zikretmek yerine Cansever'in (2010, s.19) kuşatıcı yorumuyla şehir hakkındaki bakış açımızı göstermiş olalım: "Şehir; ahlakın, sanatın, felsefe ve dini düşüncenin geliştiği çevre olarak, insanın bu dünyadaki vazifesini, en üst düzeyde varlığının anlamını tamamladığı ortamdır. Bu idrak, şehir biçiminin oluşmasını da sağlar ve insanın en üst gelişme düzeyine ulaşmasının temeli olur." Toplumun oluşumunun temel öğelerinden biri olan şehir, tarihî süreçte birçok değişim göstermiş ve pek çok uzman tarafından tarif edilmiştir. Bu çalışmada XVII. yüzyılın ikinci yarısında yetişmiş ve divan edebiyatında "Asrın melikü'ş-şu'ârası ve evc-i ma'ârif ü kemâlün ferhunde hümâsı azîz-i mısr-ı belâğat sühan-rân-ı kalem-rev-i fesâhât bir zât-ı sütūde-haslet" (Mustafa Safâyî Efendi, 2005, s. 628) gibi birçok övgüyle anılmış Şair Nâbî'nin (1642-1712) *Hayriyye* adlı eserinde "Der-beyān-ı şeref-i İstanbul" başlığı altında topladığı beyitlerinden hareketle dönemin İstanbul'u ve tasvir edilen İstanbul üzerinden şehir tasavvuru hakkında bilgi vermekteyiz.

Bazı sanatların bazı şehirlere mahsus olduğu düşünülmüş ve sebebi şu şekilde açıklanmıştır: "Aşikârdır ki, şehir halkının işleri (ve faaliyetleri) birbirini gerektirir. Ve ihtiyaç duyulan lüzumlu işgücü (a'mâl) bazı şehirlerin halkına mahsustur. Bu yüzden o şehirlerdeki halk, o işlerle meşgul olur, onunla ilgili sanatta maharet kazanır, bu gibi faaliyetler o şehir sakinlerinin hususiyeti olur. Bunla r, maişetlerini ve rızıklarını (geçimlerini ve gıdalarını) bu işlerden temin ederler. Zira şehirdeki umumi durum bu çeşit (sanat ve) işlerle uğraşmayı gerektirmekte ve buna ihtiyaç hissettirmektedir. O şehirde ihtiyaç duyulmayan (sanatlar ve) işler ihmal edilir. Zira böyle işleri (ve sanatları) meslek edinenler için bir fayda hasıl olmaz. Geçim zaruretinin icabı olan bu türlü sanatlar her şehirde mevcuttur: Terzilik, demircilik, marangozluk ve benzeri sanatlar ve iş kolları böyledir. Refah ve onunla ilgili âdetlerin icabı olan meslekler ise sadece imaret cihetinden fazla gelişmiş, refah ve hadaretten çokça pay almış şehirlerde bulunur. Züccaciye, kuyumculuk, attarlık (parfüm), aşçılık, bakırcılık, peksimetçilik, hamurculuk, ipek dokumacılığı ve benzeri sanatlar böyledir. Bu gibi sanatların (mükemmellik cihetinden) muhtelif dereceleri bulunur. Hadarete has âdetlerin çoğalması ve refahla ilgili ahvâlin icap ettirmesi nispetinde, bahis konusu çeşitten sanatlar vücuda gelir. İmdi bu gibi sanatlar, her şehirde değil, sadece belli bir şehirde mevcut olur." (İbn Haldun, 2021, s.683).

İbn Haldun şehir ve şehirli arasındaki bağın ürünü olarak iş ve sanatı ele almaktadır. Ona göre şehirlinin ortaya koyduğu ürün şehirden bağımsız düşünülemez. Şehrin imkân verdiği ölçüde şehirlinin ürün ve sanat ortaya koyduğunu ileri süren İbn Haldun bazı sanatların bazı şehirlere has olduğu iddiasındadır. Bir sanat veya eser onu var eden sanatkârının varlık tasavvurundan bağımsız düşünülemeyen bir tezahürdür. Sanatkârın varlık tasavvurunun şekillenmesinde büyük etkiye sahip olan şehir, bu sürecin en önemli rolünü üstlenmektedir. Bu noktada bazı şehirlere has sanat, mimari vb. birçok unsurun meydana gelmesi kaçınılmaz bir gerçektedir. Bu düşüncenin anlaşılması çalışmamız açısında önem arz etmektedir. Çünkü şair Nâbî'nin beyitlerinde tasavvur ettiği XVII. yüzyıl İstanbul'u o dönemin şehir yaşantısına, ürettiği sanatlarına ve tarihine ışık tutmaktadır. Tasavvur edilen İstanbul şehrinin dönemin yaşantısına, düşünce yapısına dair bir fikir oluşturması ve bu doğrultuda mekanikleşen şehir yaşantımızın bizi geçmişte sahip olduğumuz birçok sanat, değer, dünya algısından uzaklaştırdığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

İki başlık altında ele alınacak çalışmanın birinci bölümünde İstanbul şehri dönemin seyyahları ve tarihçilerinin ortaya koyduğu bilgiler ışığında ele alınacak, ikinci bölümde ise Nâbî'nin beyitlerinde tasavvur ettiği İstanbul'a bu bilgiler doğrultusunda bakılacaktır.

XVII. Yüzyıl İstanbul'una, Toplumuna ve Şairlerine Dair Birkaç Husus

Dönemlerin genel değerlendirmesi hakkında çok fazla çalışma olduğu için bu kısımda sadece birkaç hususa yer verilmesi uygun görülmüştür. Özellikle dönemin anlayışına dair öne çıkan birkaç nokta çalışmada münasip şekilde değerlendirilmiştir.

Mantran bu yüzyılda saygı kavramının yönetimin temsilcilerine, esnaf yöneticilerine ve aile reislerine yönelik her alanda ve düzeyde görüldüğü uygar bir toplum yapısından bahsetmektedir (1991, s.232). Bu anlayış şehre karşı da gösterilmiş ve hayatın içinde yer almıştır. İnsanlık tarihinde çoğu medeniyete merkez olmuş bu şehir birçok şairin şiirine de konu olmuştur. Şehir mimarisi, sohbet meclisleri, halkın konuştuğu dilin incelikleri, ağaçları, bahçeleri, geceleri edebiyatımızda şairlerin şiirlerine konu ettikleri güzellikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Hemen hemen bütün Osmanlı şairlerinin şiirleri hem maddî hem de manevî olarak şehir güzellikleri ile süslenmiştir. Manevî olarak dememizin sebebi tabiat unsurlarını manasız nesneler olarak görmemeleri ve onların birer tecelli olduklarını kabul etmeleridir.

Nâbî'nin *Hayriyye*'sinde bulunan "Matlab-ı Lâzıme-i Hüsn ü Cemâl" adlı bölümde bulunan aşağıdaki beyitlerle güzelliği ve sanatı Allah'ın kudretinin bir eseri olarak görmektedir:

"Ḥüsn ārāyiş-i Yezdānīdür
Eṣer-i ḫāme-i Rabbānīdür" (Nâbî, 1989, s.78)

"Cümle naḳş-ı ḳalem-i Ḳudretdür
Ṣanᶜat-ı māşıta-i ḥikmetdür" (Nâbî, 1989, s.89)

Divan edebiyatının büyük isimlerinden biri olan Nedim hemen her nazım şekli ile yazdığı manzumelerin çoğunda İstanbul'a duyduğu hayranlığı şiirlerine yansıtmıştır. Bütün şairlerin benzer duyguları olduğunu bilmekteyiz ancak söyleyiş biçimindeki şahsına münhasır güzellik öne çıktığı için Nedim'in birkaç beytini aşağıda arz ediyoruz. "Der Vasf-ı İstanbul ve Sitâyiş-i Sadrazam İbrahim Paşa" adlı kasidesinde (Gölpınarlı, 2004, s. 85) İstanbul'un eşsiz bir şehir olduğunu ve hiçbir şehrin ona denk bir güzellikte olmadığını şu şekilde dile getirmiştir:

"Bu şehr-i Sitanbul ki bī-miṣl ü bahādur
Bir sengine yekpāre ᶜAcem mülkü fedādur" Nedim Divanı, k. 18/1.

Bu İstanbul şehri, bir benzeri yoktur ve kendisine paha biçilemez. Sadece bir taşına baştan sona bütün Acem (İran) toprakları fedadır.

"Bir gevher-i yek-pāre iki baḥr arasında
Ḫurşīd-i cihan-tāb ile tartılsa sezādur" Nedim Divanı, k. 18/2.

İki deniz arasında tek parça bir cevherdir. Dünyayı aydınlatan güneş ile tartılsa münasiptir.

"Altında mı üstünde midir cennet-i aᶜlā
El-ḥak bu ne ḥālet bu ne hoş āb u hevādur" Nedim Divanı, k. 18/3.

Yüce cennet altında mı, üstünde midir? Hakikat şu ki, onun hâli, havası, suyu ne hoştur.

"İnṣāf değildür anı dünyāya değişmek
Gül-zārların cennete teşbīh ḫatādur" Nedim Divanı, k. 18/5.

İstanbul'u dünyaya değişmek insafa sığmaz; çünkü gül bahçelerini cennete teşbih etmek hatadır.

"Herkes irişür anda murādına anınçün
Dergāhlar melceʾ-i erbāb-ı recādur" Nedim Divanı, k. 18/7

Herkesin onda isteğine kavuşmasından dolayı dergâhlar, reca erbabının (talepte bulunanların) sığınağıdır.

Şairlerin beyitlerine konu olan İstanbul sosyal yaşantı, tarihî birikim ve toplumun tecrübesi ile ulu bir dayanak niteliğindedir. Bu şehirde şairleri asıl besleyen unsur şehrin fizikî tabiatı, ulu mabetleri, mimari yapılarının çok ötesinde ruhî zenginliği ve aşkî derinliğidir. XVII. yüzyılda yaşamış birçok sanatkâr, şair ve musikişinasın İstanbul şehrinin bu ruhani ve aşkî derinliğinden beslendiği görülmektedir. Bu durumun bir neticesi olarak hayatın maddî ve manevi veçhelerine cevap veren bu şehrin bireyleri de bilim, tefekkür ve sanat ile meşgul olmuşlar ve uğraştıkları sanatta ileri mertebelere ulaşmışlardır. Sanatın talep edilip ilerlemesi ise kuşkusuz o şehirde rağbet ve takdir görmesi iledir.

Sanatkârlar kendi dönemlerine ve yaşadıkları çevrelerine karşı duyarlılık göstermektedir. İstanbul ise bu konuda en fazla öne çıkan şehirlerdendir, hatta en çok öne çıkan şehirdir denebilir. Gerek tabi güzellikleriyle ve gerekse Osmanlı insanın zevk-i selimiyle inşa edilmiş olması ondaki güzelliği büyüleyici hale getirmiştir. Bu sebeple merhum Yahya Kemal, İstanbul için "Lakin efsunlu güzellikleri sensin yaratan" (Beyatlı, 2001, s.20) mısrasıyla İstanbul'a mahsus özelliği dile getirmekte; Sadettin Ökten (2012, s.51-54) ise bu mısradan hareketle İstanbul için "Efsunlu Şehir" sıfatını kullanmakta ve Batı şehirleriyle Osmanlı şehri arasında temel farkı bu kavramla açıklamaktadır.

İstanbul, "fetihten itibaren Türk-İslam zevkinin mekân fikrini üzerinde taşımıştır. Yeni medeniyetle birlikte kazandığı yeni çehre, bu çehrenin maddi öğelerini oluşturan mimarinin ortaya koyduğu muhteşem saraylar, yalılar, mabetler, medreseler, bağlar bahçeler vb. mekân özellikleri de şehrin şiire yansımasını zenginleştirmiştir." (Pala, 2017, s.187).

Nâbî'nin İstanbul'a Gelişinden ve Şehirle Ülfetinden Bir Kesit

Nâbî çocukluk ve gençlik yıllarını Urfa'da geçirmiş, bu yıllarda iyi bir eğitim almış, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Bir rivayete göre gençliğinde Yâkub Halife isminde bir şeyhe intisap ile tasavvuf neşvesini tatmıştır. Şeyhinin İstanbul'a gitmesi yö-

nünde teşvik ettiği de söylenmektedir. Başka bir rivayete göreyse Urfa'da arzuhâlcilik yaparken mutasarrıfın dikkatini çekmiş ve onun tavsiyesiyle 1076'da (h. 1666) İstanbul'a gitmiştir (Karahan, 2006, s.258). Aşağıya alıntıladığımız beyitten de anlaşılacağı üzere Nâbî, Edirne ve İstanbul'da toplam sî sâl, yani otuz yıl ömür sürmüştür. Hâmisi Mustafa Paşa'nın ölümüne kadar bu iki şehirde yaşamıştır (Kaplan, 1995, s.34):

"Bir zamān Edrine vü İstanbūl
Oldı sī sāl bana cāy-ı nüzūl" Hayriyye, b.77.

Hayatının oldukça büyük ve önemli kısmını Halep'te geçiren usta şair Nâbî, içinde ahlaktan, ilme, muhtelif sanatlardan şehre varana kadar birçok konuda temel görüşlerini dile getirdiği *Hayriyye* adlı eserini burada telif etmiştir. Kesintisiz bir İstanbul hayatı yaşamayan şair, başka şehirde, mesela Halep'te yaşadığı zaman da İstanbul'u düşünmüş ve onun kendi hünerine münasip özelliklerini zikretmiştir. *Hayriyye*'deki "Der-beyān-ı şeref-i İstanbul" bölümü İstanbul'u her yönüyle ele aldığı ve övmekten kendini alamadığı beyitlerden oluşmaktadır. Aşağıda seçtiğimiz beyitler üzerinden de izah edeceğimiz gibi Nâbî, İstanbul'a bereketli bir toprak veya bahçe gözüyle bakmaktadır. Öyle ki her güzellik onda neşv ü nema bulur ve her hüner sahibi hem hünerin üreteni hem de istifade edenidir. İstanbul hünerin üreteni ile hünere talip olanları buluşturan eşsiz bir şehirdir. Öyle bir eşsizlik özelliği vardır ki güneş dünyayı dolaşır ama İstanbul gibi bir şehir göremez.

Der-beyān-ı şeref-i İstanbul

"Olmadan mühr-zen-i genc-i güher
Yegdür olmak güher-efrūz-ı hüner" Hayriyye, b.364.

Mücevher hazinesine mühür (kilit) vurmaktansa hüner mücevherinin parlatıcısı olmak iyidir.

Hüner mücevhere benzetilmiştir. Genc ile mücevher arasında ilişki kurmuştur. Genc, Farsça hazine, define demektir. Genc'in hünerlerini ortaya çıkarmak anlamında ve bir şehrin veya mekânın özelliklerini ortaya çıkarmak anlamında da anlaşılabilir. Kompozisyon bütünlüğüne göre mana verilir. Bu bölümde şehir hakkında bahsettiği için şehre dönük mana da vermek mümkündür. Şehirler de hazineler saklayan mahzenler gibidir ki maddî manevî nice mücevherleri ve hüner sahiplerini ağırlarlar. İleride gelen beyitlerden de hareketle Nâbî'nin İstanbul şehrini bir hazine

gibi algıladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Şaire göre İstanbul maddi ve manevi birçok hazinenin saklı olduğu bir şehirdir.

"ᶜİlm ile maᶜrifete cāy-ı ḳabūl
Olmaz illā ki meğer İstanbūl" Hayriyye, b.365.

İstanbul'dan başka hiçbir yerde ilim ve marifet kabul görmez.

Şair önceki beyitte hünerin ve mücevherin işlenmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu beyitte ise böyle bir şehrin misali olarak İstanbul'u göstermektedir. Bu şehir, ilme ve marifete sonuna kadar kucak açan bir şehirdir. Hatta bu durumu daha da abartarak İstanbul'dan başka ilmin mekân tuttuğu bir şehir yoktur diyerek daha da iddialı konuşur. İstanbul ilim ve marifette bir hazine gibidir ve bir benzeri de yoktur der.

O dönemde yaşamış birçok sultanın iltifatı sayesinde ilmin ve marifetin kabul gördüğü, âlim ve sanatkârların şöhret, kıymet ve itibar bulmaları, aldıkları gümüş ve altın atiyelerle zenginliğe eriştikleri görülmektedir. Örneğin, "Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) devrinde ilim sahiplerine gösterdiği rağbet, İstanbul'a pek çok âlimin akın etmesine sebep olmuştur. Ali Kuşçu, İstanbul'a elçi olarak geldiğinde, yanında alıkoymuş, Uzun Hasan'a elçilikle gönderdiğinde günde bin akça gibi muazzam bir yolluk vermiştir." (İpekten, 1996, s.26).

Bununla beraber Kanunî döneminde İbrahim Paşa'nın düğününde Zâtî'nin bir kaside okuduğunu ve Paşa'nın kasideyi pek beğenmeyip bir değerlendirmede bulunması dönemin hamilerinin kendilerine okunan şiirleri sadece dinlemekle kalmayıp şiirdeki ifade ve biçimlere de vakıf olduklarının bir işaretidir. İlim ile marifetin sadece sanatkâr ve alimin bu şehre getirilmesi ve himaye edilmesi olarak kuru bir çabadan ibaret olmayıp İstanbul'da yaşayan sultan, paşa vb. birçok kişinin birçok ilme vâkıf olduğu görülmektedir. İbrahim Paşa, Zâtî'nin beğenmediği kasidesine şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

"Dügün itdügünde kaside iletdüm; okudıgumda kasideyi şöylece din diyü Hayâlî'nün ol düğünde padişaha verdügi Yâiyye kasidesinden bu beyiti okıdı:

"Ne tozlar ki ḳoparmışdur semend-i tabᶜ-ı mevzūnum
Gözine tūtiyā eyler Sifāhanda Kemāl anı"

"Şiir yeteneğimin atı öyle tozlar kaldırmıştır ki, İsfahan'da İranlı ünlü şair Kemal onları gözüne sürme eyler."

"İbrahim Paşa, Zâtî'ye kendi himayesi altındaki Hayâlî Bey'in okuduğu gibi şiir yazmasını önermektedir. Yukarıdaki örnek, şiirden anlayan hamiler için hamilik

sıfatının sadece şiir alıp karşılığında para vermek gibi basit bir şekilde yorumlanamayacağını, bunun çok ötesinde bir koruma/himaye içerdiğini de göstermektedir." (Durmuş, 2021, s.150).

Örneklerden de görüldüğü üzere dönemin sosyal yapısı içerisinde ilim erbabı önemli bir yer tutmaktadır. İlim ehlinin İstanbul şehrine getirilmesi ve burada himaye edilmesi ilimin bu şehirde kabul görmesinden ileri gelmekte ve bu durum Nâbî'nin İstanbul şehrini yüceltiği bir özellik olarak beyitlerine yansımaktadır.

"Olmağa meyve-ḫor-ı bāğ-ı hüner
Olmaya şehr-i Sitanbūl ḳadar" Hayriyye, b.366.

Hüner bağının meyve yiyicisi olmak hususunda İstanbul gibi bir şehir daha yoktur.

Şair, şehri bağ olarak tahayyül etmektedir. Bağ hünerle ilişkilendirilmiştir. Bu bağın meyveleri maddî ve manevî bütün ürünler olmaktadır. Şehir meyvelerin yiyicisi olarak düşünülmüştür. Bundan maksat meyvelerin talep edilmesi yani iltifat görmesi olsa gerektir.

Jean Du Mont'un seyahatnamesinden 1690 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında İstanbul'da, 1691 yılı Şubat'ı Kahire'de, 1691 yılı Nisan ve Ağustos ayları arasında İzmir'de kaldığı anlaşılmaktadır. Seyahatname, 1696 yılında, İngilizceye çevrildikten sonra orijinal metindeki resimlerle birlikte *A New Voyage to the Levant* adıyla Londra'da basılmıştır (Gülgün, 2010, s.94). Yazdıklarından İstanbul'un seyyahı hayran bıraktığı açıkça görülmektedir:

"… özelikle çok güzel bir şehir olan İstanbul iyi muhafaza edilmiş olup böyle bir şehre sahip olmak dünyadaki prenslerin ve kralların arzusudur. Kasımpaşa, Galata, Pera, Tophane şehre ait dört ilçedir. Bu kasabalar ancak liman genişliğinde şehirden ayrılır. Şehrin sayfiyesi eklenirse İstanbul, Paris'in iki misli büyüklüktedir. Ayrıca şehrin daha bazı sayfiyeleri vardır ve bunlar şehri çevreleyen surlar boyunca yer alır… Bedesten'de ve Kapalıçarşı'nın içinde mücevherciler, ipek tüccarları, kumaşçılar, terziler, ayakkabıcılar, aynacılar, mendil tacirleri ve imalatçıların dükkânları ayrı ayrı sokaklardadır. Bedesten'de satılan halılar, mücevherler Uzak Doğu'dan; ayna, kıymetli kumaşlar ve parfümler Avrupa'dan ithal edilir."(Tunç, 2010, s.77).

"İtsün İstanbul'ı Allah maᶜmūr
Andadur cümle meᶜālī-i umūr" Hayriyye, b.367.

Allah, İstanbul'u mamur etsin bütün işlerin derin, irfânî fikirleri ondadır.

Meâli/maâlî, "Yücelikler, üstünlükler; beşer idrakinin üstünde olan yüce fikirler, ancak ilim ve irfan sahiplerinin çözebileceği ince ve derin düşünceler." (Ayverdi, 2010, s.749) manasındadır. İstanbul sadece aklî bir şehir değildir. Hatta akıl ötesi, aşkın âlemden gelen haberi his ve idrak eden; onunla kendisini düzenleyen bir aşk medeniyetinin şehridir. Bu konuda Cemâlî'nin şu beyti önemlidir:

"Ḫāric ez ᶜaḳl-ı beşer İstanbūl

İremez gāyetine ehl-i ᶜuḳūl" (Levend, 1958, s.112)

İstanbul, beşer aklının ötesindedir. Bu şehrin sınırlarına akıl ehli olanlar eremezler.

"Ne ḳadar var ise aṣḥāb-ı kemāl

Hep Sitanbul'da bulur istiḳbāl" Hayriyye, b.369.

Ne kadar olgunluk erbabı kimse var ise ve onların hepsi İstanbul'da kıymet bulur.

Hüner sahibi kimseler, İstanbul'da karşılanır, ağırlanır ve hünerlerini kemâle erdirme fırsatı bulur. Burada Osmanlı Devleti'nde var olan himaye geleneğine işaret edilmektedir. İstikbal hem gelecek hem de karşılama manasını taşır. Gelecek manası verilirse hüner sahibi olan, geleceğini İstanbul'da inşa eder. Karşılama manası verilecek olursa ashâb-ı kemâl, İstanbul'da kabul görür.

Osmanlı'da yöneticilerin sanat faaliyetlerini üreten ve destekleyen kişiler olmalarının yanında, kendi dönemlerinde icra ettikleri sanatlarıyla öne çıkan isimlerin de sarayda önemli unvanlarla desteklendikleri, bu isimlerin yöneticilerin kültürel tatmin sağlayacakları ortamları bizzat oluşturma, bu ortamları zenginleştirecek isimleri de sultana tanıtma konusunda işlevlerinin oldukları görülmektedir (Durmuş, 2021, s.28-29).

"Ne ḳadar var ise aḳsām-ı hüner

Hep Sitanbul'da bulur revnaḳ u fer" Hayriyye, b.376.

Ne kadar sanat kolu var ise hepsi İstanbul'da parlar ve gelişir.

Bir ülkedeki veya şehirdeki hünerlerin kemale ermesi hakkında İbn Haldun geniş bir değerlendirme yapmaktadır. Yorum sadece sanat kollarının parlayıp gelişmesiyle sınırlı kalmamış, şehirdeki ferahla da ilişkili değerlendirmeyi de içermiştir: "Umran denizi coşup orada lüks şeyler talep olunmaya başladığı zaman, sanatların zarif ve kalitece iyi olması da buna dahil olur. Netice olarak sanatlar tüm tamamlayıcı unsurlarıyla kemale erer. Ayrıca bunlara ek olarak refahtan gelen adetlerin ve hallerin gerektirdiği ayakkabıcılık, debbağcılık, ipek işlemeciliği, kuyumculuk ve benzeri diğer birtakım sanatlar daha ortaya çıkar. Umranın engin bir hale gelmesi

vaziyetinde, bu çeşit sanatların birçoğu, mükemmel bir seviyeye ulaşabilir, bunlardaki zarafet son haddine varabilir, bu gibi şeyleri meslek edinenlerin geçimlerini sağladıkları yollar haline gelebilir. Hatta bu gibi sanatlardan temin edilen fayda insan emeğinin mahsulü olan faydaların en büyüğü olur. Çünkü şehirdeki refah bunları icap ettirmektedir." (İbn Haldun, 2021, s.723).

İbn Haldun'un *Mukaddime*sindeki bu görüşleri ışığında beyti okumak, daha kapsamlı anlamak açısından iyi olacaktır. Çünkü Nâbî beyitte İstanbul şehrinde karşılaştığı her türlü sanat dalının mükemmelliğinden bahsetmektedir. Şehrin refah seviyesi ile doğrudan ilişkisi olan sanat ürünlerinin hiç kuşkusuz bağlantılı olduğu bir gerçektir. İstanbul'un umran denizinde bir dalga olduğu ve zanaatlarının zarif ve kaliteli olması durumu mukaddimede anlatılan şehir ile bağlantılı olup bu durum Nâbî'nin kalemine de bu şekilde yansımıştır.

Pietro della Valle'in, söz konusu eserinde İstanbul zanaatkarlarını da övdüğü görülmektedir:

"…Örneğin terzinin her cins kumaşı elbise haline getirirken, dikme ve oturtma konusunda gösterdiği gayret gibi… özellikle deri işinde mükemmel çalışmakta, çok iyi ayakkabılar, çizmeler, potinler ve kitap ciltleri yapmaktadırlar… Fakat Türklerin yaptıkları işler içinde en beğendiklerim, ayrı bir yerde, birbirine bitişik çok sayıda dükkânda, bütününe saraçhane bir alanda yapılanlarıdır" (Tunç, 2010, s.119).

"Naḳş u taṣvīr u ḫuṭūṭ u tezhīb
Hep Sitanbul'da bulur zīnet u zīb" Hayriyye, b.377.
Nakş, resim, hat sanatları ve tezhip hep İstanbul'da ziynet ve güzellik bulur.

Sanatlar ancak taliplerinin fazla oluşu ile gelişir ve kemâle erer (Haldun, 2021, s.725). Burada nakış, resim, hat vb. birçok sanatın icra ediliş şeklinin şairi etkilediği görülmektedir. Bu sanatların ilerlemesini şehirlinin talepleri ile ilişkilendiren İbni Haldun'un düşüncesi üzerinden İstanbul'da yaşayan insanların bu sanatlara karşı talepkâr oldukları sonucuna gidilebilir. Nâbî'nin İstanbul'a geliş sebebi olarak ileri sürdükleri İstanbul'daki ilim, sanat ve sohbet meclislerinin güzelliğidir. İleriki beyitlerde de açıklaması gelecek olan taşra halkının sanata ve ilme karşı isteksiz insanlar olmasından dolayı rahatsız olan şair İstanbul'a geldiği zaman karşılaştığı istekli tavırdan oldukça memnundur. Hatta bu sanatların İstanbul'da güzellik bulduğunu ileri sürerek bir nevi şehrin sanat üzerindeki önemini vurgulamaktadır.

"Bu devirde hat sanatını Osmanlı ülkesinde en mükemmel derecesine çıkaran büyük hattatlar yetişmiştir. Fatih'in divan katiplerinden Yahya Rumi ve Ali b. Yahya her çeşit yazıda usta idiler. Abdullah Amasi, Ali Yetim, Bursalı Şeyh Ayas,

Şeyh Hamdullah'ın akrabalarından Amasyalı Celal ve oğulları Cemal ve Muhyiddin Amasi, Esedullah Kirmani, Handan, Padişah'ın hocası Kazasker Hasan Efendi, bilhassa Kanunî Sultan Süleyman devrine kadar bütün hattatların şeyhi olan Şeyh Hamdullah bu devirde yetişmiş büyük hattatlardır." (İpekten, 1996, s.27).

"Bī-ḳuṣūr anda müheyyādur hep
Nağme vü mūsıḳi vü ehl-i tarāb" Hayriyye, b.381.
Nağme, musiki, neşve ehli daima kusursuz şekilde İstanbul'da hazırdır.

İbn Haldun'un *Mukaddime*'de belirttiği husus musikinin vücuda gelmesi döneminde kemâli (lüks) bir sanat kabul edilmesidir. Bu dönem düşüncesine göre musiki umranın (şehrin) gerilemesi ve harap olmasıyla sonu gelecek bir uğraşıdır. Nâbî'nin beytinde musikinin ve musikişinasın bu şehirde olduğunu dile getirmesi İstanbul'un ileri bir medeniyet merkezi oluşunun ifadesidir. Bu dönemde yaşamış birçok sultan âlim, şair ve musikişinasa aşırı bir rağbet göstermiştir. Bu sebepten ötürü birçok musikişinâs İstanbul'a gelmiştir.

"Ol zamanda fuzela-yı acem gayet de riāyet olunurmış ve anı işidip Acemden Ruma çok kāmil kimse gelirmiş." (İpekten, 1996, s.42).

Sultanların musikişinasları bu denli desteklemesi ile XVII. Yüzyılın Türk musikisinde özellikle bestekârlık sahasında olgunluk dönemi olarak nitelendirilmesinde büyük rol oynamıştır. Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde musikişinaslara sağlanan büyük imkânlar yine Sultan III. Selim (1789-1807) döneminde de etkisini devam ettirmiştir. Bu devir musikisinin en önemli özelliklerinden birisi, bestekârların tarz (dîvân, tekke ve âşık) farkı gözetmeksizin, her türlü sahada da eser vermiş olmalarıdır. Meselâ Tosunzâde Abdullah, Mustafa Itrî, Kenzî Hasan Ağa, Vardakosta Ahmed Ağa vd. hem tekke hem cami hem de klasik musikî bestekârı olarak karşımızdadır. Bestelediği "tekbir" ile ölümsüzleşen Itrî'yi segâh âyîni ve otuzun üzerinde dindışı eseriyle tanıyoruz. Yine bu devirde dinî sahadaki eserleriyle şöhret bulmuş Derviş Himmet, Himmetzâde Abdullah, Sahhâf Hâfız gibi musikişinaslar da devrin şair-bestekârlarındandır.

Fatih devrinde de musiki alanında birçok usta musikişinaslar yetişmiştir. Abdülkadir-i Meragi dönemin büyük üstadlarındandır ve sarayda Şirmend adında udu ile İshak adında kanunu bulunduğu bilinmektedir.

Tekniği itibariyle bir ilim olan mûsikî farkında olsa da olmasa da insanın etkisinde kaldığı bir sanat faaliyetidir. Nâbî musiki ile ilgili görüşlerini *Hayriyye*'de

"Der-beyānı-ı ferah-ı fasl-ı bahār" (Bahar mevsiminin iç açıcılığı hakkında) başlığı altında şu beyitler ile dile getirmektedir:

"Mūsıḳī ḥikmete dāir fendür
Bilene bilmeyene rūşendir" Hayriyye, b.955.

Musiki hikmetle ilgili bir fendir ki bilene de bilmeyene de âşikardır.

"Nice esrārı var idrāḳ idicek
Bir gelür sīneleri çāk idicek" Hayriyye, b.956.

Musikinin anlayacak nice sırları vardır. Hele sineler delmeye birebir gelir.

"İʿtibārāt-ı teḳāsīm ü füṣūl
İmtiyāzāt-ı maḳāmāt u uṣūl" Hayriyye, b.957.

Makamların ve usullerin ayırıcı özellikleri; dizilerin ve ses bölümlerinin (nota) değerlerinden…

"Perde vü peşrev u ṣavt u ʿamel
Kār u naḳş u şuab u ḳavl u gazel" Hayriyye, b.958.

Perde, peşrev, ses ve icradan; kâr, nakş, şuab, kavi ve gazelden…

"Her biri ḥikmet ile memlūdur
Cān riyāżın ṣuvarur bir sudur" Hayriyye, b.959.

Her biri birer hikmetle donatılmıştır ki bunlar can bahçesini sulayan birer akarsu gibidir.

Asrın padişahları, genel itibariyle sanatı ve sanatkârı seven ve koruyan padişahlardır. Bazı padişahlar bestekâr veya şair, bazı padişahlar ise bestekâr-şairdirler. "III. Ahmed (1703-1730), sanatkârı korumuş, devrin meşhur hattatı Hâfız Osman'dan hat meşk etmiş, Necib mahlasıyla yazdığı şiirleri bir divanda toplamıştır. I. Mahmud (1730-1754), Sebkatî mahlasıyla şiirler yazmış şair-bestekârdır. III. Mustafa (1757-1774) Cihangir mahlasıyla şiir yazmıştır. III: Selim (1789-1807) İlhami mahlasıyla yazdığı şiirleri divanında toplamış bestekâr-şairdir. Itrî (1630/40-1711), Rif'at Efendi (ö.1730) Yahya Nazim (1650?-1727), Enfi Hasan Ağa (1670?-1729), Nâyî Osman Dede. (ö.1729), Şeyhülislam Esad Efendi (1685-1753), I. Mahmud (1730-1754), Tanburi Âşık Mustafa Çavuş (1689-1745/1757), Tab'i Mustafa Efendi (1705-1770), Ali Nutki Dede (ö.1804), III. Selim (1761-1808), Abdülbâki

Nâsır Dede (ö. 1821) dönemin başlıca musikişinaslarındandır." (Cançelik, 2022, ss. 30-31).

"Ḥüsn-i sūrīsine gāyet yoḳdur
Anı medḥ itmege ḥācet yoḳdur" Hayriyye, b.391.

Oranın manzarasının güzelliği sonsuzdur. Hatta onu övmeye de hiç gerek yoktur.

"Görmedük miṯlini bir milketde
Ola bu neşʾe meger cennetde" Hayriyye, b.393.

Ancak cennette olan bu neşe sadece İstanbul'dadır, bunun benzerini başka bir diyarda görmedik.

XVII. yüzyılda İstanbul'u ziyaret eden seyyahların, eserlerine aktardıkları İstanbul şehri izlenimlerinden, şehrin coğrafi konumuna ve siluetine hayran kaldıkları anlaşılmaktadır. Şehrin içindeki sokaklara girdiklerinde ise evlerin ve sokakların görünümü, onları biraz hayal kırıklığına uğratmıştır. İstanbul'un bedesten ve çarşısındaki birbirinden kıymetli ürünlerden, ayrıca hamam ve camilerinden etkilenmişler; bu eserlerle büyülenmişlerdir. İstanbul esnafının kullandığı kaliteli malzeme ve işçiliklerinden de övgüyle bahsetmektedirler. Seyyahlar, tütün ve İstanbul'un kahvehanelerinden de söz etmişlerdir. İstanbul'daki esir pazarı ve esirler dikkatlerini çekmiştir. İstanbul'un kutlama ve törenlerini ise tüm debdebesiyle anlatmışlardır (Mantran, 1991, s.69).

Seyyah George Sandys, 1610 yılının Eylül ayında İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da, İngiltere elçisi Sir Thomas Glover'in misafiri olarak dört ay kalmıştır. Seyahatnamesi dört kitapta toplanmıştır; İstanbul, Mısır ve Kudüs'ü içermektedir. George Sandys, İstanbul kentini şöyle tasvir etmiştir:

"… Binalar arasında selvi ağaçları ile İstanbul, ormanda bir şehir gibi gözükür. Yeditepesi üzerindeki muhteşem camiler bu tepeleri taçlandırmıştır. İstanbul'un 24 kapısı vardır. 18'i deniz tarafına, 6'sı kara tarafına açılır. Bedestenler dört köşeli bir planda olup, yüksek kubbeli binalardır. Her birinin dört kapısı vardır. Bu kapılar, etrafındaki dört caddeye açılır. Bedestenin sağlam duvarlarının iç kısmı boyunca çok kıymetli malların satıldığı dükkânlar uzanır. Bu dükkânlarda kıymetli taşlar, inciler, samur ve her çeşit zengin kürkler, altın işlemeli koşumlar, kıymetli taşlarla süslü sorguçlar, ipekler, satenler, kadifeler, mendiller, ok, yay ve kılıç gibi silahlar

satılırdı. Ayrıca bedestenin yakınında her milletten ve her yaştan kadın ve erkek Hıristiyan kölelerin satıldığı esir pazarı vardır…" (Tunç, 2010, s.76).

"Beg ü paşa vü efendi çelebi
Andadur cümlesinün münteḫabi" Hayriyye, b.398.
Onda bey, paşa, efendi çelebilerin en seçkinleri mevcuttur.

"ᶜAskerī vü ᶜulemā vü sipehī
Andadur cümlesinün pādişehi" Hayriyye, b.399.
Askerler, âlimler, ordular ve onların hepsinin padişahı da ondadır.

Şaire göre ne kadar erbab-ı kemâl varsa onların hepsi İstanbul'da kıymet bulmaktadır. Marifet ve hüner ehli olanlar, İstanbul'da çok iyi şekilde kabul görmekte ve kabiliyetlerini olgunlaştırma imkânı bulmaktadır. Bu husus, Osmanlı Devleti'ndeki himaye geleneğiyle ilgilidir. Bu şartlar ve imkânların neticesinde oluşan atmosferi gören Nâbî İstanbul şehrinin sadece görsel güzelliklerinden değil aynı zamanda halkın seçkin kimseler olmasından da oldukça etkilenmiştir.

1614-1616 yılları arasında İstanbul'u ziyaret eden İtalyan seyyah Pietro della Valle, İstanbullular için dinî bir tören hâline gelen; padişahların cuma namazına alayla gitmeleri sahnesine tanık olmuştur. Seyyahın İstanbul'da bulunduğu tarih, Sultan Ahmed dönemine gelmektedir. (XVII. yüzyıldan itibaren, padişahlar, Cuma namazı için Ayasofya Camisi dışında Sultanahmed Camisi'ne de gitmişlerdir. Caminin tamamlanma tarihi 1617'dir).

"Dün cuma olduğundan… nihayet, kendine bu nedenle refakat eden ihtişam ve maiyetle birlikte padişahın Aya Sofya Camisi'nde gidişini gördüm… Sarayının önde gelenleri at üstünde onun önünden ilerliyor ve herkes ona, görev ve unvanlarının yüksekliği ölçüsünde yakın duruyor. Saray ağalarının en önemlileri de gene at üzerinde, çok büyük özel hizmetkârlar olarak onun gerisinden geliyor; asıl hizmetkarlar ise kafaları traşlı, sakalsız ve güzel kırmızı kıyafetler giymiş olarak ilerlemektedirler… Bu hükümdarın yakınlarında, oldukça karmaşık bir şekilde bir ok piyade birliği yürümektedir, bunların bazıları bizim tüfeklilere benzemektedir, bazılar ise ok ve yaylarla muhafızlık yapıyor gibidirler ve daha da başkaları mektupları taşıyarak habercilik yapmaktadırlar; bunlar iki eteği önden kuşaklarına kadar açık kısa bir elbiseleri olan, bacakları yarı çıplak olan ve inanılmaz bir hızla koşan kişilerdir; ve (alayda yer alanların)her birinin görevine göre ayrı kıyafetleri, zengin süsleri ve başlarının üzerinde çok güzel ve hafif sorguçları vardır…" (Tunç, 2010, s.227).

İlim ehlinin bu şehirde bulunması hiç kuşkusuz İstanbul'un ünlü ilim meclislerinden ileri gelmektedir. Nâbî; döneminin taşradaki halkı ve İstanbul şehirlisi arasında bir ayrım yapmakta, bu yol ile İstanbul'un üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Taşralı ve İstanbullu olarak yaptığı bu ayrımda Nâbî'ye göre taşralı İstanbul'un sağladığı birçok imkândan uzaktır. Ona göre taşralı halk, sanattan uzak bir yaşam sürmekte ve sadece para kazanmak için yaşamaktadır. Beyitlerin bu bölümünde Nâbî taşrayı bırakarak İstanbul'a gelişinin nedenlerini sıralamaktadır.

"Aḳçedür ṭaşranun ancaḳ hüneri

Ḥakk olunmış hünerin sanki yeri" Hayriyye, b.408.

Taşranın tek hüneri ancak ve ancak paradır. Asıl hünerin yeri sanki kazınıp atılmıştır.

"Oldı erbāb-ı maᶜārif nā-yāb

Düşdi peygūle-i nisyāna kitāb"Hayriyye, b.411.

"Taşrada marifet erbabı bulunmaz oldu. Kitap ise nisyan köşesine düştü."

Şaire göre taşra halkının sanata karşı talepkâr bir tavırdan uzak oluşu sebebi ile marifet ve ilim ehlinin mesken tutmadığı bir yerdir. İlim ehlinin uzaklaştığı taşradan kitap (ilim) da zamanla silinmiştir. Oysa İstanbul bunun tam tersidir şaire göre. İstanbul ilmin, ilim ehlinin mesken tuttuğu (Askerî vü ulemâ vü sipehî/ Andadur cümlesinün pâdişehi), sohbet meclislerinin en güzel olduğu yerdir.

"Şiᶜri inşāyı sanurlar nefrīn

Fārsî lafẓ ise çerb ü şīrīn" Hayriyye, b.412.

Taşralılar şiir ve nesri, beddua okumak sanırlar. Güzel ve şirin sözü ise yalnızca Farsça bilirler.

Şair taşralının şiirden uzak oluşunu da eleştirmektedir. Şiir İstanbul'daki yaşam için pek çok açıdan önem taşımaktadır. Dönemin içinde pek çok padişah bir yönetici olmasının yanında şair olarak beyitler yazmış ve pek çok şair bu dönemde İstanbul'da aktif roller almıştır. Tüm bunların yanında İstanbul'da düzenlenen gösteriler de halkı çeken önemli eğlence unsurlarından birisi olmuştur. Sokak aralarındaki en yaygın ve basit gösteri çingene ayıcılarının yaptıkları; tef çalarak ayı oynatma numaralarıdır. Ayrıca, mahalle meydanlarında, hikâyeler anlatan meddahlar, ellerinde tuttukları bir sopa ve geniş bir mendille taklitler yapmaktadırlar. Bir de şiirlerini saz eşliğinde türkü biçiminde okuyan âşıklar bulunmaktadır (Mantran, 1991, s.223-225). Şiir İstanbul'da pek çok mecrada kullanılırken taşra halkı ise Nâbî'ye göre şiirden uzak olmanın yanında bir de bu sanat dalını bir yanlış algılamaktadır.

"N'olduğın ḫalḳı kenārun el-Ḥaḳ
Gören İstanbul'ı anlar ancaḳ" Hayriyye, b.426.
Hakikatte kenar halkının ne olduğunu ancak İstanbul'u gören anlar.

"Olur oldıḳda kemīn meclise ḥaṣr
Geçinen ṭaşrada ᶜallāme-i ᶜaṣr" Hayriyye, b.427.

Taşrada asrın yegâne uleması geçinenler, İstanbul'da bir meclise girdiklerinde pusuya yatmış gibi tutulur kalırlar.

Şair taşralı ve İstanbullu ayrımını birçok yönden ele aldıktan sonra taşralının durumunu küçültmede oldukça ileri giderek bu küçüklüğü anlamanın İstanbul'u görmüş olmakla mümkün olduğunu söyler. Değişik vesilelerle şairin İstanbul'u birçok yönden diğer şehirlerden üstün gördüğünü ifade eden beyitlerle karşılaşılır.

"Mütefennin görinen sersem olur
Mütekellim geçinen ebkem olur" Hayriyye, b.428.

O mecliste ilim sahibi görünen taşralılar serseme dönerler konuşkan geçinenlerin ise dilleri tutulur.

"Bulmaz ednālarınun bezmine rāh
Ṭaşra yirlerde satan izzet ü cāh" Hayriyye, b.429.

Taşrada mevki ve mertebe satanlar, bu şehirdeki en düşük âlimlerin bile toplantılarına gitmeye yol bulamazlar.

Nâbî birçok yönden karşılaştırdığı taşra ve İstanbul arasında da bir karşılaştırma yapmaktadır. Önceki beyitlerde geçen ilim ehlinin taşrada mesken tutmadığını ileri süren şair aynı zamanda taşra ulemasının İstanbul'daki bir ilim meclisinde bulunması halinde yetersiz kalacağı düşüncesindedir. Şair İstanbul'daki ulemaya asla denk olamayacak taşra ulamasını birçok açıdan ele alarak ortaya koymuştur.

"Andadur mā-ḥasal-ı ḳadr-i hüner
Ṭaşralarda kim oḳur kim dinler"

Hüner ve sanata kıymet vermek ondadır yoksa taşra yerlerde kim okur kim dinler.

Hüner ve sanata kıymet veren yer olarak ele alınan İstanbul'dur. Simeon, Kefe'den Polonya'ya göç eden bir ailenin çocuğu olarak 1584 yılında Polonya'nın Zamotza şehrinde doğmuştur. 24 yaşında Kudüs'e hacca gidebilmek için seyahatlerine başlamıştır. 1608 yılında İstanbul'a gelen Simeon, Roma, İzmir ve Anadolu'da Muş'a kadar bir dizi seyahatinden sonra 1614 yılında tekrar İstanbul'a gelmiş, burada bir süre çalıştıktan sonra da Kudüs'e gitmiştir. Bu arada, İstanbul'da

para kazanmak için çalışan Polonyalı Simeon, deneyimini kitabına şöyle aktarmıştır:

"İstanbul'da yazıcılara çok kıymet verirler. Çünkü orada çok ruhani bulunduğu halde yazı yazabilen yoktur, zira okumak ve yazı yazmak ayrı ayrı sanatlardır. Gerek sivil ve gerek ruhani birçok kimse bana çok kitap kopya ettirdiler. Ben de yol masrafımı çıkarmak için geceyi gündüze katarak büyük gayretle çalıştım. Elimde bir şey kalmamıştı, fakat şimdi günde 50-60 akça kazanıyorum. Bir yıl içinde 80 kuruş biriktirebildim" (Gülgün, 2010, s.64).

Bu ve buna buna benzer birçok eserde XVII. yüzyılda İstanbul'da sanata ve hünere verilen önemi görmek mümkündür. Ki bu durumun yabancı asıllı bir seyyahı etkileyecek biçimde değere şayan şekilde meydana gelmesi önemlidir. Nâbî'de İstanbul'daki hüner ve sanata verilen değeri takdir ederken taşranın bu durumdan uzak oluşunu da söylemektedir.

Der-beyān-ı Şeref-i İstanbul Başlığı İçinde Halep

Hayriyye'de bu isim altında 69 beyitlik İstanbul güzellemesi görülür. Daha sonra da Halep faslına geçilir. Her ne kadar İstanbul için yanıp tutuşsa da Halep de sevdiği ve özellikleri ve güzellikleri dolayısıyla ülfet ettiği bir şehirdir. Her şeyden önce şehrin yerleşim alanın güzelliği, evlerin cazibesi ve nehrin güzergahındaki çekicilik şairin dikkatinden kaçmaz ve şiirlerinde hususen bunlara yer verir. Ayrıca şehir hayatının asayişi için Halep birebirdir. Asayiş tabiri gönül sekineti için de kullanılmaktadır. Zira asayiş sadece sosyal hayatı değil, insanı iç dünyasını da ifade eden bir kelimedir.

Halep, şairin şiirlerine konu olan yönleriyle farklı kaynaklarda da karşımıza çıkmaktadır. En güvenilir ticaret merkezi olması yönüyle bilinmektedir. Çok kaliteli çeşit çeşit, rengarenk malları bulunmaktadır. Ayrıca bunlardan bol miktarda bulunmaktadır. Hint, Frenk ve Maçin gibi ülkelerin elde etmek istedikleri şehirdir (Şener, 2012, s.190).

"Der-beyān-ı şeref-i İstanbul" başlığı altında topladığı İstanbul şehri hakkındaki düşüncelerini kaleme alan Nâbî bölümün son 5 beytinde Halep şehrine de dikkat çekmektedir. Halep'in Nâbî nezdinde hususî önemi haizdir. Halep'in suyundan ve havasından, renk renk kumaşlarından, huzur veren atmosferinden bahseder.

"Līk andan küçücek şehr-i Ḥaleb
Yoḳdur āsāyişe andan enseb" Hayriyye, b.434.

Lakin İstanbul'dan daha küçük (bir şehir vardır ki) Halep şehridir. Gönlün asayişine uygun ondan daha münasibi yoktur.

"Bulınur emtiᶜa-i gūn-a-gūn

Niᶜmet ü māl u menāli efzūn" Hayriyye, b.437.

Halep'in rengarenk malları bulunur. Nimeti, malı ve varlığı bereketlidir.

"Bā-ḫusūs āb u hevāsı dil-keş

Sāḥa-i nehr ü bināsı dil-keş" Hayriyye, b.438.

Hususiyetle havası ve suyu ile birlikte nehrin güzergâhı ve şehrin yapısı gönlü cezbetmektedir.

Halep'in hem güzelliklerinden hem de şehir yapısından bahseden Nâbî, bir yandan hissiyatını ifade etmekte diğer yandan şehrin yapılarındaki üslup ve güzelliğe dair kayıtlar düşmüş olmaktadır.

Halep'te 1687'den 1710'a kadar yaşan şair Nâbî, övgü ve yergi şiirleri, bir nevi yol gösterici olarak rol oynamaktadır. Olumlu ve olumsuz hususları birlikte değerlendirmiştir. Bu açıdan bakıldığında Halep'in gerek *Hayriyye*'de gerekse *Divan*'da bazı olumsuz özelikleri görülse de Nâbî'nin gözünde özel bir yeri vardır. Şanı yücedir. Bütün bunlara rağmen İstanbul'un daha özel bir yeri vardır ve Halep'teyken bunun özlemi içindedir (Bilkan, 2002, s.68).

Sonuç

Urfalı şair Nâbî'nin Hayriyye adlı eserinde, "Der-beyān-ı şeref-i İstanbul" başlığı altında İstanbul'u uzun uzadıya övdüğü beyitlerinden seçmeler yapılarak şehir ve şehirlinin özellikleri üzerinde yapılan tespitler aşağıdaki şekliyle sıralanabilir:

1. İstanbul; ilim, irfan, sanatın kıymet verildiği ve övüldüğü bir şehirdir. Öyle ki Nâbî bu düşüncesini aktarırken İstanbul'un benzeri bir şehir olmadığı düşüncesindedir.
2. Şehir saklı bir hazineye benzetilmiştir ve gerek maddi gerekse manevi birçok unsuru kendisinde barındırmaktadır. İstanbul, aklın imkânlarını kullanan ama aklın ötesine geçen bir şehirdir. Aşkın (müteâl) âlemden ulaşan haberi idrak eden; kendisini onunla tanzim eden aşk medeniyetinin bir şehridir.
3. Bütün ashab-ı kemâl, ilim ehli İstanbul'dadır ve hiçbir taşra kenti halkının ulema olarak gördüğü kimseler dahi bu şehrin ilim ehline denk değildir.

4. Gecesi, gündüzü, manzarası; musikişinası, askeri, sultanı vb. bu şehrin vazgeçilmez birer unsurudur ve Nâbî'nin beyitlerinden hareketle bu unsurların her biri eşi bulunmaz bir mükemmelliktedir.

Der-beyān-ı şeref-i İstanbul başlığı altında yazılan İstanbul'un övünç kaynağı olan unsurlarının yanında göze çarpan bir diğer durum ise Nâbî'nin İstanbul'daki şehirli ile taşra halkı arasında yaptığı ayrımdır. Şair İstanbul'un yüceliğini anlatırken karşılaştırma yapmayı uygun görmüştür ki İstanbul'un başka bir şehirle mukayesesi kanaatimizce bu şehrin unsurlarını anlamak açısından önemlidir. Nâbî'nin bu ayrımında göze çarpan özellikler şunlardır:

1. Taşradaki insan; sanat, ilim, kültür ve marifetten uzak bir yaşantı sürmekte ve taşra insanının tek amacı para kazanmak olarak tarif edilmektedir. Oysa İstanbul'daki halk sanat ile iç içe bir yaşam sürmekte ayrıca ilim ve marifet bu şehirde büyük ölçüde değer görmektedir.
2. Taşralılar şiiri ve nesri birer sövgü aracı olarak kabul ederken, İstanbul'daki halk birçok mecrada şiiri aktif bir araç olarak ustaca kullanmaktadır.
3. Taşrada ilim ehli, ulema olarak kabul gören kimseler Nâbî'ye göre İstanbul'daki ilim ehline asla denk değildirler. Ayrıca İstanbul'da herhangi bir ilim meclisinde bulunsalar dahi ilimleri onlar ile yarışabilecek büyüklükte değildir.
4. Taşrada makam, mevki; şan, şöhret sahibi kimseler İstanbul'daki kimselerin bu mertebelerinden çok daha aşağıdırlar.

Nâbî İstanbul'u zikrettikten sonra tüm bunlara ek olarak Halep şehrinden de bahsetmektedir. Beyitlerden hareketle şairin İstanbul'un yanında Halep şehrine karşı da hayranlık duyduğu açıkça anlaşılmaktadır. Halep şehri renk renk kumaşları, ticari bir merkez oluşu, havası, suyu gibi unsurlarla şairin beyitlerinde övgü konusu olmuştur.

Bu çalışmamızda Urfalı şair Nâbî'nin Hayriyye adlı eserinin Der-beyān-ı şeref-i İstanbul kısmından seçme beyitler yaparak İstanbul ve kısmî olarak Halep şehrinin XVII. Yüzyılındaki tasavvurlarına dair bir ışık tutmuş olup bu doğrultuda bir şairin gözünden şehir algısını ortaya koymuş bulunmaktayız.

Kaynakça

Beyatlı, Y. K. (2001). *Kendi gök kubbemiz.*İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Bilkan, A. F. (2002). *Hayri-nâme'ye Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Cançelik, A. (2022). *18. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinde musiki bestekâr, terminoloji ve tahlil* (1. bs). İstanbul: Entropi Akademi.

Cansever, T. (2010). *Osmanlı şehri*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Durmuş, T. I. (2021). *Şair ve sultan*. İstanbul: Muhit Kitap.

Gölpınarlı, A. (2004). *Nedim Divanı*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Gülgün, Ü.-A. (2010). *Avrupalı seyyahların gözünden Osmanlı Dünyası ve insanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

İbn Haldun. (2021). *Mukaddime* (S. Uludağ, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.

İpekten. (1996). Divan Edebiyatında edebî muhitler. Ankara: *Milli Eğitim Bakanlığı.*

Kaplan, M. (1995). *Hayriyye-i Nâbî, inceleme-metin*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Karahan, A. (2006). Nâbî. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (1. bs, C.32, s.258-260). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Levend, A. S. (1958). *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*. İstanbul Fethi Derneği.

Mantran, R. (1991). *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da gündelik hayat* (S. Tanilli, Çev.). İstanbul: Eren Yayınları.

Mustafa Safâyî Efendi. (2005). *Tezkire-i Safâyî (Nuhbetü'l-Âsâr min Fevâ'idi'l-Eş'âr)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Nâbî. (1989). *Hayriyye*. İstanbul: Bedir Yayınları.

Ökten, S. (2012). *Yahya Kemal'in İstanbul'u ve devamı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Pala, İ. (2017). *Hayriyye*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Şener, H. (2012). Nâbî'nin şiirlerinde Halep. *Sosyal Bilimler Dergisi*, *2*(4), 187-196.

Tunç, Ş. (2010). *Şehristan seyyahların hayal şehri İstanbul*. İstanbul: İTO Yayınları.

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ülke İçinde Zorla Yerinden Edilenlerin Daha Önce Yaşadıkları Yere Dönme Eğilimleri: Taiz Örneği*

Doç. Dr. Musa Öztürk *
Ebrahim Mohammed Ahmed Al-Yamani**

Öz

2011 yılında Tunus'ta bir seyyar satıcının kendisini yakmasıyla fitili ateşlenen olaylar kısa sürede domino etkisiyle Mısır, Libya, Suriye ve Yemen'e sıçramıştır. Arap Baharı olarak nitelendirilen bu süreç; Tunus, Libya, Mısır, Suriye ve Yemen'i doğrudan, başta Türkiye, Mısır ve Lübnan olmak üzere komşu ülkeleri ve bölgeyi yol açtığı göç sorunu nedeniyle dolaylı olarak etkilemiştir. Bu süreçte dış göç alan ülkelerde ve iç göç alan bölgelerde en çok öne çıkan hususlardan biri de göçmenlerin geri dönüp dönmeyecekleri olmuştur. Arap Baharından en çok etkilenen ülkelerden biri de Yemen'dir. Olayların Yemen'e sıçramasından sonra çıkan iç savaşta yaklaşık olarak 6 milyon kişi göç etmek zorunda kalmıştır. Bunların yaklaşık olarak 4 milyon kadarı ülke içinde yer değiştirirken 2 milyon kadarı da dış ülkelere göç etmişlerdir. İncelenen Türkçe, İngilizce ve Arapça literatürde Arap Baharı sürecinde Yemen'den zorla yerinden edilenlerle ilgili herhangi bir bilimsel araştırmaya rastlanılmamıştır. Araştırma bu nedenle Yemen'de savaş nedeniyle ülke içinde yaşanan zorunlu iç göçü ele almıştır. Araştırma, Yemen'in nüfus yoğunluğu en yüksek şehri olan Taiz'de 2021 yılında 499 kişi üzerinde yapılan nicel araştırma verilerine dayalı olarak ülke içinde zorla yerinden edilenlerin göç etme nedenleri, yeniden geri dönmeyi düşünüp düşünmedikleri, eğer geri dönmeyi düşünmüyorlarsa bunda etkili olan hususlar, geri dönülecek yerin koşullarındaki iyileşmeler/kötüleşmeler, gidilen yerdeki uyum/uyumsuzluk ve siyasi iklimdeki iyileşmeler/kötüleşmeler gibi değişkenler incelenmiştir. Araştırma bulgusunda Yemen'de halen bulunan tarafların mevcut çatışmanın devam etmesini istediği yönündeki görüşleri ağır basmaktadır. Yemen'deki tarafların, çatışmanın devam etmesi için çabaladığını ve bu sayede çıkar sağladığını düşünmektedir. Bu durum Yemen'de uzun süredir devam eden iç karışıklığın son bulmasının ne derece güç olduğunu göstermektedir. Ayrıca göç her ne kadar yaşamayan için kolay ve uzak bir kavram olarak gözükse de insanların doğup büyüdükleri veya uzun süredir yaşadıkları yerleri terk etmesi hiç de kolay değildir. Göç eden ailelerin bir kısmı uzun yıllar geçse de eski yerleşim yerlerine dönme arzusuna sahiptirler. Araştırma geri dönüşün hangi koşullarda göçmenlere cazip gelebileceği ile ilgili bir politika önerisi ile sonuçlandırılmıştır. Araştırmanın göç edenlerin geri dönme ihtimalleri veya gittikleri yerde kalmaları ile ilgili literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Baharı, Yemen, Taiz, zorunlu göç, zorla yerinden edilme,

---

* *Bu makale "Arap Baharı Sonrası Yemen'de Zorla Yerinden Edilme: Taiz Örneği" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.*

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniv. İnsan ve Toplum Bilimleri Fak. Sosyoloji Bölümü, Ankara
E-mail: musaozturk@aybu.edu.tr **Orcid:** http://orcid.org/0000-0001-8438-1821
** Yemen Ankara Büyükelçiliği, Türkiye'de Yemenli Burslu Öğrenciler Sorumlusu
E-mail: ebrahimalyamani8@gmail.com **Orcid:** http://orcid.org/0000-0002-5731-8656
Geliş Tarihi: 14.06.2022▪ Kabul Tarihi: 24.07.2022

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Tendencies of the Forcibly Displaced Within the Country to Return to Their Former Places: A Case Study of the Taiz Yemen City

Doç. Dr. Musa Öztürk *
Ebrahim Mohammed Ahmed Al-Yamani**

Abstract

Arab Spring began in 2011, when a street vendor set himself on fire in Tunisia. Within a short period of time, events spread quickly to Egypt, Libya, Syria and Yemen. These revolutions affect such countries directly and indirectly because of the migration problem to the neighboring countries particularly Turkey, Egypt and Lebanon. Meanwhile, one of the most prominent issues in countries receiving outward migration and regions receiving internal migration was whether or not the migrants would return. Yemen is one of these countries mostly affected by the Arab spring. After events spread to Yemen and during the period of the civil war, nearly 6 million people were forced to emigrate. Among them, 4 million people were displaced within the country, while 2 million immigrated to foreign countries. No scientific research found on forcibly displaced people from Yemen during the Arab Spring period was found in the Turkish, English and Arabic literature. For this reason the research addressed the issue of forced internal migration in the country due to the war, specifically, Taiz, which is the most populous city in Yemen. Based on quantitative research data that was conducted on 499 people in 2021 in Taiz. The research is based on the reasons of migration, whether migrants are considering returning to their homeland or not. If they do not consider returning; the influencing factors of such decisions such as improvements, deterioration, consistency or dissonance in the political environment are studied. It is believed that the conflicting parties in Yemen still want current conflict to continue in order to fulfill their personal achievements. This situation illustrates how difficult it is to end Yemen's prolonged internal war. In addition, although immigration seems an easy concept to those who do not migrate, it is not easy for people to leave their places where they were born, raised and lived for a long time. Some immigrants have a strong desire to return to their homelands even after many years of foreignness. The research concludes with a policy proposal about the conditions under which return might be attractive to migrants. It is believed that the research will make important contributions to the literature regarding the possibility of migrants to return or stay in their exile.

Keywords: Arab Spring, Yemen, Taiz, forced migration, forced displacement,

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniv. İnsan ve Toplum Bilimleri Fak. Sosyoloji Bölümü, Ankara
E-mail: musaozturk@aybu.edu.tr **Orcid:** http://orcid.org/0000-0001-8438-1821
* Yemen Ankara Büyükelçiliği, Türkiye'de Yemenli Burslu Öğrenciler Sorumlusu
E-mail: ebrahimalyamani8@gmail.com **Orcid:** http://orcid.org/0000-0002-5731-8656
Geliş Tarihi: 14.06.2022 ▪ Kabul Tarihi: 24.07.2022

Giriş

Arap halkının isyan hareketlerini "Bahar" kavramı ile ilk defa ifade eden Batı dünyasıdır. "Bahar" kavramını ilk olarak İngiliz gazetesi "The Independent" kullanmıştır. "Bahar" kavramı "Milletlerin Baharı" bağlamında, "1848 Avrupa Devrimleri" için kullanılmıştır. Amerikalılar tarafından ise Soğuk Savaş (1947–1991) döneminde liberalleşen sosyalist-komünist rejimler için kullandığı bilinmektedir. Batılı liberaller, Çekoslovakya'da 1966-1968 yılları arasında gerçekleşen ve 1968 Sovyet müdahalesiyle son bulan reformlar için "Bahar" kavramını kullanmıştır.

2010 yılının Aralık ayında Tunus'ta başlayan halk hareketleri ile ortaya çıkan Arap Baharı, literatürde "Arap Devrimleri" veya "Arap Baharı Devrimleri" şeklinde de adlandırılmaktadır. Tunus'ta halkın sokağa dökülmesi ile başlayan hareketlilik, kısa süre içerisinde domino etkisiyle önce Tunus'un tamamına daha sonra da diğer Orta Doğu ülkelerine (Suriye, Mısır, Libya, Cezayir, Yemen, Lübnan) yayılmıştır. Halk sokaklara dökülerek protesto eylemleri gerçekleştirilmiş, yenilik çağrıları yapılmıştır. Bu zorlu süreç, bölge ülkelerinin siyasi, ekonomik ve sosyal yapılarının derinden sarsılmasına sebep olmuştur.

Arap Baharının en önemli sonuçlarından birisi de büyük bir göç dalgasını beraberinde getirmiş olmasıdır. Kaos, şiddet ve güvensizlik ortamından uzaklaşmak isteyen çok sayıda insan gönüllü olarak göç ederken birçok insan da ev ve işyerlerini geride bırakarak zorla yerinden edilmişlerdir. Zorunlu göçe maruz kalanların önemli bir kısmı ülke içerisinde başka şehirlere ve bölgelere yerleştirilirken bir kısmı da komşu ülkelere sığınmışlardır. Bu kapsamda Yemenlilerin önemli bir kısmı Mısır, Lübnan ve Türkiye'ye sığınmışlardır.

Arap Baharı kısa süre içerisinde birçok ülkeyi Orta Doğu'daki kanlı olaylara sürüklediğinden dünyayı derinden etkilemiştir. Tehlikeli göç ve mülteci akımları, terör örgütlerinin faaliyet ve etki alanlarının genişlemesi, ticari ve askeri ilişkilerin bozulması ve uluslararası ana aktörler (ABD ve Rusya) arasındaki çıkar çatışmaları gibi etmenler Arap Bahar'ının yayılmasını hızlandırmıştır. Dolayısıyla, Orta Doğu coğrafyasıyla doğrudan veya dolaylı pek bir ilişkisi olmayan pek çok ülke Arap Baharından olumsuz etkilenmiştir. Hem Arap Bahar'ının küresel etkileri hem de bölge içindeki ve dışındaki ana aktörler arasındaki çıkar çatışması, uluslararası kuruluşların ve süreçteki ana aktörlerin konumunu da etkilemiştir.

Orta Doğu'daki dengelerin değiştiği bu süreçten en çok etkilenen ülkelerin başında ise Yemen gelmektedir. Arap Baharının başlangıcından önce de iç karışıklıklar nedeniyle çatışmaların yaşandığı Yemen'de sürecin başlamasıyla birlikte ekonomik

sıkıntılar daha da artmıştır. Arap Baharı Yemen'deki eşitsizlik sorunu ve mezhep çatışmalarını derinleştirdiğinden Arap Baharı sonrasında öncesi ile karşılaştırıldığında nüfusun yarısı yoksulluk sınırının altında yaşar hale gelmiştir. Yemen'in toplam nüfusu yaklaşık 30 milyon ve kişi başına düşen gelir 2.500 dolar civarındadır. 4 milyon kişi günde 2 doların altında bir gelirle yaşamak zorundadır.

Yemen nüfusunun üçte ikisi 24 yaşın altındadır. Sahra-altı Afrika dışarıda bırakıldığında Yemen, Afganistan ile birlikte dünyada en hızlı nüfus artış oranına sahiptir. Bu iki olgunun birleşimiyle genç, memnuniyetsiz ve işsiz büyük bir kesim ortaya çıkmıştır. Bu kesim, siyasî dışlanmışlık hissi ve işsizlik nedeniyle ciddi bir hayal kırıklığına uğramıştır. Başarısız bir eğitim sistemi ve gençlerin yeteneklerini geliştirme fırsatlarının olmaması nedeniyle gençler arasında işsizliğin (%50) yüksek olduğu tahmin edilmektedir (Forsythe, 2011, s.3). Genel anlamda yoksulluk ve bunun beraberinde getirdiği sosyal istikrarsızlık her türlü radikalizmin gelişmesine uygun ortamı yaratmaktadır. Devletin sağladığı temel sosyal hizmetler aksadığından işsizlik oranı ise ciddi şekilde yükselmiştir. Arap Baharı sürecinde ülke yönetiminde siyasi hareketliliğin yoğun olarak yaşandığı gözlenmektedir. Siyasi istikrarsızlık, belirsizlik, yoksulluk ve iç çatışma ülke yönetiminde karşılaşılan yapısal sorunları kronikleştirmiştir.

Yemen'de ilk gösteriler 27 Ocak 2011'de başkent Sanaa'da yer alan Sanaa Üniversitesi'nde patlak verildikten kısa bir süre sonra Yemen'in tüm bölgelerine ve şehirlerine yayılmıştır. Yemen'in tüm bölgelerinde düzenlenen protesto eylemlerinde "Halk rejimin düşmesini istiyor" sloganı tekrarlanmıştır. 11 ay süren eylemler sonucunda protestocular 33 yıldır iktidarda olan Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih rejimini devirmeyi başarmışlardır. Hükümet, eski Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih ile ittifak kuran Husilerin ilerlemesini engellemeyince Mart 2015'ten bu yana Suudi Arabistan liderliğindeki askeri koalisyondan yardım istemiştir. Bu durum Yemendeki hayat şartlarının daha da kötüleşmesine, on binlerce insanın ölmesine, yaralanmasına, sakat kalmasına ve çok sayıda insanın yerinden edilmesine sebep olmuştur. Devrimin başladığı 2011 yılından bu yana Yemen halkının talepleri yerine getirilmemiş, Yemen sonu gelmez bir savaşın içine sürüklenmiştir.

Birleşmiş Milletler'e göre bugün Yemen, dünyanın en büyük insani krizine tanıklık etmektedir. Yemenlilerin çoğu temel insani hizmetlere erişememekte, hayatta kalabilmek için gıda, barınma, sağlık ve korumaya ihtiyaç duymaktadırlar. Yemen, %70'i kırsalda yaşayan ve çoğu tarım sektöründe çalışan 30 milyonluk nüfusa sahip bir ülkedir (Salisbury, 2011, s 4). Yemen yıllık %3 civarında bir oranla dünyadaki en yüksek nüfus artış hızına sahiptir. Bu artış hızıyla 2050 yılında ülke nüfusunun 60

milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. İşsizlik oranının %50'den daha yüksek olduğu ve yoksulluk sınırının altında yaşayan kesimin ise nüfusun %43'ünü kapsadığı Yemen'de, çocukların %57,9'unun da yetersiz beslendiği tahmin edilmektedir (Durac, 2012; s.4; Forsythe, 2011; s.3; Salisbury, 2011, s.7-8).

Yemen'de yerinden edilenlerin sayısının yaklaşık 4 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Bunların %77'si ya gittiği yerlerde misafir olarak ya da kiralık konutlarda yaşamaktadır. Ekonomideki ciddi düşüş ve uzun süreli yerinden edilmeler rezerv miktarını hızla tüketmektedir. Yerinden edilenlerin yaklaşık %19'u kamu binalarında veya toplama merkezlerinde yaşarken bu durum kamu hizmetlerinin sınırlanmasına sebep olmuştur. Ayrıca burada yaşayanlar zaman zaman fiziksel şiddet veya taciz ile karşı karşıya kalmaktadırlar (https://www.unicef.org/ar, 2017).

Bu yüzden çoğu Yemenli çaresizlik içinde güvenlik ve iş fırsatları arayarak doğduğu, büyüdüğü ve yaşadığı yerleri terk etmektedirler. Bu araştırmada, Arap Baharının etkilerinin yoğun olarak görüldüğü Yemen'de yaşanan zorunlu göç Taiz örneğinden hareketle ele alınmaktadır. Taiz'in örnek olarak seçilmesinin sebebi Taiz şehrinde 2015'ten bu yana yaşanan iç savaş ve Husilerin kuşatmasından dolayı yerinden edilenlerin sayısının hızla artmasıdır. Taiz, Yemen'de yerinden edilenlerin dörtte birini temsil etmektedir. Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği (UNHCR)'nin açıkladığı istatistiklere göre; 2020 yılı itibariyle Yemen'de devam eden savaş nedeniyle yerinden edilenlerin sayısı yaklaşık olarak 3 milyon kişidir. Bu sayısın yaklaşık olarak dörtte biri Taizlidir.

Araştırmada evlerini zorla terk etmiş ya da zorla evlerinden/yerlerinden edilenlerin sayısının 6020 kişi olduğu tespit edilmiştir. Bunlar içerisinden yüzde 10'u örneklem olarak seçilerek (kapsayıcılığı arttırmak için) anket uygulanmak istenmiş ancak sahada karşılaşılan güçlüklerden ötürü 499 kişi araştırmaya katılım sağlamıştır. Arap Baharı sonrasında yaşanan gelişmelerin bu göç hareketliliğini nasıl etkilediği basit, tesadüfi/rastgele seçilen 499 kişilik bir örneklem grubuna uygulanan anket verilerinden hareketle tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu veriler ve alan araştırması esnasında yapılan gözlemler doğrultusunda Yemen'in Taiz bölgesinden göç edenlerin göç unsuru hakkındaki fikirleri incelenmiş, göçün nedenleri üzerinde durulmuş, göçten önceki ve sonraki hayatları değerlendirilmiştir. bu araştırmanın amacı literatürde değinilmeyen ve göze çarpmayan işsizlik, insani yardım ihtiyaçları, göç ettirilmeye zorlanan halk (Taiz Örneği) ve göç gibi unsurlar doğrultusunda özellikle 2011 Arap Baharı sonrasında yaşanan gelişmelerin bütünü ile ele alınması ve krizin sebep olduğu etkilerin ortaya çıkarılarak uzun vade de nasıl, ne gibi önlemlerin alınmasının gerekli olduğu

ve bu önlemlerin göç hareketlerine olan olumlu etkilerinin belirlenmesi ile bu alanda literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır..

Arap Baharının Yemen'e Etkileri

Yemen coğrafi konumundan dolayı geçmişte olduğu gibi günümüzde de ticari faaliyetler için bir geçiş ve aktarım noktasındadır. Bölge olarak Arabistan yarımadasının güney ucunda yer alması sebebiyle stratejik öneme sahiptir. Arap Baharının etkilerini belirtmeden önce Arap Baharını ortaya çıkaran faktörlere ve özellikle de dünyanın önde gelen ülkelerinin politikalarına değinmek gerekir. Soğuk Savaş sonrasında Amerika Birleşik Devletleri Ortadoğu'da demokrasiyi savunma (teşvik etme) politikası gütmeye başlamıştır. 11 Eylül'den sonra uygulamaya konulan bu politikalar ancak 2005 yılına kadar sürdürülebilmiştir. Bunun temel sebebi, Irak, Bahreyn, Mısır, Suudi Arabistan ve Filistin gibi ülkelerde İslamcı partilerin zaferiyle şekillenen siyasetin ABD'ye çok daha pahalıya mal olacağı düşüncesinde yatmaktadır (Duran & Yılmaz, 2012: s. 28). Ayrıca sosyal sınıf farklılıkları, ayrımcılık, rüşvet, yöneticilerin ve etrafındakilerin lüks ve gösterişli hayat tarzları halkın öfkesinin artmasına sebep olmuştur. İlk başlarda barışçıl amaçla düzenlenen protestolar zamanla şiddet ortamına evrilerek hızla genişlemiştir. Başa getirilen liderlerin azınlıklardan seçilmiş olması toplumda bir meşruiyet krizine yol açarak yönetimin temsil gücünün zayıfladığı fikrini gündeme getirmiştir.

Batı ülkelerinin Arap ülkelerindeki siyasi rejimleri değiştirmek suretiyle ekonomik açıdan daha fazla kazanç elde etmeye yönelik gerçekleştirdikleri siyasal girişimler (operasyonlar) de Arap Baharının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Siyasi faktörler ülke içi hususları içerecek şekilde incelendiğinde ise öncelikle ele alınması gereken husus, diktatörlüğün var oluşuna gösterilen tepkilerdir. Arap halkları özgürlüklerin kısıtlı olduğunu ifade ederek baskıya başkaldırarak yönetimlere olan tepkilerini ortaya koymuşlardır (Paksoy vd. 2013, s.9).

Günümüzde siyasi, politik, kültürel, ekonomik vb. pek çok eylem dijital platformlarda organize edilmekte ve gerçekleşmektedir (Yanık & Öztürk, 2014, s.59). Sosyal medyanın toplumsal hareketler üzerindeki etkileri incelendiğinde, son dönemde Arap Baharı olarak nitelendirilen olayların Arap coğrafyasının altüst olmasına yol açacak noktaya geldiği ve altyapının aslında bu platformda oluşturulduğu görülmektedir. Günümüzde artık sosyal medya ağları sayesinde daha hızlı iletişim kurulabilmekte ve bu ağlar bireysel ihtiyaçlar doğrultusunda etkin bir şekilde kullanılabil-

mektedir. 2011 yılında Arap coğrafyasında görülen toplumsal hareketlerde sosyal ağların örgütlü bir araç olarak kullanıldığı ve bu doğrultuda bu kanalların dikkat çekici hale geldiği görülmektedir (Babacan, 2011, s.66).

Tunus'ta 23 yıldır iktidarda kalan Tunus Cumhurbaşkanı Zeynel Abidin Bin Ali, Arap Baharı ile iktidarı devirmek için alınan tedbirlere rağmen çok kısa bir süre sonra 4 Ocak 2011 tarihinde ayaklanmanın başlamasından bir ay kadar sonra, iktidarı kaybetmiş ve ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır (ORSAM, 2015, s.11). Mısır'da da 25 Ocak 2011'de insanlar Tahrir Meydanı'nda toplanarak yönetimi ve Hüsnü Mübarek'in 1981'den beri sahip olduğu otuz yıllık iktidarını protesto etmeye başlamış ve protestolar 11 Şubat 2011'de sona ermiştir (Telci, 2011, s.18). 16 Şubat 2011 tarihinde Libya'da Muammer Kaddafi, -başlayan ayaklanmalara Sert ifadelerle muhalefetine rağmen- 19 Mart 2011'de başlayan uluslararası koalisyonun müdahalesiyle iktidarını kaybetmiş, birkaç ay sonra saklandığı drenaj borusunda yakalanarak korkunç bir şekilde yargısız infazdan kaçınamamıştır (SETA, 2011, s.28). Yemen'de yapılan protestoların ardından ise Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih, 32 yıl boyunca sahip olduğu iktidardan ayrılmıştır. Sonuç olarak Arap Baharı olarak bilinen süreç, tüm Ortadoğu'yu ve ek olarak Türkiye'yi doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir (ORSAM, 2015, s.11). Suriye ve Yemen, şüphesiz ki sürecin en acılı ülkeleri olmuştur. Suriye'de devrimi ateşleyen olay, tıpkı Tunus'ta olduğu gibi protestocuların kendini yakmasıyla başlamıştır. 26 Ocak 2011'de, Kürt nüfusun yoğun olduğu Haseke bölgesinde iki Kürt kökenli asker öldürülmüş ve bu olayı protesto etmek amacıyla Rakka kentinde bir gösteri düzenlenmiştir. Etnik istekler içeren bu gösterilerin ardından olaylar 2011 yılında 5 Şubat'ta başkent Şam'a yayılmıştır (Bilgesam, 2011, s.78).

Arap Baharını ortaya çıkaran siyasi nedenler arasında Arap ülkelerindeki yozlaşma da yer almaktadır. Yoksulluk, düşük hayat standartları, dikta yönetimi, özgürlüklerin kısıtlanması vb. etkenler Arap Baharının çok hızlı bir biçimde diğer bölge ülkelerine sıçramasını kolaylaştırmıştır. Çatışmalar sürekli duruma gelip hükümete karşı başlatılan hareket daha sonra çeşitli muhalefet gruplarının da dahil olarak cephenin genişlemesiyle iç savaşa dönüşmüştür. Tunus'tan başlayarak kısa sürede birçok ülkeye yayılmıştır. Bunlar pek çok açıdan benzer toplumsal ve kitlesel hareketler gibi görünse de ortaya çıktıkları ülkelerin sosyal yapılarının farklılığı dikkate alınarak her bir ülke özelinde kendi bağlamlarında ele alınmalı ve değerlendirilmelidir.

Yemen'deki savaşın bir gecede başlamadığı aşikârdır. Bunun birkaç faktöre bağlı olduğu söylenebilir. Savaşa yol açan durumları ve aktörleri inceleyerek, olaylara yol açan koşulların altında yatan nedenleri detaylı bir şekilde ele almak gerekmektedir. Güvenliğin tehdit altında olduğu Yemen'de savaşın boyutları hem dış müdahalelerle

hem de 2011'deki devrim sonrası hükümet pozisyonuyla bir bakıma tarihsel, sosyal ve ekonomik sorunlarla ilişkilidir (Hidabi, 2016, s.42).

Dünya Bankası'nın raporuna göre, ülkedeki ekonomik aktiviteler dörtte bir oranında küçülmüş, temel malzeme eksikliğinden dolayı insanların hayat şartları ağırlaşmış, bütçe dengeleri ve dış işlemler kötüleşmiştir. 2015 yılında kamu borcu GSYİH'nın %74'üne 2015 yılında enflasyon ise iki katına çıkarak %21'e ulaşmıştır (Dünya Bankası, 2016). Fakat iç savaş ülkenin kuzeyindeki seçkinler için şok edici değildir. Savaştan sonra kuzey Yemen'deki seçkinler ekonomiyi kontrol etmede daha etkin hale gelmiş ve bu durum 2011 ayaklanmalarına kadar devam etmiştir. 21. yüzyılın ilk on yılında Yemen'deki ekonomik durum parlak değildir. Ülkenin petrol rezervleri ve diğer önemli kaynakları sınırlı bir grubun elinde toplanırken, ülke yönetimi Abdullah Salih'in önderliğinde oligarşiye dönüşmüştür. Abdullah Salih resmi devlet kurumları yerine yerel liderler ve güçlü şahsiyetlerle petrol ve diğer önemli ekonomik gelirleri paylaşmaya dayalı bir çıkar ilişkisi kurarak Yemen'i yönetme stratejisini izlemiştir. Abdullah Salih, başta aşiret ve akrabaları olmak üzere kendisi ile iyi ilişkiler içinde olan aşiret liderlerine, politikacılara ve iş adamlarına ekonomik kaynakları ve devletteki önemli askeri ve siyasi pozisyonları tahsis etmiştir. 2011 yılına kadar on büyük aile ülkenin ithalatının, üretiminin, imalatının, bankacılık, ulaşım ve iletişiminin yaklaşık %80'ni kontrol eder hale gelmiştir (Hill vd. 2013, s.84). Bu noktada bilgi çağının getirdiği araçlar ile birlikte, diğer toplumların sosyal ve kültürel yaşamlarından etkilenilmesi ile birlikte özgürlükleri sınırlandırılmış olan bölge ülkeleri, mevcut baskıcı düzene başkaldırma eğilimi göstermişlerdir (Kök ve Tekerek, 2012, s.60). Bölge ülkelerindeki sosyal altyapının bozuk olması, sosyal güvensizlik ortamı, sosyo-kültürel alanların bölünüyor oluşu gibi hususlar Arap Baharı sürecini etkilemiştir (Özalp, 2013, s.226).

Yemen'de Cumhurbaşkanı Salih'in görevini bırakması için 2011 yılının ilk ayında gösteriler düzenlenmeye başlanmıştır. Fakat hükümetin bu gösterilere sert tepki vermesi ve El Ahmar ailesine yönelik askeri müdahaleleri olayın gidişatını değiştirmiştir. Ülke rejimin destekçileri ve muhalifleri olarak ikiye bölünmüş ve gücün giderek istikrarsızlığa yöneldiği yeni bir yol çizilmiştir. İstikrarsızlığın başladığı dönemde bazı Körfez İşbirliği Konseyi devletleri Yemen'deki durumu barışçıl yollarla çözmek için önerilerde bulunmuştur. Öneriler genel olarak Cumhurbaşkanı Salih'e dokunulmazlık verilmesi ve yakın gelecekte gerçekleşmesi beklenen cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadar iktidarda kalmasını içermektedir. Ancak muhalefet grupları ve liderler bu önerileri kabul etmemiş ve ülkedeki anayasal örgütlenme konusunda tarafların uzlaşmaya varması gerektiği fikrine odaklanılmıştır (Ayhan, 2015, s.79).

Yemen'deki gerginlik mevcut durumun derinleşmesine neden olmuştur. Özellikle ülkenin bazı şehirlerde planlanan gösterilerin devam etmesi ve gösterilere karşı gittikçe daha fazla orantısız güç kullanılması durumun ciddiyetinin artmasına neden olmuştur. Cumhurbaşkanı Salih'in görevden ayrılması umuduyla toplanan muhalefet, barışçıl olduğuna inanılan geçiş sürecini daha da karmaşık hale getirmiştir. 3 Haziran'da başkent Sana'a'da cumhurbaşkanlığı sarayındaki camiye düzenlenen saldırı sonucunda Cumhurbaşkanı Salih ve yanındaki birkaç üst düzey yönetici yaralanmıştır. Aynı saldırıda Cumhurbaşkanlığı Güvenlik Danışmanı, İçişleri Bakanı, Cumhurbaşkanlığı Sarayının Özel Birimi, İstihbarat Teşkilatı Başkanı ve bazı güvenlik görevlileri de ölmüştür.

Saldırının ardından tedavi için Suudi Arabistan'a giden Cumhurbaşkanı Abdullah Salih, 23 Eylül 2011'de Yemen'e dönmesi Salih'in görevlerini tekrar devretme fikrini ortaya çıkarmıştır. Fakat ülke içindeki güçlerin yanı sıra bölgesel ve ulusal güçler de devlet başkanı Salih'e barışçıl yollarla Yemen'deki ortamı değiştirmesi için baskı yapmıştır. Söz konusu baskılar karşısında Salih, bir ay sonra görevden çekileceği ve Başkan Yardımcısı Hadi'ye teslim edeceği ile ilgili bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmada Yemen'de geçici hükümetin kurulacağı ve muhalefet gruplarının da bu hükümete katılacağı belirtilmiştir. Ayrıca 2 yıl sürecek yeni Cumhurbaşkanlığı görevi için 90 gün içinde geçici Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılacağı, Ali Abdullah Salih, ailesi ve üst düzey yöneticilerin dokunulmazlık hakkına sahip olacağı belirtilmiştir.

Ocak 2012'de Yemen'in 301 üyeli Temsilciler Meclisi tarafından devletin getirdiği yasa tasarısında birkaç değişiklik yapıldıktan sonra Salih'in dokunulmazlık kararı kabul edilmiştir. Sonuç olarak Yemen'de yaşanan Arap Baharı ve iç savaş, Yemen'i ciddi şekilde etkilemiştir. Yemen göçmen kampları başkanı Al-Saadı, Yemen'deki iç savaş nedeniyle Yemen'de göç etmek zorunda kalanların sayısının 3 milyon 442 bine ulaştığını belirtmiştir. Al-Saadi yaptığı açıklamada, 300 binden fazla kişinin başka ülkelere göç ettiğini doğrulamıştır. Yemen Haber Ajansı'ndan Al-Saadi'nin söylediğine göre, Yemenlilerin yurt dışına göç ettikleri ülkeler; Suudi Arabistan, Mısır, Cibuti, Ürdün, Malezya, Sudan, Somali ve Türkiye'dir. 2015 yılında iç savaşın başlamasından bu yana Yemen'de hayatını kaybedenlerin sayısı 10 bine yaklaşmıştır. Yemen'de 18 milyon kişinin yeterli gıdaya sahip olmadığı ve yaklaşık 3,3 milyon kişinin hastalıkla mücadele ettiği bilinmektedir (Hill vd. 2013, s.84).

Hem Arap Baharı'nı hem de Arap Baharı sonrasında bölge halkını isyana teşvik eden en önemli etkenlerin başında bölgede yaşanan yüksek işsizlik oranları, eğitim seviyesinin düşük olması, ekonomik ve sağlık sorunları ve insanların siyasete katılamaması, hatta eleştiri hakkının olmaması gelmektedir. Birçok ülkede siyasal sistem ve

siyasi aktörler, toplumsal adaletin yokluğu, eşitsizlik gibi birçok faktör bu süreci şekillendirmiştir. Yoksulluk, dışlanma ve ayrımcılık gibi küresel ölçekte devletleri başarısızlığa sürükleyen faktörler bölgede fazlasıyla mevcuttur (Acemoğlu ve Robinson, 2013). Bu bağlamda Yemen'de başlayan iç savaş sonrası göç ilk etapta Yemen'e komşu ülkelere doğru yönelmiş daha sonra ise Türkiye ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Afrika'ya kadar uzanan bir göç yolunun oluşmasına sebep olmuştur.

Aralık 2010 yılında Tunus'ta başlayıp bölgedeki Arap Ligi üyesi 18 ülkeye hızla yayılan Arap Baharı, Suriye ve Yemen'de uzun süre hüküm süren diktatörlük rejimlerini devirip iç savaşa dönüşen gelişmeleri tetiklemiştir. Avrupa tarihinden esinlenerek "Arap Baharı" adı ile tartışma konusu olan süreç, yaşanan gelişmelerin ardından baharın çoktan kışa dönüştüğü şeklinde yorumlanmıştır (B ve R, 2015, s.1-2). İç savaş nedeniyle on binlerce insanın ölümü ve milyonlarca insanın göç etmesi Yemen'i "Eski Mutlu Arabistan" kalıbından çıkarmıştır.

Yöntem ve Materyal

Arap Baharından sonra Yemenlilerin yaşadığı sorunlar ve sosyal hizmet gereksinimlerini tespit edebilmek için Yemen'in nüfus bakımından en büyük şehri olan Taiz örnek olarak seçilmiştir. Taiz'in örnek olarak seçilmesinin sebebi şehirde 2015'ten bu yana iç savaşın yaşanması ve Husilerin kuşatmasından dolayı yerinden edilenlerin sayısının hızla artmasıdır. Taiz, Yemen'de yerinden edilenlerin dörtte birini temsil etmektedir. Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği (UNHCR)'nin açıkladığı istatistiklere göre; 2020 yılı itibariyle Yemen'de devam eden savaş nedeniyle yerinden edilenlerin sayısı 3 milyona, Taiz'de yerinden edilenlerin sayısı ise 6020 bin kişiye ulaşmıştır.

Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden anket ve gözlem tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini Yemen'de yerinden edilenlerin dörtte birinin yaşadığı Taiz şehri oluşturmaktadır. 3 milyon nüfusa sahip olan Taiz'de evlerini terk etmek zorunda kalan 6020 kişi yaşamaktadır. Araştırmanın örneklemini ise Taiz'e göç etmek zorunda kalan ve bu krizi yaşayan kişiler oluşturmaktadır. Çalışma basit rastgele/tesadüfi örnekleme tekniği kullanılarak 14 Şubat-10 Mart 2021 tarihleri arasında 499 kişilik örneklem grubuyla gerçekleştirilmiştir. Söz konusu sayı Taiz'e göç etmek zorunda kalanların %12'sine tekabül etmektedir. Elde edilen veriler SPSS programında analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular şöyledir:

Katılımcıların Demografik Profili

Araştırmaya katılanların %65,53 erkek, %34,46 ise kadındır. Erkeklerin sayısı, kadınların sayısından 155 kişi fazladır. Bunun sebebi anket çalışması sırasında erkekler ile görüşmenin kadınlara nazaran çok daha kolay olmasının yanı sıra Yemen toplumunda kadınların ön planda tutulmuyor olmasıdır. Bu sebeple erkekler araştırma grubunda sayıca üstün hale gelmiştir.

Göç eden bireylerin yaşlarına bağlı olarak anket çalışmasında belirtmiş olduğu fikirler ve olayları yorumlayış şekilleri değişiklik gösterebilmektedir. Nasıl ki bir kadın ve erkek arasında fark var ise genç biri ile yaşlı birinin olayları algılama ve yorumlama düzeyi de farklılık gösterebilmektedir. İnsanlar olgunlaştıkça yaşanan olayları daha iyi kavrarlar. Araştırma grubu içerisinden %10,62'si 18-25 yaş arası, %36,27'si 26-33 yaş arası, %25,5'i 34-41 yaş arası, %13-42'si 41-49 yaş arası ve son olarak da %11,02'si 55-57 yaş aralığında yer almaktadır.

Taiz çok sayıda eğitimli ve kültürlü insanın yaşaması ve birçok eğitim merkezinin bulunmasından ötürü Yemen'in kültür başkenti olarak nitelendirilmektedir. Göç eden bireylerin öğrenim durumları ise şöyledir: araştırma grubunun %4,80'i yalnızca okur-yazar, %4,40'ı ilkokul, %7,21'i ortaokul, %45,9'sı lise düzeyinde eğitim almıştır. Ayrıca %30,26'u üniversite mezunu, %5,'i yüksek lisans, %4'ü ise doktora düzeyinde eğitim almıştır. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere her öğrenim düzeyinde insan araştırma grubunda yer almaktadır. Böylece her seviyeden insanın bakış açısı ve olaylara getirdiği içeriğe yansıtılmıştır. Öğrenim düzeyindeki farklılaşmanın bireylerin olaylara getirdiği yorumları ne derece etkilediği açıkça görülebilmektedir. Bu sebeple 18 ile 57 yaş aralığında yer alan bireyler araştırmaya dâhil edilerek ilgili yaş gruplarından örneklem grubu oluşturulmuştur.

Sosyal bilimler alanında önemli bir değişken olarak görülen medeni durum, bireylerin bakış açılarını ve tutumlarını etkilemektedir (Açıkgöz, 2013,1s.42). Katılımcıların medeni medeni durumu incelendiğinde 499 kişinin, %74,74'ünün evli, %20'04'ünün bekâr, %5,21'inin ise dul veya boşanmış olduğu görülmektedir. Ailelerin sahip oldukları çocuk sayıları incelendiğinde hiç çocuğa sahip olmayan bireyler araştırma grubunun %25,45'ini oluşturmaktadır. En az bir çocuğa sahip olanlar %9,21'ini, 2 çocuğa sahip olanlar %19,23, 3 çocuğa sahip olanlar %18,63'ünü, 4 ve üzeri çocuğa sahip olanların oranı ise %27,45 ile en yüksek orana sahiptir. Bekâr kişilerinde araştırma grubunda yer alması araştırmanın nesnelliği açısından önemlidir.

Katılımcıların mesleki durumları ise şöyledir: Düzenli bir geliri olan bireylerin sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Katılımcılar arasında polis/asker, öğretmen veya memurların oranı toplamda %51,68'dir. Bu grup içerisinde yer alanların, aylık gelirlerinin düzenli şekilde ödendiği ya da ödenmesi gerektiği düşünülürse buna rağmen göç etmiş olmaları Taiz'deki durumun ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Esnaflar da %2,80 ile her ne kadar düşük bir orana sahip olsa da, kurulu bir düzene ve işletmeye sahip olmaları sebebiyle aynı şekilde değerlendirilebilir. Öğrenci oranı %12,42, diğer kategorisinde değerlendirilen çeşitli meslek grupları veya çalışmayan kimselerin oranı ise %33,06'dır.

Zorla Yerinden Edilmenin En Önemli Sebepleri

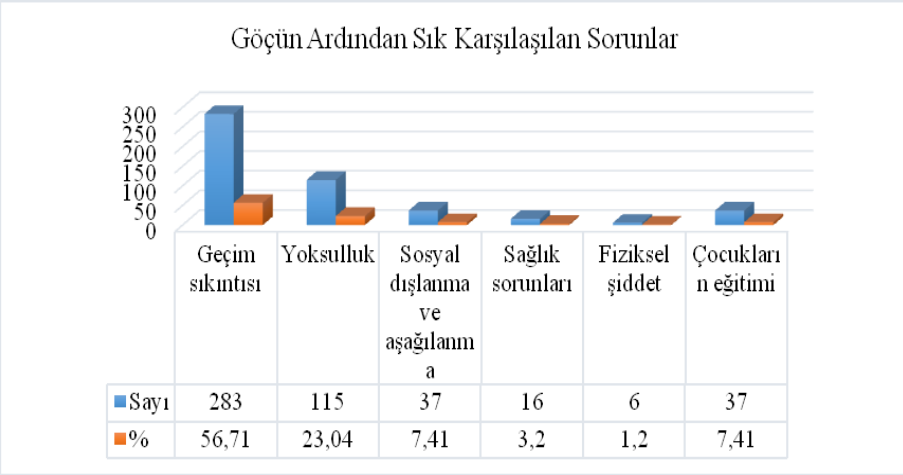
Yemen'de Arap Baharı'nın ardından giderek kötüleşen yaşam koşulları insanları yıllardır yaşadıkları yerlerden ayrılmak zorunda bırakmıştır. Göçün en önemli nedenlerinin başında %38 ile "güvenlik" ve %35 ile eğitim ve sağlık hizmetlerinin kötüleşmesi gelmektedir. Bunları %14 ile yoksulluk ve %13 ile işsizlik takip etmektedir. Yaşam standartlarının fazlasıyla ağırlaştığı/zorlaştığı bölgede diğer önemli sebepler ise işsizliktir.

Göç edilen yerin seçiminde etkili olan faktörlere bakıldığında insanların uzun süredir yaşadığı yeri terk ederek yeni bir yerleşim yerine göç etmek zorunda kalması, yeni bir çevre, yeni bir yerleşim yeri, yeni bir yaşam ve yeni insanlara hatta yeni bir dile adapte olması hiç de kolay değildir. Bütün bunlar ele alındığında göç edilecek yerin seçiminde katılımcıların %63,3'ü güvenlik, %52,3'ü ekonomik imkanlar, %43,4'ü eğitim ve sağlık imkanları ve %30,2'si de akrabalarının orada yaşıyor olması etkili olduğunu belirtmişlerdir.

Bu verilere göre göç edilen yerin seçiminde etkili olan en önemli faktör, göç edilen bölgenin güvenliği olmuştur. İnsanların bir kaos ve çatışma ortamından kaçarak, yeni bir yerleşim yerinde yeni bir hayat kurmak istediğini düşünürsek bu oran son derece normaldir. Daha sonra, göç edilen yerin ekonomik imkânları ve eğitim ile sağlık imkânlarının değerlendirildiği görülmüştür. Burada bireylerin refah seviyesini yükseltmek, daha konforlu bir hayata sahip olmak maksadıyla bu etmenleri göz önünde bulundurduğu yorumu yapılabilir. Göç edilecek yerde akrabaların yaşaması, bireylerin kendilerini daha güvende ve huzurda hissetmelerine neden olduğundan göç edilen yere uyum sağlamayı da kolaylaştıracaktır.

Göç Sonrasında En Sık Karşılaşılan Sorunlar

İnsanların isteyerek veya istemeyerek yaşam alanlarının değişmesine neden olan göç, ekonomik, kültürel, siyasal, toplumsal vb. faktörlerin de etkisiyle kimi zaman daha rahat bir yaşama sahip olmak için kimi zaman ise yalnızca içinde bulunulan kaos ortamından kurtulmak için gerçekleştirilen yer değiştirme hareketi şeklinde ifade edilebilir. Bu ifadeden hareketle göçün bireylerin yaşamlarını olumlu yönde etkilemek amacı taşıdığı söylenebilir. Göçten önceki zorlu yaşam koşullarından kurtulmak, hayat standartlarının yükseltilmesi, toplumsal baskıdan kurtulmak amacıyla gerçekleştirilen bu yer değiştirme, göçün ardından kimi zaman yeni sorunların da gündeme gelmesine neden olabilmektedir. İnsanlar büyük umutlar ile geldikleri yerlerde çeşitli sorunlar ile karşılaşılabilmektedirler. Katılımcıların göç ettikleri yeni yerleşim yerlerinde sık karşılaştıkları sorunlar aşağıdaki gibidir.

	Geçim sıkıntısı	Yoksulluk	Sosyal dışlanma ve aşağılanma	Sağlık sorunları	Fiziksel şiddet	Çocukların eğitimi
Sayı	283	115	37	16	6	37
%	56,71	23,04	7,41	3,2	1,2	7,41

İlk sırada %56,71 oranı ile geçim sıkıntısı yer almaktadır. Ardından gelen %23,04 oranına sahip yoksulluk göç edilen yerde ciddi ekonomik sıkıntıların çekildiğinin ispatıdır. Daha sonra ise sosyal dışlanma ve aşağılanma ile çocukların eğitimi konusunda karşılaşılan güçlükler gelmektedir. Sağlık sorunları ve göçmenlerin maruz kaldığı fiziksel şiddet de ne yazık ki düşük oranlara sahip olsa da tabloda yerini almıştır. Bütün bunlar dikkatlice incelendiğinde, göç edilen yerde karşılaşılan sorunların çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Sosyal dışlanma, kişilerin veya toplulukların yeni yerleşim yerlerindeki toplumlara tam ya da kısmi olarak uyumunu engelleyen süreçler olarak tanımlanabilir (Dedeoğlu & Gökmen, 2011, s.21). Aslında sosyal dışlanma-

nın ve ekonomik sorunların ortadan kaldırılması ile bütün bu sorunların büyük ölçüde giderileceği de aşikârdır. Bu sayede topluma adaptasyon kolaylaşacak ve iki taraf içinde olumlu gelişmeler yaşanacaktır.

Yerleşik halkın göç edenlere karşı tutumu ise şöyledir. Katılımcıların %27,05'i yerlilerin kendilerine resmi ve mesafeli, %19,83'ü son derece saygılı ve kibar, %5,61'li aileden biri gibi, %46,89'u ise mülteci gibi davranıldığını belirtmişlerdir. Araştırmaya katılan bireyler, göç ettikleri yerdeki halkın kendilerine yönelik tutumlarını büyük ölçüde "mülteci gibi" davrandıkları veya gördükleri şeklinde yanıtlamışlardır. Bu oranın %46,89 olduğu göz önünde bulundurulursa durum hem göç edenler için hem de göç alan bölgedeki halk için çok da olumlu değildir.

Katılımcıların göç ettikleri yerde kendilerini nasıl hissettiklerine dair veriler ise şöyledir. Katılımcıların %44,88'i kendisini yaşadığı yerde bir yabancı gibi hissederken, %25,85'i ise toplum içerisinde dışlandığını söylemiştir. Ardından %19,83 oranı ile yeni yerleşim yerlerinde hiçbir şey hissetmediklerini söyleyenler gelmektedir. Ve kendisini evinde gibi hissedenlerin oranı ise en düşük oran olan %10,42'dir.

Ne Zaman Geri Dönülebileceği Hakkındaki Görüşler

Göç her ne kadar yaşamayan için kolay ve uzak bir kavram olarak gözükse de insanların doğup büyüdükleri veya uzun süredir yaşadıkları yerleri terk etmesi hiç de kolay değildir. Göç eden ailelerin önemli bir kısmı aradan uzun yıllar geçse de eski yerleşim yerlerine dönme arzusuna sahiptirler. Yemen'de yaşananlar yüzünden yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalanların büyük bir çoğunluğu 87,37'lik bir oran ile Yemen'de günlük hayatın yeniden normale dönmesi halinde eski yerleşim yerlerine dönmek istediklerini ifade etmişlerdir. Geriye kalanlar ise ya Yemen'deki çatışmaların tamamen sona ermesini beklemekte ya da geri dönmeyi düşünmemektedirler.

Taiz'e Geri Dönme Düşüncesi	Sayı	%
Savaş bittiğinde	436	87,37
Dönmek istemiyorum	38	7,61
Geri döndük	25	5,01
Toplam	499	99,99

Taiz'den göç eden bireylerin eski yerleşim yerleri hakkında haber alma sıklıkları ve oranları şöyledir. Katılımcıların %29,65 her gün, %56,51 haftada bir veya ara sıra haber almaktadır. %13,82'si ise bulabildikleri her fırsatta haber almakta veya haber almaya çalışmaktadırlar.

Katılımcılara yöneltilen bir diğer soru ise eski yerleşim yerleri hakkındaki bilgileri en çok kimden ve nereden aldıklarıdır. Araştırma grubunun büyük bir çoğunluğu (%61,92) bu soruya orada yaşayan tanıdıklarından cevabını vermiştir. Geriye kalan grup ise Taiz hakkındaki bilgileri medyadan aldıklarını söylemiştir. Bu soruya cevap verenlerden bazıları ise çatışmaların bitmesini beklemeden Taiz'e geri döndüklerini ifade etmiştir.

Katılımcıların %32,26'sı göç ettikleri yeni yerleşim yerinin eğitim, sağlık ve barınma gibi hizmetlerinden orta derecede memnundurlar. Bu hizmetleri iyi ve çok iyi şeklinde değerlendirenlerin toplam oranı %27,44 iken kötü ve çok kötü şeklinde değerlendirenlerin toplam oranı ise 33,65'dir. Bu verilerden hareketle göç edilen yerleşim yeri hakkındaki görüşlerin çok da olumlu olmadığı görülmektedir.

İkamet edilen mülkün sahiplik durumuna bakıldığında araştırma grubundaki bireylerin %71,34'ü kiralık evlerde ikamet etmektedir. Göç etmeden önce kiracı olanların oranı ile karşılaştırıldığında bu oran, maddi sıkıntıların ciddi şekilde arttığını göstermektedir. Bunu %13,62 ile kendilerine ait evlerde ikamet eden bireyler takip etmektedir. Ücretsiz şekilde konaklayan veya kamplarda kalanların oranı ise toplamda %15,02'dir.

Araştırmada Yemen'deki bazı tarafların kendi çıkarları için yaşanan çatışmaların son bulup bulmamasını istedikleri sorulmuştur. Yemen'den göç etmiş olan araştırma grubunun, Yemen'de halen bulunan tarafların mevcut çatışmanın devam etmesini istediği yönündeki görüşleri ağır basmaktadır. Araştırma grubunun neredeyse tamamı Yemen'deki tarafların, çatışmanın devam etmesi için çabaladığını ve bu sayede çıkar sağladığını düşünmektedirler. Bu durum ne yazık ki bizlere Yemen'de uzun süredir devam eden iç karışıklığın çok kolay bir şekilde son bulmayacağını göstermektedir.

Sonuç

Yemen, yedi yıldan beri, ülkenin çoğunu kontrol eden İran bağlantılı Ensar Allah grubu (Husiler) ile güneyde uluslararası kabul görmüş hükümeti destekleyen Suudi liderliğindeki bir koalisyon arasında şiddetli bir savaşın acısını çekmektedir. Bu Sa-

vaşta yüzbinlerce insanın ölmesine ve sakat kalmasına yaklaşık olarak 3 milyon Yemenlinin ise evlerinden/yerinden edilmesine neden olmuştur. Birleşmiş Milletler'in tanımladığı gibi Yemen'in 30 milyonluk nüfusunun üçte ikisinden fazlası, dünyanın en kötü insani krizini yaşamakta olup kıtlığın eşiğindedir. Yemen riyali tarihin en düşük seviyesini görerek bir dolar 1.200 Yemen riyaline eşit haline gelmiştir. Bu yüzden, güney Yemen ve Taiz'de gıda fiyatlarında artışa neden olmuştur. Bu durum açlık riskini daha da arttırmış birçok Yemenli temel ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir.

Göç her ne kadar yaşamayan için kolay ve uzak bir kavram olarak gözükse de insanların doğup büyüdükleri veya uzun süredir yaşadıkları yerleri terk etmesi hiç de kolay değildir. Göç eden ailelerin bir kısmı uzun yıllar geçse de eski yerleşim yerlerine dönme arzusuna sahiptirler. Çünkü insanlar nereye giderlerse gitsinler doğup büyüdükleri toprakların dışında kendilerini yabancı hissetmektedirler.

Arap Baharı sürecinin ardından birçok insan yıllardır yaşadığı yerleşim yerlerini terk etmek zorunda kalmış, sahip oldukları her şeyi geride bırakarak başka şehirlere göç etmiştir. Gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda elde edilen veriler incelendiğinde anlaşılmaktadır ki, bu göç hareketinden insanlar psikolojik olarak ciddi şekilde etkilenmiştir. En fazla etkilenenlerin başında ise kadınlar ve çocuklar gelmektedir.

Göç edenler yeni yerleşim yerlerinde de çeşitli sıkıntılarla baş etmek zorunda kalmışlardır. Hayat standartları düşmüş, maddi sıkıntılar ile baş etmek zorunda kalmışlardır. Yeni bir düzen kurmaya çalıştıklarından yeni yerleşim yerlerine adapte olma konusunda ciddi sıkıntılarla karşı karşıyadırlar. Ekonomik ve sosyal sorunların giderilmesi amacıyla çeşitli yardım kuruluşları destek faaliyetlerinde bulunsa da görüşme sonucunda elde edilen veriler yapılan yardımların hem yeterli hem de düzenli ve sürekli olmadığını göstermektedir.

Araştırma sonucundan katılımcıların büyük çoğunluğunun eski yerleşim yerlerine dönmek istediği açıkça anlaşılmaktadır. Göç edenlerin geri dönmeyi düşünmelerindeki en büyük etken doğup büyüdükleri topraklara karşı hissettikleri aidiyet duygusudur. Yemende güven ve huzur ortamının sağlanmasını isteyen bu insanlar, göçten maddi ve manevi şekilde yıprandıklarını ve tekrar Taiz'e dönebilmek için yaşanan çatışmaların son bulmasını beklediklerini belirtmişlerdir.

Arap Baharı büyük bir yıkıma sebep olmuş, telafi edilmesi oldukça güç sorunlar doğurmuştur. Bütün bunların giderilmesi için uluslararası topluma ve Yemen devlet ve hükümetine büyük görevler düşmektedir. Olayların bir an önce son bulması amacıyla arabuluculuk yapılmalı, ülkelerin yeniden eski düzenlerine kavuşması için

gerekli bütün adımlar atılmalıdır. Ülke ekonomilerinin düzeltilmesi için destekte bulunulmalı ardından yıkılan yerleşim yerleri yeniden imar ve inşa edilmeli ve mağduriyetin giderilmesi için hem maddi hem de manevi desteklerde süreklilik sağlanmalıdır.

Bu verilerden hareketle iç çatışmalar sebebiyle maddi manevi zarar gören bireylerin sosyal destek alma oranları arttırılmalı, yaşanılan acıların hızlı bir şekilde onarılması için öncelikle devlet desteğinin ve ardından da sosyal yardım kuruluşlarının ivedi bir şekilde harekete geçmeleri gerekmektedir. Kapsamlı, düzenli ve sürekli yapılacak yardımlarla Yemen'in ve Yemen halkının geleceği yeniden inşa edilebilir, Yemenliler geleceğe güvenle bakabilirler.

Kaynakça

Acemoğlu, D. & Robinson, J. (2013). *Ulusların düşüşü*. İstanbul: Doğan Kitap.

Açıkgöz, R. (2013). *Yoksullukla mücadele ve üçüncü sektör*. Ankara: Argonot Yayınları.

Al-Hidabi, Elham M. S.(2016). *The influence of alhouthi movement on international relations in The Middle East Region*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ayhan, V. (2015). Arap Baharının ABD-Türkiye ilişkilerine etkisi. *Middle Eastern Analysis/Ortadogu Analiz, 3*(36), 17-22.

Babacan, M. E., Haşlak, İ. ve Hira, İ. (2011). Sosyal medya ve Arap Baharı. *Akademik İncelemeler Dergisi, 6*(2), 63-92.

Bacık, G. (2011). Arap Baharı'ndan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın geleceğine bakmak. *Çerçeve, 20*(57), 16-20.

Dedeoğlu, S. & Gökmen, Ç. E. (2011). *Göç ve sosyal dışlanma: Türkiye'de yabancı göçmen kadınlar*. Ankara: Efil Yayınevi.

Dolgun, U. (2008). *Şeffaf hapishane yahut gözetim toplumu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Duran, B. & Yılmaz, N. (2012). *Ortadoğu'da modellerin rekabeti: Arap Baharı'ndan sonra yeni güç dengeleri*. Türk Dış Politikası Yıllığı.

Dünya Bankası, (2016). Savaş ve barışın ekonomik etkileri. *Orta Doğu ve Kuzey Afrika İçin 6 Aylık Ekonomik Özet, 7*, 103013,

Gökalp, Y. (2013). Yemen'de Zeydi-Sünni ilişkilerinin tarihi arka planı. *Mezhep Araştırmaları Dergisi, 6*(2), 87-113.

Hill, G., Salisbury, P., Northedge, L., & Kinninmont, J. (2013). Yemen: Corruption, capital flight and global drivers of conflict. Clatham house:The Royal institute of international affairs, 18. *https://www.mepanews.com/yemen-ic-savasinda-2-7-milyon-kisi-yerinden-oldu-6572h.htm* (Erişim Tarihi: 03.04.2021).

Karasar, N. (2015). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.

Kök, R. (2009). ABD'nin Orta Doğu Projesi ve enerji koridorlarının merkezindeki Türkiye. *http://www.deu.edu.tr/ userweb/recep.kok/ortadogu.pdf* (Erişim Tarihi: 05.05.2019).

ORSAM, (2015). *Suriyeli sığınmacıların Türkiye'ye etkileri*. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, 196.

Özalp, O. N. (2013). Uluslararası ilişkiler bağlamında Ortadoğu'da büyük güç politikalarını açıklamaya yönelik bazı kuramsal yaklaşımlar. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 48*, 43-59.

Özdemir, G. (2018). Demokratikleşme kavramı bağlamında Arap Demokratikleşmesine ilişkin bir değerlendirme. *TESAM Akademi Dergisi, 4*(1), 9-54.

Paksoy, S., Paksoy, H. M., ve Alancıoğlu, E. (2013). Küreselleşmenin sosyo-politik etkileri: Arap Baharı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 12*(46), 2-17.

Yanık, C. & Öztürk, M. (2014). Toplumsal hareketlerin dönüşümü üzerine bir değerlendirme. *Mukaddime, 5*(1), 45-63.

Yıldırım, İ. (2006). Akademik başarının yordayıcısı olarak gündelik sıkıntılar ve sosyal destek. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 30*(30), 258-267.

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Soğuk Savaş Sonrası Dönemde (1991-2021) Türkiye'nin Türk Dünyasıyla Kurduğu Sosyo-Kültürel İlişkiler

Mümin Ayparçası*

Öz

Bu çalışmada, 25 Aralık 1991 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri'nin Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından günümüze değin geçen son otuz yılda Türkiye ile kurdukları sosyo-kültürel ilişkilerin sosyolojik bir analizi amaçlanmaktadır. Türk Dünyası'na yönelik çalışmalar ve girişimler farklı zamanlarda gündeme gelse de özellikle Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından bu yönde atılan adımlar yoğunluk kazanmıştır. SSCB'nin dağılması ile birlikte Soğuk Savaşın sona ermesi, Türk Dünyası açısından birçok değişimin ortaya çıkmasının yanında fırsatları ve beklentileri de beraberinde getirmiştir. Bu fırsatlardan biri ve belki de en önemlisi, bağımsızlıklarına yeni kavuşan Türk Devletlerinin hemen her alanda Türkiye ile kurulması mümkün olan pek çok ilişkinin ortaya çıkmasıdır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kitle iletişim araçları ve haberleşme alanlarındaki ilerlemeler ile birlikte küreselleşme olgusu hız kazanmış; bu olgu, bir yandan ülkeler arasındaki sınırların ortadan kalkmasına diğer taraftan da dünyanın pek çok noktasında bölgesel birliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Avrupa ve Asya kıtalarının birleştiği ve dünyanın en önemli stratejik noktalarında bulunan Türk Devletleri'nin bir birlik bünyesinde bir araya gelmesinin potansiyel bir bölgesel ve küresel güç olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla Türk Devletlerinin özellikle sosyal ve kültürel alanlar başta olmak üzere ekonomik ve siyasi bakımdan da işbirliğine gitmelerinin dünya üzerinde güç dengelerini değiştirebilecek bir öneme ve yeterliliğe sahip olduğu iddiası bu çalışmanın temel vurgusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türk Dünyası, Türk Devletleri, Soğuk Savaş, Sosyo-Kültürel İlişkiler

* Dr. Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji ABD
E-mail: muminayparcasi5234@gmail.com
Orcid: http://orcid.org/0000–0002-0970-1001
Geliş Tarihi: 14.06.2022 ▪ Kabul Tarihi: 24.07.2022

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Turkey's Socio-Cultural Relations With the Turkish World in the Post-Cold War Period (1991-2021)

Mümin Ayparçası*

Abstract

In this study, it is aimed to analyze the socio-cultural relations between Turkey and the Turkic Republics, which gained their independence with the disintegration of the Soviet Union on 25 December 1991, in the last thirty years after the end of the Cold War. Although studies and initiatives towards the Turkish World came to the fore at different times, the steps taken in this direction gained intensity especially after the end of the Cold War. The end of the Cold War with the collapse of the Soviet Union brought along opportunities and expectations as well as the emergence of many changes for the Turkish World. One of these opportunities, and perhaps the most important, is the emergence of relations that can be established in almost every field between Turkey and the Turkish States that gained independence. Since the second half of the 20th century, the phenomenon of globalization has accelerated with the advances in mass media and communication; This phenomenon has led to the disappearance of borders between countries on the one hand and the emergence of regional unions in many parts of the world on the other. In this context, it can be said that the union of the Turkish States, located at the most important strategic points of the world, where the continents of Europe and Asia meet, has emerged as a potential regional and global power. Therefore, the main emphasis of this study is the claim that Turkish States' cooperation in economic and political terms, especially in social and cultural fields, has the importance and competence that can change the balance of power in the world.

Keywords: Turkish World, Turkish States, Cold War, Socio-Cultural Relations.

* Dr. St., Kırıkkale University.
E-mail: muminayparcasi5234@gmail.com
Orcid: http://orcid.org/0000–0002-0970-1001
Received Date: 14.06.2022 ▪ Accepted Date: 24.07.2022

Giriş

Millet kavramı, beşeri bilimler literatüründe üzerinde sıklıkla durulan kavramlardan biridir. Millet kavramı üzerinde herkesin üzerinde uzlaşabileceği bir tanım yapmak oldukça güçtür. Millet olgusunun her topluluğun ihtiyaçlarına göre ifade edilmesi ortak bir tanım yapılmasını zorlaştıran bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeniçeri'ye göre (2011: s.124), kendisini oluşturan bütün unsurlar göz önünde bulundurularak incelenmesi gereken bir kavram olan millet, tarihi ve kültürel menşe birliğine sahip insanlar topluluğu olarak ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle, milli bir kültürü paylaşan insanların bir milleti oluşturduğunu söylemek mümkündür. Milletler, basit halk toplulukları ya da insanların basit bir toplamından ibaret değildir; aksine, yüzyıllar boyunca bir araya gelen ve kaynaşan, çeşitli organik bağların birbirlerine bağladığı insanların bir millet gerçekliğini meydana getirdiğini söylemek gerekir. Bilhassa dil ve ortak kültür gibi mühim bağları bünyesinde barındıran milletler, canlı bir uzviyet gibi hayatiyetini sürdüren topluluklar olarak göze çarpmaktadır (Ercilasun, 2017, s.27).

Tarihin akışını değiştiren ve tarihte rol üstlenmiş pek çok milletten bahsedilmesi muhtemeldir. Çinliler, Hintliler, Farslılar ve Araplar bu milletlere örnek olarak verilebilir. Tarihi süreçte rol almış ve tarihin yeni baştan yazılmasını sağlayan kadim milletlerden biri de Türklerdir. Türk milletini diğer milletlerden ayrı kılan birçok faktör sıralanabilir: Savaşçı kimlikleri, göçebe yaşam tarzı ve ordu-millet anlayışları ile devletin başı olan Hakan'ın idaresinde örgütlenerek hızlı bir şekilde devlet kurabilme kabiliyetleri, Türkleri diğer milletlerden farklı kılan unsurlar olarak göze çarpmaktadır.

Bilinen tarihle birlikte ortaya çıkan ve varlığını günümüze kadar sürdüren milletlerin en başta gelenlerinden biri olan Türkler, M.Ö. IV. binden itibaren Asya'daki ilk yurtlarını önemli ölçüde muhafaza etme başarısı göstermiştir. Ayrıca Türkler, 21. yüzyıla kadar geçen zaman diliminde üç kıtada egemenlik tesis etmiş ve bu sürede 16 imparatorluk ile yüzlerce devlet kurmuşlardır (Günay, 2019, s.21). Bu itibarla, Türklerin üç kıtada hâkim bir unsur olarak ortaya çıkması ve diğer halklarla yakın ilişkiler içinde olmasından ötürü, Türklerin tarihini, kültürünü ve yaşam tarzına ilişkin olarak bilgilerin elde edilebilmesi için beraber aynı coğrafyada yaşadıkları halkların tarihinden ve kültüründen yararlanmak gerektiği apaçık bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır.

Bilinen tarihe göre Türklerin kökeninin Doğu Asya'da başladığı ve zaman içerisinde savaşçı ve bağımsızlıklarına düşkün olmaları ile cihan hâkimiyeti ideallerinin

etkisiyle sürekli Batı'ya doğru akınlar gerçekleştirdikleri söz konusudur. Binlerce yıllık tarihi süreçte farklı coğrafyalarda farklı devlet çatıları altında bir araya gelen Türkler, birliklerini tesis etme ve sürdürmek için diğer topluluklarla sürekli mücadele içinde olmuşlardır. Bu durum, Türkler'de güçlü bir birlik ruhunu ve fetih anlayışını ortaya çıkarmıştır.

Türkdoğan'a göre (2017, s.15), antik çağdan günümüze kadar uzanan çizgide kendine özgü bir tarihsel gelişimi olan Türk toplumu, Asya'dan başlayarak farklı coğrafya ve kültürlerin etkisi ve etkileşimi altında uzun dönemli bir uygarlıklar sürecinden geçmek suretiyle Anadolu topraklarına kadar yerleşmiştir. Bu açıdan, Türk toplum sisteminin farklı kültür ve uygarlıkların etkisiyle çok boyutlu ve heterojen özelliğe sahip olmasının bir sonucu olarak kendine özgü bir yapısal konumundan bahsedilebilir.

Son bin yıllık sürece bakıldığında, Selçuklular ve Osmanlılar gibi büyük devletler kuran Türkler, üç kıtada hâkim unsur olarak tarihin en etkili ve görkemli imparatorluklarını ortaya çıkarmıştır. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin gerilemesiyle birlikte pek çok aydın tarafından Türk Birliği üzerine fikirler öne sürülmüştür. İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan bunlara örnek verilebilir. 20. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesi ve 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi'yle birlikte, Orta Asya'daki Türk çoğunluğun Sovyetler Birliği tarafından egemenlik altına alınmasından ötürü Türk Devletlerinin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi ilişki ve etkileşimlerine yönelik çalışmaların olumsuz etkilendiğini ifade etmek mümkündür.

SSCB'nin 25 Aralık 1991 tarihinde dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri ile birlikte Türkiye'nin ilişkileri, küreselleşmenin ve özellikle ortak tarih ve kültürel bağlarının da etkisiyle hemen her alanda hız kazanmıştır. Bu ilişkiler evvela Türk Dili Konuşan Ülkeler adıyla bir araya gelme çalışmaları şeklinde başlamış ardından Türk Konseyi adıyla toplantılar düzenlenmiş ve son olarak 12 Kasım 2021 tarihinde Türk Devletleri Teşkilatı[1] şeklinde güncellenen adıyla Türk Devletleri hemen her alanda iş birliğine yönelik olarak somut adımlar atmaya başlamışlardır.

[1] Türk Devletleri Teşkilatı (eski adıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi - Türk Konseyi), Türk Devletleri arasında kapsamlı işbirliğini teşvik etmek amacı ile uluslararası bir örgüt olarak 3 Ekim 2009 yılında Nahçıvan'da imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye arasında kurulmuş olan uluslararası bir örgüttür. Teşkilatın kurucu üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye`dir. Ekim 2019'da Bakü'de gerçekleştirilen 7. Zirve sırasında Özbekistan Teşkilata tam üye

Bu çalışma, S Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki sosyo-kültürel ilişkileri ele almanın yanında bu ilişkilerin neticesinde atılan somut adımları sosyolojik bir bakış açısıyla analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmasının üzerinden geçen son otuz yıllık zaman dilimindeki atılan adımlar ve gerçekleşen ilerlemelerin bilhassa toplumsal ve kültürel sahalar başta olmak üzere ekonomik ve siyasi içeriğine dönük tespitler, bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

1. Soğuk Savaş Sonrası Dönem ve Küreselleşme Olgusu

Küreselleşme, sosyal bilimlerin özellikle sosyoloji, siyaset bilimi ve işletme başta olmak üzere pek çok sahasında yoğun tartışmaların ve geniş alanyazın'ın olduğu muğlak kavramların başında gelmektedir. Bundan ötürü küreselleşmeye dair herkesin üzerinde hemfikir olacağı bir tanımın getirilemediği bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Küreselleşme olgusuna dair pek çok düşünürün belli kavramları göz önünde bulundurmak suretiyle farklı tanımlar yapması ortak bir tanım üzerinde uzlaşıyı zorlaştırmaktadır. Küreselleşme yeni bir olgu olmayıp kökenleri birkaç yüzyıl öncesine kadar gitmektedir. Küreselleşme yalnız dünyanın ekonomik yapısını değil, ülkelerin bölgeselleşme yoluyla ortak sistemler oluşturarak siyasi-sosyal, kültürel, hukuki işbirliği hareketlerinden başlayarak mikro ölçekte insanların düşünce biçimine varıncaya kadar köklü değişiklikler getirmiş bir kavram olarak ifade edilebilir (Batmaz vd., 2011, s.31).

Küreselleşme olgusu üzerine ortak bir tanım yapmanın güçlüğü ortada olmasına karşın genel bir tanım yapmak gerektiğinde küreselleşme, Atasoy (2005, s.129-130)'a göre, yirminci yüzyılın son çeyreğinde dünya genelinde ticari mallar, hizmetler, para, insan, bilgi ve kültürün karşılıklı akışının artması ve bunun neticesinde ateşlenen bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Giddens (2015, s.420)'a göre ise, küreselleşme sürecinde üç temel unsurun belirlenmesi söz konusu olmaktadır:

- Ekonomik: Küresel piyasaların gelişimi ve dünya çapında modern çokuluslu şirketlerin gücünde ve sayısında artış,

olarak katılmıştır. Macaristan ise Eylül 2018'de Kırgızistan'ın Cholpon-Ata şehrinde düzenlenen 6. Zirve sırasında ve Türkmenistan Kasım 2021'de İstanbul'da düzenlenen 8. Zirve sırasında gözlemci statüsü kazanmıştır (https://www.turkkon.org/tr/turk-konseyi-hakkinda).

- Kültürel: Kitle iletişim araçları ve uydu yayınlarının etkisiyle ortaya çıkan küresel fikirler, imgeler ve kimliklerin gelişimi,
- Politik: Uluslararası diplomasinin önem kazanması ve uluslar üstü yönetim birlikleri - Avrupa Birliği, Birleşmiş Milletler Örgütü - gibi yönetim birimi ağlarının ve organizasyonların yükselişi.

Küreselleşme süreçlerine ilişkin olarak bazı düşünürler tarafından farklı dönemler ve kalıplar vurgulanmasına rağmen, bu kalıpların sübjektif bir değerlendirmeden ya da kurgusal bir bakıştan öteye gitmediği görülmektedir. Küreselleşme sürecine ilişkin olarak olgulardan hareket etmek, sosyal gerçekliğe uygun isabetli açıklamalar yapmanın olmazsa olmaz koşullarından biri olarak büyük önem arz etmektedir. Bayar (2017, s.27)'a göre, küreselleşme süreci için 1945-50 sonrası dönem ve bilhassa 1980 sonrasındaki gelişmeler, küreselleşmeyi önemli bir seviyeye ulaştıran önemli zaman dilimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela, ekonomik olarak uluslararası ticaret hacminin ve uluslararası sermaye akışının devasa şekilde artış göstermesi ile birlikte küresel üretim süreçlerinde büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Ayrıca II. Dünya Savaşı'nın ardından yeniden büyük bir savaştan kaçınmak için siyasi küreselleşme ön plana çıkmış ve teknolojik anlamda da dünyanın her yerini etkisi altına alan iletişim devrimi yaşanmıştır. Bunlara ilaveten, küreselleşmenin çevresel ve kültürel boyutlarının da dünya gündeminde ilk sıralarda yer alması, 1980 sonrası dönemde yaşanan gelişmelerdir.

Atasoy'a göre (2021, s.3), küreselleşme çağının Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle başlatılması mümkündür. Çağlar arasında keskin geçişlerin olmadığını vurgulamakla birlikte farklı zamanlarda farklı çağ özellikleri görülebilmektedir. Bu açıdan, küreselleşme ile dünyadaki her şey bir anda tek forma kavuşmuş olmamaktadır. Küreselleşme tarihte hiç olmadığı kadar bütün insanları ve toplumları etkileyen bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bu süreç Türk Dünyası bakımından da önemli gelişmelere sahne olmuştur. 20. yüzyılın en önemli hadiselerinden biri, Avrupalı sömürgeci emperyalistlerin çıkardığı I. Dünya Savaşı'dır. Savaş devam ederken 1917 yılında Çarlık Rusyası'nda Bolşevik Devrim gerçekleşmiştir. Sosyalist devrim sonucunda Rusya'da yeni bir devlet ve sistem kurulmuştur. Böylece SSCB ve sosyalizm olarak yeni bir yönetim sistemi dünyadaki yerini almıştır. II. Dünya Savaşında da önemli cephelerden ve aktörlerden biri olan SSCB, Türklerin varlığını derinden etkilemiştir. "Sovyet Müslümanları" olarak anılan halkların büyük kısmı

Türklerdir ve SSCB'nin esareti altında kalmışlardır. Öte taraftan Çin'de 1949 yılında Ekim Devrimi neticesinde Doğu Türkistan'daki bir diğer Türk topluluk yine sosyalist-komünist yönetimin esareti altında kalmıştır. Dolayısıyla 20. yüzyılda Türklerin önemli bir kısmının komünist yönetimlerin esareti altında tutulduğunu söylemek mümkündür.

Küreselleşme sürecinin önemli bir aşamasını oluşturan bölgesel işbirliği veya bölgeselleşme 21. yüzyılda da önemini kaybetmemiş bilakis daha da kıymetli hale gelmiştir. Mesela, 20. yüzyılın son çeyreğinde ve özellikle 90'lı yıllarda NAFTA, Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü gibi organizasyonlar daha da güçlenmişlerdir. Ayrıca Bölgesel ekonomik işbirliğinin öncüsü olan Avrupa Birliği (AB) yeni bir aşamaya geçmiş ve Nisan 2001'de Amerika kıtasında Serbest Ticaret Gümrük Birliği bölgesinin oluşturulduğunu açıklayan Kanada zirvesi yapılmıştır. Bu küresel gelişmeler de göstermektedir ki, bir yandan ulusal ve ulus-altı yeni yönetim modelleri söz konusu olurken diğer yandan ülkeleri ulus-üstü düzeyde dikkate alan ve koruyan örgütlenmeler ön plana çıkmaya başlamıştır. Buna göre, tüm dünyayı etkisi altına alan küreselleşme ve bölgeselleşme, dünya kültürüne ve tarihine önemli katkılarda bulunmuş Türk Devletlerini de etkisi altına almıştır (Veliyev, 2009, s.104).

2. Sovyetler Birliği Sonrası Türkiye ile Türk Dünyası Arasındaki İlişkiler

Milli kültürlere dayalı olarak ortaya çıkan toplumsal birimler olarak milletler, varlıklarını geçmişten bugüne insanlar arasında yerleşen kültürel unsurlardan almaktadır. Bunun yanında milletler, kendilerinden büyük birimlerin altında bazen kaybolacak gibi olmasına rağmen şayet kökleri sağlam temellere oturmuş ise varlıklarını devam ettirirler. Dolayısıyla Orta Çağın imparatorluklarının bu kültürel kökleri yok edememesine benzer şekilde modern dönemin evrenselci hümanizmi de ortaya çıkan milli varlıkları eritememiştir (Atasoy, 2005, s.110-111). Millet kavramı, tarihsel akış içerisinde güçlü ve kurumsal nitelikleri bünyesinde barındıran kültürel ve toplumsal yapılardır. Bu bakımdan, türlü kriz, esaret ya da güçlük altında bulunmalarına karşın varlıklarını sürdürmeleri milletlerin kuvvetli bir bünyeye ve ortak bir kimliğe sahip olduklarını göstermektedir.

Türk Dünyasına ve Türk birliğine yönelik tartışmaların özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde işlendiği söylenebilir. Türkler arasında birlik oluşturma fikri 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında farklı coğrafyalardan İstanbul'a gelen aydınlar, Türkçülük düşüncesi çerçevesinde Türkler arasında birlik kurma

konusunu yoğun bir şekilde gündeme getirmişlerdir. Bu aydınların başında Kırımlı ünlü düşünür İsmail Gaspıralı gelmektedir. Türkler arasında birlik fikrinin oldukça ilgi topladığını ve 19. asır'da Türk aydınlarının Rus Çarlığı içinde birlik düşüncesini benimsediğini belirtmemiz gerekir (Atasoy, 2014, s.4).

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte küreselleşme hız kazanmıştır. Yaşanan değişimler göz önüne alındığında, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya artık eski dünya değildir; modernleşmiş, sanayileşmiş çağın özellikleri bu süreçte önemli değişimler geçirmiştir. İki kutuplu bir sistemin sona ermesiyle başlayan sürecin kazananı Batı tarafı olmuş ve SSCB'nin dağılmasıyla doğu kesimi oyunun kaybedeni olmuştur. Türkiye'nin bu iki kesim arasında olmakla birlikte Batı paktında yer aldığını söylenebilir. Ancak dünyadaki diğer Türk halklarının çoğunluğu Doğu bloğu içinde özellikle Rus boyunduruğu altındadır. Bu durum, kapalı sistem içindeki Türk halklarına yönelik ilişki kurmayı ve bilimsel araştırmalarda bulunmayı oldukça güçleştirmiştir (Atasoy, 2021, s.10). Buna göre, Sovyet idaresi altındaki Türk toplulukların diğer Türk topluluklarıyla olan ilişkisi bu süreçte sekteye uğramıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında, kapalı bir yönetim olan sosyalist yönetimin kendi bünyesindeki topluluklara karşı uyguladığı sıkı denetim ve tecrit politikasının olduğunu söylemek mümkündür.

Türkiye'nin jeopolitik öneminden kaynaklı olarak gerek bölgesel gerekse de uluslararası manada daha dikkatli ve stratejik projeler üretmesi mühim bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'nin yanı sıra diğer Türk Cumhuriyetleri de jeo-politik öneme sahip bir coğrafya da yer almaktadırlar. Orta Asya coğrafyası, jeopolitik ve jeo-stratejik önemi ve değeri büyük olan, geniş bir alana ve stratejik değerde yeraltı ve yer üstü kaynaklara sahip bir coğrafyadır. Bu özellikler, bölgenin üzerinde ilginin toplanmasını ve mücadelelere konu olmasını da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla bağımsızlığın sağlanması ve korunmasını güçleştiren bu durum, aynı zamanda güçlü siyasi birliklerin kurulmasını da zorunlu hale getirmektedir. Öte taraftan bölgede kurulacak zayıf siyasi birliklerin de yaşama şansının zayıf olacağının da göz önünde bulundurulması gereken bir husus olduğu söylenebilir (İlhan'dan akt. Çalışkan, 2011, s.80).

1980'lerden günümüze değin SSCB'nin dağılması ve Avrupa Birliği'nin ilan edilmesi gibi nedenler Türk Birliği'nin kurulmasına yönelik tartışmaları alevlendirmiş ve bilimsel literatürde özellikle bölgeselleşme ve küreselleşme kavramlarına yapılan atıfların önem kazanmasına neden olmuştur. İletişim ve haberleşme alanındaki devrimlerin de etkisiyle bu durum hız kazanmıştır. Bunlara ilaveten, bu süreç

içerisinde küreselleşme ve bölgeselleşme kavramları ile birlikte entegrasyon olgusunun da hız kazandığını ifade etmek mümkündür (Dikkaya ve Kazancı, 2018, s.193). SSCB'nin dağılmasıyla dünyanın tek kutuplu hale gelmesi ve kapitalist bir düzenin egemen olması, kültürel ve toplumsal açılardan milletlerin kaynaşmasının ve iş birliğinin yolunu açmıştır. Bu gelişmeler, özellikle geniş bir coğrafyaya yayılan Türk toplulukları için önemli bir fırsat olmuştur. Ortak bir tarihin mensupları olarak Türklerin birbirleriyle olan münasebetleri bu süreçte giderek yoğunluk kazanmıştır.

Türk Cumhuriyetlerinin bulunduğu Avrasya bölgesi, başta ABD, Çin ve Rusya Federasyonu arasında adeta büyük bir mücadele sahası hâline gelmiştir. Bu mücadelenin bölge ülkelerinin demokratikleşme, istikrar ve barış içerisinde kalkınmalarını engellediğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla bölge ülkeleri ya zengin petrol ve doğalgaz kaynakları ya da bu zenginlikler kadar önemli olan stratejik konumları yüzünden hem bölgesel ve hem de küresel güçlerin hedefi haline gelmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin 42. Başkanı B. Clinton "XXI. yüzyılda ABD'nin en önemli stratejik görevi Avrasya bölgesinde stratejik bir blok kurulmasına engel olmaktır." ifadesini kullanmıştır. Ayrıca ABD'li Geral Robins ise "İpek boru hatlarını kontrol eden dünyayı da kontrol edecektir." tespitinde bulunarak bölgenin stratejik önemini açık bir şekilde dile getirmişlerdir (Kılıç, 2016, s.4). Doğu ile Batı arasında köprü işlevi gören Avrasya Bölgesi'nin stratejik ve tarihi öneminin geçmişte olduğu gibi günümüzde de artan şekilde devam ettiği görülmektedir. Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri'ni de içinde bulunduran bu bölge, küresel güçlerin hedefinde olan bölge olarak ön plana çıkmaktadır. Bunlardan hareketle, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri'nin hemen her alanda işbirliğine gitmeleri ve ortak bir birlik etrafında politikalar üretmeleri, uluslararası bir güç odağı gelmeleri bakımından elzem bir husustur.

Avrupa'nın doğusu ile Asya'nın batısını kapsayan ve dünyanın merkezi bölgesine dayanan bir tanımlamayı içeren Avrasya coğrafyası, değişen dünya koşullarında çok kutuplu bir dünyaya giderken yeni bir merkez olarak ele alınabilir. Avrasyacılık teriminin geçmişinin yeni olmadığı ve özellikle Rus tarihçilerin bu kavramı Rusya'nın özel konumuyla ilişkilendirerek açıklamaya çalıştığı konusuna çalışmamızın odağından sapmamak adına bu konu üzerinde fazla durulmayacaktır. Ancak Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin içinde yer alması itibarıyla Avrasya coğrafyası, bilhassa SSCB'nin dağılmasıyla birlikte orta çıkan küreselleşme süreci içinde bölgesel birliklerin (Avrupa Birliği, NAFTA) ortaya çıkmasına paralel olarak dünya

konjonktüründe daha önemli bir yer haline gelmiştir. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz dönem, Sovyetlerin çekildiği ve otorite boşluğu yaşanan alanlarda ve özellikle Avrasya'da, çeşitli kutupbaşı emperyal ülkelerin çıkarları doğrultusunda geleceğe yönelik ciddi çekişme ve mücadelelerin yaşanmasını ortaya çıkarabilir (Çeçen, 2016, s.6-17). Avrasya coğrafyası, geçmişteki önemli konumunu günümüzde de sürdürmektedir. Yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla cazibe merkezi olan Avrasya, dünyanın güç odaklarının dikkatini çekmektedir. Din, dil ve ırk ortak paydasına sahip Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin bu noktada her alanda iş birliğine gitmesi güçlü bir Türk Birliği'nin ortaya çıkması açısından mühim bir adım olarak ifade edilebilir.

Türkiye'nin de içinde bulunduğu Türk coğrafyasının gerek jeo-stratejik konumu gerekse de ekonomik, tarihsel ve kültürel geçmişi ve zenginliği de araştırmacıların dikkatini çeken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Amerikan merkezli dünyanın önde gelen özel istihbarat ve öngörü firması Stratfor'un kurucusu olan George Friedman *Gelecek 100 Yıl: 21. Yüzyıl için Öngörüler (The Next 100 Years)* adlı eserinde, Türkiye, Meksika, Polonya gibi ülkelerin bölgesel güçler olarak ön plana çıkacağını ifade etmiştir. Ayrıca Orta Asya coğrafyasının stratejik önemine dikkat çekerek, bölge halkının çoğunlukla Müslüman Türklerden oluştuğunu ve bölgenin ekonomik değeri oldukça yüksek enerji kaynaklarına ev sahipliği yaptığına vurgu yapmaktadır. Hazar Denizi'yle Çin sınırı arasında kalan ve geniş bir alanı ifade eden Orta Asya'da, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte sorunlar çıktığını ve Amerika, Rusya ve Çin gibi süper güçlerin bu bölgede hâkimiyet kurarak etki alanlarını genişletme planlarını gözler önüne sermiştir (Friedman, 2009). Türk Devletlerinin içinde bulunduğu geniş coğrafyanın dünyanın en önemli stratejik noktalarından olduğunu ve bu itibarla bu coğrafyanın sürekli olarak yer altı ve yer üstü zenginliklerinden dolayı egemenlik mücadelelerine sahne olacağını ifade etmek gerekir.

3. 1991'den 2021'e: Türkiye ve Türk Dünyası arasındaki Sosyo-Kültürel İlişkiler

Bazı tarihsel gelişmeler tarihin akışı içerisinde önemli bir yere sahiptir. 25 Aralık 1991 tarihinde SSCB'nin dağılması da bu önemli dönüm noktalarından biridir. Bu tarihi kırılma noktası, özellikle Türk toplulukların bağımsızlıklarına kavuşması

açısından vurgulanması gereken bir gelişme olmanın ötesinde, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi bakımdan birçok değişimi de beraberinde getiren bir sürecin işaret fişeği olarak görülebilir. Sovyetler Birliği esareti altındaki Türk topluluklarının özgür bir biçimde soydaşlarıyla ve dünyanın geri kalan topluluklarıyla entegrasyonu bakımından bu sürecin titizlikle ele alınması ve analizi büyük önem taşımaktadır. Bu bölümde, Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığından sonra geçen otuz yıllık süreçte sosyal ve kültürel alanlarda atılan somut adımların ve gelişmelerin değerlendirilmesi üzerinde durulacaktır.

Orta Asya'da ve Kafkasya'da Çin'in ve Rusya'nın sürekliliğe sahip çok yönlü politikaları, Türk boy ve topluluklarının uzun süre birbirlerinden kopuk yaşamalarında ve birbirlerine yabancılaşmalarında büyük bir role sahiptir. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasının ardından yeni Türk Cumhuriyetlerinin kurulması Türk boy ve toplulukları için tarihin en büyük fırsatı olmuştur. Bu fırsatın yeterince değerlendirildiği hususu tartışmaya açık bir konu olarak ifade edilebilir. Bunlara ilaveten, Türk boy ve topluluklarının SSCB'nin dağılmasından sonra farklı adlar ve oluşumlar şeklinde bir araya gelme girişimlerinin genellikle duygusal temelli olmasından kaynaklı olarak başarılı olamadığı görülmüştür. Lakin bu süre zarfında, Türk devletleri arasındaki ilişkilerde pek çok kazanımın olduğunu da ifade etmek gerekmektedir (Alyılmaz, 2015, s.70-71). Buna göre, Türk devletlerinin tıpkı Avrupa Birliği gibi güçlü ve etkili bir birlik tesis etmeleri, sürdürmeleri ve bu birliği sadece bölgesel değil aynı zamanda uluslararası bir güç odağı şeklinde öne çıkararak bu yönde somut adımlar atılması mühim bir husus olarak karşımızda durmaktadır.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin arasındaki münasebetler başlangıçta ikili anlaşmaların yapılmasıyla başlamış ve ilerleyen süreçte iş birliğinin kurumsallaşmasına dönük pek çok adım atılmıştır. Bu adımlar kültürel ve toplumsal boyutlarıyla ön plana çıkmaktadır. Bu adımlar ifade edildiğinde şu hususlar karşımıza çıkmaktadır (Yüce, 2021, s.2):

1. Türkiye'nin girişimiyle 1992'de Türk Dili Konuşan Ülkelerin devlet başkanlarının iştirak edecekleri "Zirveler" süreci başlatılmıştır.
2. Türkiye'nin kalkınma tecrübesini yeni kurulan Türk Cumhuriyetleriyle paylaşmak ve iş birliği geliştirmek ve sürdürmek amacıyla 1992'de TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) kurulmuştur.

3. 1993 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin Kültür Bakanlarının imzalamış olduğu anlaşma ile Türk Dünyası UNESCO'su olarak bilinen TÜRKSOY[2] (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı) kurulmuştur.
4. 3 Ekim 2009'da ise Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan tarafından imzalanan Nahcivan Anlaşmasıyla birlikte Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi kurulmuştur.
5. Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik olarak büyük öğrenci projesini hayata geçirmesi, TRT Avrasya'nın yayına başlaması, kurultayların düzenlenmesi gibi birçok proje uygulamaya geçirilmiştir.
6. Türkiye, Türk Cumhuriyetlerinde okullaşmaya da önem vermiştir. Bu kapsamda, yeni Türk Cumhuriyetlerinde orta öğretim kurumları ve kültür merkezleri kurulmuştur.
7. Türk Cumhuriyetleri ile sosyo-kültürel ve diplomasi alanlarında yakalanan olumlu hava ekonomik ilişkilere de yansırken, hem yatırım hem de ticari ilişkiler bakımından Türkiye'nin bu ülkeler ile ticareti önemli bir atılım göstermiştir.

Günümüzde Türk Konseyine bağlı Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı (TÜRKSOY)'un haricinde Uluslararası Türk Akademisi, Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) ile Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi yardımcı kuruluşlar bulunmaktadır. Ayrıca 2011'de kurulan Türk İş Konseyi il Astana Ekonomik Forumu'nda 2019'da oluşturulan Türk Konseyi Ortak Ticaret ve Sanayi Odası'nı da ifade etmek gerekir. Türk Konseyi'nin ana karar organı ise, Dönem Başkanlığını üstlenen ülke tarafından başkanlık edilen Devlet Başkanları Konseyi olarak dikkat çekmektedir (Sarıkaya, 2021).

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında son otuz yıllık süreç içerisinde yukarıda ifade edilen hususların dışında da pek çok adımdan bahsetmek mümkündür. Türkçe'nin korunması ve Türk Dili'nin yaygınlaştırılmasına ilişkin kurumsal bir

[2] Türk Dünyası'nın UNESCO'su olan TÜRKSOY, 1993 yılında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanları tarafından imzalanan anlaşmayla kurulmuştur. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Altay, Saha, Tıva, Hakas Cumhuriyeti ve Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri TÜRKSOY'a gözlemci üye olarak katılmışlardır. TÜRKSOY; kurulduğu günden buyana Türk halklarının gönül birlikteliğini ve kardeşliğini güçlendirmek, ortak Türk kültürünü gelecek nesillere aktarmak ve dünyaya tanıtmak için çalışmaktadır (https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about).

yapı olan Yunus Emre Enstitüsü'nün kurulması, Türk Devlet Televizyonu'nda TRT Türk gibi Türk dünyasına yönelik yayınlarıyla ön plana çıkan yapıların oluşturulması medya sahasında atılan adımlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanında, Türk Dünyası Üniversiteler Birliğinin sağlanması, Türk dünyasının Erasmus'u olarak da değerlendirilebilecek Mevlana Değişim Programı gibi eğitim alanında iş birliğine dönük kurumsal yapıların ve programların oluşturulması gibi gelişmeler son dönemde öne çıkan hususlardandır (Öz, 2021). Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin bilhassa eğitim ve kültür alanlarında yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Bunun yanında Avrupa Birliği ülkeleri arasındaki eğitim ve kültür alışverişine güçlü bir alternatif olarak birtakım kurumların faaliyete geçmesi gelecek nesillerin daha bilinçli olması bakımından önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Türk halkları arasındaki münasebetlerin daha iyi bir düzeye gelmesine dönük kurumların açılması ve yaygınlaştırılması kültür alışverişinin sürekliliği açısından önemli bir husustur.

Türkiye'nin Türk Dünyasıyla kurmuş olduğu ilişkilerin bilhassa okullaşma düzeyinde atılım gösterdiğini ifade etmek mümkündür. Bu açıdan, Türkiye'nin Türk Devletleri'nde kurmuş olduğu ve Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde yer alan okullar şunlardır (MEB, 2021):

- Azerbaycan: Bakü Türk İlkokulu, Bakü Türk Ortaokulu ve Bakü Türk Anadolu Lisesi.
- Kırgızistan: Bişkek Türk İlkokulu, Bişkek Türk Ortaokulu, Bişkek Türk İmam Hatip Ortaokulu, Kırgız Türk Anadolu Kız Meslek Lisesi, Kırgız Türk Anadolu Lisesi, Bişkek Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi.
- Özbekistan: Taşkent Türk İlkokulu, Taşkent Türk Ortaokulu ve Taşkent Türk Çok Programlı Anadolu Lisesi.
- Türkmenistan: Aşkabat Türk İlkokulu, Aşkabat Türk Ortaokulu ve Aşkabat Türk Anadolu Lisesi.

Türkiye'nin Orta Asya ile kurmuş olduğu sosyo-kültürel bağların ve özellikle okullaşma adımlarının en önemlilerinden biri olarak açılan üniversiteleri göstermek mümkündür. Bu bağlamda, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi[3], Türkiye ve Kazakistan Cumhuriyetlerinin uluslararası, özerk statüye sahip,

[3] Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Nursultan NAZARBAYEV ile Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman DEMİREL arasında, 29 Nisan - 1 Mayıs 1992 tarihinde gerçekleşen Almata zirvesinde yayımlanan "Ortak Bildiri" ve ardından 1 Mayıs 1992'de

ortak devlet üniversitesi olarak bir ilk olma özelliğini taşımaktadır. Üniversitenin temelleri, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 6 Haziran 1991 tarihli kararıyla, SSCB'nin dağılmasından kısa bir süre önce Türkistan Devlet Üniversitesi olarak atılmış ve üniversitenin temel görevi, "*Orta Asya'nın tarihî ilim ve kültür merkezi olan Türkistan şehrini kalkındırmak*" olarak belirlenmiştir (https://www.ayu.edu.tr/tarihce). Türkiye'nin Orta Asya'da açmış olduğu üniversitelerden bir diğeri de Kırgızistan'da açılan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi[4]'dir. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 30 Eylül 1995'te İzmir'de imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti hükümeti arasında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek şehrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmasına dair anlaşma" ile kurulmuştur (https://www.manas.edu.kg/tr/about_manas/history).

Türk Dili ve kültürü ile ilgili özellikle son yıllarda birtakım gelişmelerin yaşandığı söylenebilir. Buna göre, 2021 yılı, Türk dili ve kültürünün en önemli şahsiyetlerinden Yunus Emre'nin vefatının 700. yıl dönümü olması münasebetiyle UNESCO tarafından anma yıl dönümleri arasına alınmasının yanında Türkiye'de 2021 yılı Yunus Emre ve Türkçe Yılı olarak ilan edilmiştir. TÜRKSOY Kültür Bakanları Daimi Konseyi 38. Dönem Toplantısında alınan kararla, Bursa şehri 2022 Türk Dünyası Kültür Başkenti seçilmiştir (TÜRKSOY, 2022).

Günümüzde küresel siyasette başarılı olmanın yollarından biri olarak kitle iletişim araçlarının etkin kullanımı olduğunu söylemek mümkündür. Buradan hare-

iki ülke arasında imzalanan "Eğitim, Bilim, Kültür ve Spor Alanlarında İşbirliği Anlaşması" ile Türkistan Devlet Üniversitesinin iki ülkenin ortak üniversitesi hâline getirilmesi kararı alınmıştır. Konuyla ilgili Mutabakat Zaptı, 28 Eylül 1992'de Ankara'da imzalanmıştır. Ahmet Yesevi Üniversitesinde, bugün 10 fakülte ve 1 yüksekokulda 12 binden fazla öğrenci öğrenim görmekte ve 900'ü aşkın akademik personel görev yapmaktadır (https://www.ayu.edu.tr/tarihce).

[4] Üniversite, bu anlaşmanın her iki ülkenin yetkili makamlarınca onaylanmasının ardından 1997-1998 Eğitim-Öğretim Yılı'nda faaliyete başlamıştır. Üniversiteye Kırgızistan, Türkiye, diğer Türk Dünyası ülkeleri ve akraba topluluklarından öğrenci kabul edilmektedir. Manas Üniversitesi'nde 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı Güz Yarıyılı itibarıyla 11 fakülte, 1 yüksekokul, 1 meslek yüksekokulunda 4059 lisans ve 458 önlisans; 2 enstitüde 302 yüksek lisans ve 86 doktora öğrencisi öğrenimini sürdürmektedir. Ayrıca üniversite Türkiye ve Kırgızistan'daki devlet üniversiteleri ile aynı statüde özerk bir üniversitedir. Üniversitenin eğitim-öğretim dili Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesidir (https://www.manas.edu.kg/tr/about_manas/history).

ketle Türkiye, yeni bir strateji oluşturarak küresel enformasyon mücadelesinde sesini duyurma yönünde adımlar atmıştır. Bu stratejilerin ilk meyvesi, Aralık 2010'da Basın Yayın ve Enformasyon Müdürlüğü ile Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi iş birliğinde Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumu'nun Ankara'da kurulmasıyla verilmiştir. Aynı tarihte "Küreselleşen Dünyada Medya: Fırsatlar ve Sorunlar" başlığıyla Ankara'da toplanan I. Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Forumu'nda, Türk coğrafyasındaki bölgesel ve uluslararası iş birliğinin geliştirilmesi, Türk dünyasının medya alanında birleşmesi ve Türkçenin ortak iletişim dili haline getirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca Ekim 2011'de kurulan Türk Dili Konuşan Ülkeler Medya Platformu ise medya aracılığı ile ortak kültürel ve tarihi değerlere sahip Türk halklarının münasebetlerinin geliştirilmesi amacıyla çalışmalarına başladı. Aslında platformun tüzüğünde yer alan, "üye ülkeler arasında küresel siyasette ortak refleksler geliştirebilmek maksadıyla ortak algı ve tutumların oluşturulması amaçlanmaktadır" ifadesiyle nihai hedef açıkça ortaya koyulmaktadır. Türk Dünyası'yla olan kültürel alışverişin görsel medya'daki görünen yüzü olan TRT Avaz'ın[5] 2009'da yeniden yapılandırılmasıyla başta Türk Dünyası olmak üzere Balkanlardan Ortadoğu'ya kadar çok geniş bir coğrafyaya hitap etmesi sağlanmıştır. Bu gelişmenin sonucunda 27 ülkede 250 milyon nüfuslu bir coğrafyaya Türkçe, Azerbaycan Türkçesi, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe ve Türkmence seslenme imkânı ortaya çıkmıştır (Gökçe, 2021, s.2).

Günümüzde kitle iletişim araçları ile haberleşme imkânlarının gelişmesinden dolayı dünyanın en uzak köşelerinin dahi yakınlığı söz konusu olup, M. McLuhan'ın (2001) deyimiyle dünyanın "Global/Küresel Köy" haline geldiğini söylemek mümkündür. Bu açıdan, haberleşme araçlarının ve medyanın Türk Birliği'nin tesis edilmesi ve ilişkilerin düzeyinin artırılması bakımından mühim bir yeri bulunmaktadır. Dolayısıyla Türk Devletleri'nin içindeki halkların kaynaşması, hayat tarzlarının öğrenilmesi ve münasebetlerin ileri bir aşamaya geçmesi, medya araçlarının etkin, planlı ve sürekli kullanımıyla mümkündür.

[5] TRT Avaz kanalı 21 Mart 2009 tarihinde, Gaspıralı İsmail'in "Dilde, fikirde, işte birlik" yaklaşımını ilke edinen bir anlayışla, Türkçe konuşan halklara yönelik olarak yayın hayatına başlamıştır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan coğrafyalarını öncelikli yayın alanları olarak belirleyerek Türk dilinin Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan lehçelerinde yayınlara yer vermektedir. Türksat'da HD olarak yer alan TRT Avaz, hedef coğrafyasının tümünde Türksat uydu izleyicileri tarafından erişilebilir konumdadır. Eğitim, kültür, sanat, bilim, çocuk ve aile, tarih ve coğrafya, dil ve düşünce temalı yayınlar kanalın genel yayın içeriğini oluşturmaktadır (https://www.trtavaz.com.tr/hakkimizda).

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki iktisadi ilişkilerin artarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, Türk Devletlerinin bağımsızlığa kavuşmasının otuzuncu yıl dönümü vesilesiyle Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticari ve iktisadi iş birliğini daha ileriye taşımak maksadıyla Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı ev sahipliğinde ve Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK)'in organizasyonuyla düzenlenen "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı" 11 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Toplantının sonuç raporunda, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerindeki yatırımlarının toplam piyasa değeri 7,7 milyar dolar iken, Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'deki yatırımlarının 8 milyar dolara ulaştığı ifade edilmiştir (DEİK, 2021: s.9). Buradan hareketle, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında son otuz yılda gelinen ekonomik noktanın ileriye dönük önemli bir potansiyeli barındırdığını ve daha üst düzeylerde ekonomik ilişkilerin gerçekleşmesi için iktisadi girişimlerin karşılıklı olarak sürdürülmesinin önemli olduğunu söylemek mümkündür.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında ilişkilerin seviyesini belirleyen önemli unsurlardan birinin Türkiye'nin kendi dinamikleri olduğunu söylemek mümkündür. Zira Türkiye'nin SSCB sonrasındaki bu sürece hazırlıksız yakalandığı görülmektedir. Türkiye'nin ilgili Cumhuriyetlere ilişkin stratejik derinliğe sahip bir politikasının bulunduğunu söylemek pek mümkün değildir. Ayrıca, Türkiye, bölgeyi ve bölgenin insanlarını gerçek anlamda tanımadığı da söz konusudur. Bölgenin realitesine göre değil, hissiyatına göre hareket ettiği söylenebilir. Öte yandan diğer Türk Cumhuriyetleri'nin durumları da Türkiye'den farklı değildir. Bu sebeplerden ötürü Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında coşkuyla başlayan kucaklaşma realiteye dayalı bir strateji ile yönetilmediği için zamanla beklenen ilerlemeyi sağlayamadığı gözükmektedir (Yüce, 2021, s.4). Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin rasyonel ve gerçekliklerin temel alındığı bir düzlemde oluşturulması, dünya çapında ve özellikle Avrasya coğrafyasında caydırıcı, etkili ve cazibe merkezi olarak bir güç odağı haline gelmesi bakımından önemli bir husus olarak karşımızda durmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Küreselleşme olgusunun tarihi her ne kadar 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'de ortaya çıkan Sanayi Devrimi ve sonrasındaki kapitalist süreçlere kadar götürülmesi mümkün ise de, küreselleşme denildiğinde, özellikle 20. yüzyıl dünyası için birçok değişimin ve dönüşümün hem nedeni hem de sonucu olarak ele alınabilecek bir

kavram karşımıza çıkmaktadır. Berlin Duvarı'nın yıkılması (1989) ve SSCB'nin dağılması (1991), küreselleşme olgusunun 20. yüzyıldaki en önemli dönüm noktaları olarak söylenebilir. Bu hadiselerin neticesinde küreselleşme, tüm dünyadaki etkisini ve hızını daha yakından hissettirmiştir. Hiçbir ülkenin kayıtsız kalamayacağı küreselleşme olgusu bütün ülkeleri pek çok alanda etkilemiş ve özellikle ortak tarih ve kültüre sahip olan Türkiye ile SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarına kavuşan Türk Devletleri arasında pek çok imkânı ve fırsatı da beraberinde getirdiği söylenebilir.

SSCB'nin 20. yüzyılın son çeyreğinde dağılması, küreselleşmenin ivme kazanmasına etki etmenin yanı sıra hem esareti altında tuttuğu Türk toplulukları açısından bağımsızlığın hem de Türkiye ile Türk Devletlerinin bütünleşmesinin mihenk taşı olarak gösterilebilir. Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan olmak üzere beş Türk Devleti'nin bağımsızlığa kavuşmasından sonra bu devletlerle ilk münasebete geçen Türkiye olmuştur. Yaklaşık iki yüz milyona sahip nüfusuyla bu altı devlet, dünyanın merkezi sayılabilecek Avrasya coğrafyasının stratejik yerlerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla ortak kültürel kimliğe sahip olan bu devletlerin Türk Devletleri Teşkilatı adıyla bir birlik bünyesinde bir araya gelmeleri, içinde bulundukları bölgesel coğrafya başta olmak üzere caydırıcı bir küresel güç olarak da önemli bir potansiyeli barındırdığını söylemek mümkündür.

Dünya tarihinin şekillenmesinde söz sahibi olmuş milletlerin en önemlilerinden biri olan Türklerin zengin bir tarihe ve kültüre sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, günümüzdeki Türk Devletlerinin bilhassa sosyal ve kültürel sahalardaki ilişkilerini ve bütünleşmelerini daha yüksek seviyeye çıkarmaları sadece kendi aralarından ibaret olmayıp dünyanın geri kalanı açısından da büyük bir kültürel potansiyeli barındırmaktadır. Bu itibarla, Türk Devletleri'nin sosyo-kültürel zenginliklerini daha fazla ön plana çıkaracak ve ilişkileri geliştirecek somut adımları atması gerekli bir husustur. Diğer taraftan, Türk Devletlerinin ekonomik ve siyasi bakımdan da ilişkilerini daha iyi bir noktaya getirmeleri, sosyo-kültürel sahalarda atılan adımların etkisini artırmanın yanında dünya üzerinde Türk kültürünün yaygınlaşmasını da beraberinde getirecektir.

Türk Devletleri'nin yaklaşık yetmiş yıl Sovyetler Birliği egemenliği altında bulunmasından ötürü, hali hazırda Rusya'nın ekonomik bakımdan Türk Cumhuriyetleri'yle olan yakın ekonomik ilişkisinin devam ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Bu durumun ortaya çıkmasında, Türk Cumhuriyetleri'nin ekonomik bakımdan büyük bir atılım gösterememesi, kendine yeten ve gelişmiş ülkeler olarak varlığını sürdürememesi önemli bir etkendir. Buradan hareketle, Türk Devletleri arasındaki

ekonomik ilişkilerin daha üst seviyeye çıkartılması, karşılıklı olarak ihracat ve ithalat rakamlarının artırılması gerek Rusya'nın etkisinin azaltılması gerekse de Türk Devletleri arasındaki iktisadi ilişkiler açısından büyük önem arz etmektedir. Bunun yanında Türk Devletleri'nin kendi aralarındaki iktisadi işlemlerde ortak bir para biriminin kullanılmasının hayata geçirilmesi büyük önem taşımaktadır. Ayrıca Türk Devletlerinin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının kullanılması noktasında işbirliğini sürdürmeleri, ekonomik bağımsızlıklarının sağlanması ve karşılıklı güvenin tesisi bakımından önemli bir husus olarak karşımızda durmaktadır.

Türk Devletleri'nin SSCB'nin dağılmasından itibaren siyasi birlik olarak zaman içerisinde bölgesel bir güç odağı olarak belirdiği söylenebilir. 2021 yılı Kasım ayında güncellenen son adıyla Türk Devletleri Teşkilatı olarak beliren bu birliğin mevcut durumuyla gerek Avrasya coğrafyasında gerekse de dünya meselelerine ilişkin arzu edilen bir düzeyde olduğunu söylemek güçtür. Ancak Türk Devletleri Teşkilatı'nın etkinliğinin ve üye sayısının artırılması caydırıcı bir güç merkezi olabilmek için atılması gereken adımların başında gelmektedir. Ayrıca Türk Devletleri Teşkilatı'nın ortak askeri ve güvenlik ordusuna yönelik adımların atılması hem bağımsızlıklarının korunması ve sürdürülmesi hem de içinde bulundukları stratejik konumlarından ötürü oldukça önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında geçen son otuz yıldaki işbirliğinin özellikle sosyal ve kültürel sahalarda somut ve dikkate değer adımlar atılmasına karşın hemen her alanda arzu edilen düzeyde olduğunu ifade etmenin zorluğu ortadadır. Fakat Türk Devletleri arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin beklentileri karşılayacak bir seviyeye gelmesi için birtakım hususların yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu hususları şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Türk Devletleri arasındaki ilişkilerin en fazla ivme kat ettiği alanlar sosyal ve kültürel alanlar olarak göze çarpmaktadır. Özellikle okullaşma, eğitim kurumlarının açılması, medya ve iletişim alanındaki karşılıklı münasebetler ile ortak tarih ve kültür farkındalığının oluşmasına ilişkin bir takım gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Ancak özellikle öğrenci değişimi programlarının kapsamının ve sayısının arttırılması, Ortak üniversitelerin diğer Türk Devletlerinde de açılması söz konusu olmalıdır. Ayrıca Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ortak tarih ve kültürü vurgulayan televizyon programları ile Dijital Medya'daki içeriklerin sayısının ve kalitesinin arttırılması halklar arasında sosyal ve kültürel bağları kuvvetlendiren bir husus olarak son derece önemli ve gereklidir. Dolayısıyla küreselleşen dünya'da önemli bir unsur olarak göze çarpan İnternet teknolojilerinin aktif bir şekilde sosyo-

kültürel bütünleşme açısından gereklidir. Bu gelişmelerin daha iyi bir düzeye gelmesi için çalışmaların arttırılarak sürdürülmesi ve ortak politikaların geliştirilmesi/sürdürülmesi Türk Devletlerinin üzerinde hassasiyetle durması gereken hususlardandır.

Türk Devletleri vatandaşları arasında ortak bir vatandaşlık statüsü oluşturularak serbest seyahat hakkı ve ikili ilişkilerin daha üst bir düzeye gelmesi sağlanmalıdır. Türkiye'de hali hazırda Türk Cumhuriyetleri'nin temsilcileri bulunmaktadır. Bu aydınların Türk topluluklarıyla olan ilişkilerde köprü görevi görmesi ve ilişkilerin daha canlı hale gelmesi son derece önemlidir. Türkiye'nin bir devlet politikası şeklinde bu aydınları kurumsal bir yapı altında Türk Cumhuriyetleri'yle olan münasebetlerde daha aktif kullanması ve bu yönde adımlar atması, Türk Birliği'nin hayata geçirilmesi noktasında güçlü adımlardan biri olarak ifade edilebilir.

Kaynakça

Alyılmaz, C. (2015). Türk Dünyası Vatandaşlığı'na doğru. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *4*(1) 69-76.

Atasoy, F. (2005). *Küreselleşme ve milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Atasoy, F. (2010). *Küreselleşme Çağında yeniden İpek Yolu. Bir kültür koridoru olarak İpek Yolu Sempozyumu.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Atasoy, F. (2014). Türk Keneşi, Türk Devletleri arasında birlik kurmanın somut adımıdır. (*https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=367*) erişim tarihi: 05/01/2022.

Atasoy, F. (2021). Küreselleşme sürecinde dünya siyasetinde Türkiye ve Türk Dünyası olgusunun etkisi. *Türk Yurdu Dergisi*, *411*.

Batmaz, N. vd. (2011). Küreselleşme ve bölgeselleşme sürecinde Türkiye ekonomisindeki gelişmeler (1980-2010). *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *8*(1), 30-63.

Bay, E. vd. (2017). Türk Dünyası birliği algısı. *Akademik Bakış Dergisi*, *11*(21), 55-85.

Bayar, F. (2015). Küreselleşme kavramı ve küreselleşme sürecinde Türkiye. Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2022, *https://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/yayinlar/EkonomikSorunlarDergisi/sayi32/firatbayar.pdf.*

Çalışkan, Z. (2011). Jeopolitik hassasiyet ve Türk Birliği. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *29*(2), 75-89.

Çeçen, A. (2015). *Türkiye ve Avrasya*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

DEİK (2021). *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı*, 30. Yıl.

Dikkaya, M. ve Kazancı, B. A. (2018). Türk Birliği algısı üzerine bir araştırma, (Ed. Hasan Yaylı), Türkiye'de toplum, yerleşim ve yönetim tartışmaları. *12. Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu*, s.192-208, Kırıkkale.

Ekşi, M. (2017). Türkiye'nin Türk Dünyasına yönelik kamu diplomasisi: Yeni araç ve mekanizmalar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, *17*(1), 9-19.

Ercilasun, A. B. (2017). *Türk Dünyası üzerine incelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Friedman, G. (2010). *Gelecek 100 Yıl: 21. Yüzyıl için öngörüler (The Next 100 Years)*. (Çev. İbrahim Şener ve Enver Günsel). İstanbul: Pegasus Yayınları.

Gökçe, G. (2021). Türk Dünyasında iletişim iş birliği: Gerçekliği savunmak ve dezenformasyonu önlemek. *Kriter Dergisi*, *62*.

Günay, U. T. (2019). *Türklerin tarihi-geçmişten geleceğe.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Gürgür, N. (2021). Türklerin Birliği Ülküsünde Tarihi Bir Aşama: Türk Devletleri Teşkilatı. *Türk Yurdu Dergisi*, Yıl: 110, Sayı: 412. (*https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=5407*) Erişim Tarihi: 07.06.2022.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, (2022). Üniversitemiz. Erişim Tarihi: 07.06.2022 (*https://www.ayu.edu.tr/universitemiz*)

İlhan, S. (1993). *Türkiye'nin ve Türk Dünyasının jeopolitiği*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınevi.

Kılıç, R. (2016). Küreselleşme ve Türk Birliği. Erişim Tarihi: 07.06.2022. (*https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2773*)

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, (2022). Tarihçe, (Erişim Tarihi: 07.06.2022)

McLuhan, M. ve Powers, B. R. (2001). *Global Köy-21. yüzyılda yeryüzü yaşamında ve medyada meydana gelecek dönüşümler*. (B. Ö. Düzgören Çev.), İstanbul: Scala Yayıncılık.

MEB, (2021). Yurt Dışı Okullarımız, Yükseköğretim ve Yurt Dışı Eğitim Genel Müdürlüğü. (Erişim Tarihi: 07.06.2022) (*https://yyegm.meb.gov.tr/www/yurt-disi-okullarimiz/icerik/366*)

Öz, M. (2021). Türk Keneşi'nin sekizinci zirvesinden turan'a giden uzun, ince bir yol: Türk Devletleri teşkilatı. (*https://www.turkocaklari.org.tr/mehmet-oz/turk-kenesinin-sekizinci-zirvesinden-turana-giden-uzun-ince-bir-yol-turk-devletleri-teskilati/350*). Erişim Tarihi: 07.06.2022

Sarıkaya, Y. (2021). Türk Dünyasında örgütlenme ve bütünleşme süreci. *Kriter Dergisi*, *62*.

Slattery, M. (2015). *Sosyolojide temel fikirler*, (Ed. Ümit Tatlıcan), Çev. Özlem Balkız, Gülhan Demiriz, Hacer Harlak, Cevdet Özdemir, Şebnem Özkan ve Ümit Tatlıcan. İstanbul: Sentez Yayıncılık.

TRT AVAZ (2022). Hakkımızda. (Erişim Tarihi 02.06.2022). (*https://www.trtavaz.com.tr/hakkimizda*)

Türk Devletleri Teşkilatı, Erişim Tarihi: 02.06.2022 (*https://www.turkkon.org/tr/turk-konseyi-hakkinda*)

Türkdoğan, O. (2017). *Türk toplumunun kurumsal yapısı*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı), Bursa- 2022 Türk Dünyası Kültür Başkenti, (Erişim Tarihi. 02.06.2022) (*https://www.turksoy.org/tr/news/2022/02/13/bursa-2022-turk-dunyasi-kultur-baskenti*) (*https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about*)

Veliyev, D. (2009). Küreselleşme sürecinde Türk Dünyası. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *19,* 103-110.

Vikipedi, Özgür Ansiklopedi, Türk Devletleri Teşkilatı, (*https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Devletleri_Te%C5%9Fkilat%C4%B1*) (Erişim Tarihi: 14.12.2021).

Yeniçeri, Ö. (2011). *Bağımlılık paradigmaları ve Türk Milliyetçiliği*. Ankara: Kripto Yayınları.

Yüce, M. (2021). Bağımsızlıklarının 30. Yılında Türkiye-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri, *Kriter Dergisi*. *https://kriterdergi.com/dosya-turk-dunyasi/bagimsizliklarinin-30-yilinda-turkiye-orta-asya-turk-cumhuriyetleri-iliskileri*. Erişim Tarihi. 02.06.2022

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Kırsal Kalkınma Desteklerinin İç Göç Üzerindeki Etkileri

Muhammed Adak *

Öz

Kırsal alanlardaki potansiyelin farkına varılması ve bu potansiyelin harekete geçirilmesi ile kırsalda üretim, istihdam ve yerinde kalkınma sağlanmaktadır. Bu doğrultuda, ulusal ve uluslararası kaynaklardan birçok sektöre kırsal kalkınma destekleri verilmektedir. Bu çalışma, her geçen gün daha fazla hassasiyet gösterilen konulardan olan kırsal kalkınma faaliyetleri sayesinde kırsalda yaşayan toplulukların dezavantajlı gruplar arasında yer almasının önlenmesi doğrultusunda atılan adımları araştırmaya yönelik bir nitelik taşımaktadır. Kırsalda desteklemeler sayesinde ortaya çıkan sonuçların takip edilmesi ve bu sonuçlara göre gelecekte nasıl bir destekleme modelinin uygulanmasın gerekli olabileceğine de ışık tutmuştur. Özellikle kamu tarafından sürdürülen kırsal kalkınma destekleri çeşitlilik göstermekte olup, birçok kamu kurum ve kuruluşu tarafından farklı programlar uygulanmaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı ilgili kurumu olan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) tarafından IPARD programı, ayrıca Kırsal Kalkınma Yatırım Destek Programı (KKYDP) uygulanırken, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından Kalkınma Ajansları, Bölge Kalkınma İdareleri ve KOSGEB, yerel yönetimler vasıtasıyla da kırsal kalkınmaya yönelik birçok destek mekanizmaları da bulunmaktadır. Bu tür destek programlarının amaçlarından en önemlisi bölgelerarası farklılıkların azaltılması olmakla birlikte iç göçlerinde kontrol altına alınmasıdır. Bu çalışmada, kırsal kalkınma desteklerinin kırsal alanlarda iş imkânlarının arttırılmasıyla istihdama, böylece iç göçlere etkisi üzerinde durularak, kırsalda ekonomik açıdan etkileri üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte, hibe programlarının göçü yönlendirme ve göçün nedenlerini ortadan kaldırmada ne kadar etkisinin olduğunu net bir şekilde açıklayabilmek doğrudan mümkün olmamakla birlikte, bu destek programları sayesinde kırsal alanlardaki potansiyelin yeterli düzeyde kullanılmasının, istihdama katkı sağlayacağı ve buna bağlı olarak ta iç göçün kısmen de olsa azaltılabileceği varsayımı irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Kalkınma Destekleri, İstihdam, Göç

* Dr., Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, Ankara / TÜRKİYE
E-mail: adakmuk@yahoo.com
Orcid: http://orcid.org/0000-0002-6116-539X
Geliş Tarihi: 21.06.2022 ▪ Kabul Tarihi: 25.07.2022

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Effects of Rural Development Supports on Internal Migration

Muhammed Adak*

Abstract

By realizing the potential in rural areas and animating this potential, production, employment and on-site development are provided in rural areas. Accordingly, rural development supports from national and international sources are provided for many sectors. This study has the quality of surveying the steps taken to prevent rural communities from involving in disadvantageous groups thanks to rural development activities, which are considered more sensitive day by day. This study also shed light to tracking the results of supports in rural areas and determination of the support models to be needed in the future in accordance with the mentioned results. Rural development supports, especially maintained by Public sector vary and several Public Institutions and Organizations apply different support programmes. Whilst IPARD Programme and Rural Development Investment Support Programme (RDISP-KKYDP) are conducted by Agriculture and Rural Development Support Institution (ARDSI-TKDK), the relevant institution of Ministry of Agriculture and Forestry, many other support mechanisms for rural development are carried out via Development Agencies, Regional Development Administrations and KOSGEB (Small and Medium Industry Development Organization) of Ministry of Industry and Technology and by also local administrations. The most important aim of such support programmes is to reduce interregional disparities and to control internal migration. In this study, by focusing on effects of rural development supports on increases in job opportunities within rural areas and internal migration thereby, the effects of rural development supports in terms of economy in rural areas is emphasized. However, although it is not directly possible to explain clearly how much the grant programs affect in directing migration and eliminating the causes of migration, the assumption that the adequate use of the potential in rural areas will contribute to employment and that internal migration can be partially reduced thanks to these support programs is examined.

Keywords: Rural Development Supports, Employment, Migration

* Dr., Agriculture and Rural Development Support Institution
E-mail: adakmuk@yahoo.com
Orcid: http://orcid.org/0000-0002-6116-539X
Received Date: 21.06.2022 ▪ Accepted Date: 25.07.2022

Türkiye'de Kırsal Kalkınmaya Yönelik Çalışmalar

Kırsal kalkınma ekonomik refahın yükseltilmesinin çok ötesinde anlamlar ifade etmenin yanı sıra sağlıklı kentleşmenin ve göreli olarak izole ve nüfus yoğunluğu az olan alanlarda yaşayan halkın ekonomik refahının ve yaşam kalitesinin arttırılmasını da kapsamaktadır. Türkiye'de 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre toplam nüfusun yaklaşık olarak % 75'ini kırsal nüfus oluşturmaktadır ve bu oran yaklaşık olarak 1950'ye kadar toplam nüfus içindeki yerini korumuştur. Bu durumun temel nedeni kırsal yerleşmelerdeki iticilikler ve kentlerdeki çekiciliklerdir (Yılmaz, 2019, s.282). Kırsal alanlarda iş imkânlarının azalması sanayileşmenin gelişmesiyle kentlerde işgücü ihtiyacının artması, kırsal kesimde yaşayanların kentlere göç etmelerinde önemli faktördür. "Kırsal ve kentsel yerleşmeler birbirlerinden çeşitli yönleriyle ayrılmaktadır. Arazi kullanımı, çalışan nüfusun sektörel dağılımı, nüfus miktarı bu farklılıkların en önemlileridir" (Doğanay, 2014; Tümertekin, 1973).

Bu nedenle, Türkiye'de yıllardan beri sürdürülen kırsal kalkınma çalışmaları sayesinde, kentlerdeki nüfus baskısının azaltılması ve kırsal kalkınma yatırımları sayesinde kırsalda önemli bir iş gücü oluşturulması hedeflenmektedir. Böylece kırsaldan kentlere göçün azaltılması amaçlanmaktadır. Ekonomik faktörlerin yanı sıra iklim, siyasal, eğitim vb. gibi etkenlerde göçe sebep olabilmektedir. Ancak istihdam noksanlığı gibi sosyo-ekonomik problemlerin temelinde yatan işsizliğin, bölgesel dengesizliklerle sonuçlanabilecek iç göç hareketliliğine de neden olabileceği aşikârdır. Bu kapsamda göç akımlarının işsizlikten doğrudan ya da dolaylı yollardan etkilendiği, özellikle daha iyi bir iş sahibi olabilme ya da iş bulabilme amaçlarıyla bireylerin göçe yöneldikleri gözlemlenmektedir (Çelikay, 2016). Bu nedenle, kırsal alanlarda işgücü potansiyelinin arttırılması halen gündemde olan önemli konulardandır.

Kentlere göç eden kırsal nüfusun bir kısmının kentlerde daha iyi yaşam koşullarına, eğitim ve sağlık olanaklarına kavuşması, onlar açısından iyi bir sonuçtur. Ancak kentlere göç eden nüfusun bir kısmı ise iş bulamamakta veya düşük gelirli ve sosyal güvencesi olmayan işlerde çalışmaktadır. Dolayısıyla kente göç kimi zaman bu nüfusun yaşam koşullarını iyileştirmemekte ve belki aksine daha da zorlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra, kentlerdeki nüfus yığılmaları sadece istihdam açısından sorunların ortaya çıkmasına sebep olmamakla sağlık, eğitim, ulaşım, çevre ve çözümü imkânsız sayılabilecek birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Kırsal

kesimden kente göç, kent ile kır arasındaki büyük farklılıkları ortaya çıkarması genel anlamda kentteki istihdam fırsatları sonucu karşımıza çıkan bir olgudur. Göreceli olarak bakıldığında kentsel yerleşimlerde iş fırsatlarının artması bir taraftan işsizliğin azalmasına yol açarken, diğer taraftan da kırdan kente göçü cazip hale getirmektedir. Ancak, kentsel alanlarda istihdam hızındaki artışın, gerçekte işsizliği azaltıp azaltmayacağı hususu hassasiyetle ele alınması gereken konudur.

Son yıllarda dünya genelinde pandemi, küresel ekonomik faaliyetler, gıda tedariki, tarımsal üretim gibi konuların daha fazla öne çıktığı görülmüştür. Bu nedenle kırsal üretimin önem daha fazla ön plana çıktığı, kırsala yönelik üretim ve yatırım imkânlarının arttırılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Böylece, kırsal alanlarda yaşayan insanların yaşam kalitesi ve ekonomik refahı arttırılmalıdır. Kırsalda yaşayanların yaşam kalitesinin arttırılması, kırsal da yapılacak yatırım, üretim, altyapı vb. adımların atılmasını gerekli kılmaktadır. Ancak burada kırsal alanlardan kent merkezlerine doğru gelişen göçün kırsal alanlarda yaşanan nüfus artışlarından da kaynaklanabileceğini de hesaba katmak gerekmektedir.

Nüfus artışı ile elde bulunan kaynakların kırsal kesimin ve özellikle hane halkının geçimini karşılayamaması nedeniyle kırsal alanda yaşayan bireyler yeni kaynaklar, iş olanakları bulmak için kentsel merkezlere veya standart yaşam düzeylerini koruyabilecekleri farklı yerlere göç eğilimdedirler (Demir, 1997). Kırsalda arazi mülkiyet yapısının küçüklüğü ve tarım arazilerinin yıldan yıla miras yoluyla bölünmesi gibi sebepler kırsalda yaşayanların insanların göç etmesine sebep olabilmektedir. Bu nedenle gelecek yıllara yönelik planlamalarda hem Türkiye'de var olan kırsal alanlardaki potansiyelin daha etkin kullanılmasının sağlanması hem de dış pazarlara erişim imkânlarının arttırılmasına yönelik politikalara ağırlık verilmesi önem arz etmektedir.

Türkiye'de 1960'dan itibaren ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın hızlandırılması, uygulanan politikalar arasında uyum sağlanması, toplumsal ve kültürel dönüşümün uyumlu yönlendirilmesi ve ekonomiye rasyonel kamu müdahalesinin temini amacıyla Kalkınma Planları hazırlanmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013). Bu faaliyetlerin en önemli amacı bir taraftan gelir getirici olmasının yanı sıra kırsalda yaşayanların yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve doğal kaynakların sürdürülebilir şekilde kullanılmasıdır.

Kırsalda yaşayan insanların oldukları yerlerde yaşama kararlılığını sürdürmeleri için kırsal kalkınmanın sağlanması ve finansmanı büyük önem taşımaktadır. Kırsal kalkınma geleneksel olarak tarım ve ormancılık gibi araziye bağlı doğal kaynakların kullanımı üzerine yoğunlaşmışken gelişen küresel üretim biçimleri ve hızla artan kentleşme sonucunda kırsal alanların gelişmesinde de yeni konseptlerin geliştirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Örneğin, turizm, özgün üretim biçimleri, rekreasyon

gibi konular belli başlı kırsal kalkınma faktörleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla, kırsaldaki tüm potansiyelin harekete geçirilebilmesi o yörelerin kalkındırılmasına pozitif katkı sağlayacaktır.

Türkiye, dünyada sosyal ve ekonomik kalkınmasını belirli bir plan ve program içinde yürütme gereğini duyan ve planlı kalkınmayı daha 1930'lu yıllarda uygulamaya koyan nadir ülkelerdendir. Kırsal kalkınma çalışmaları tüm zorluk ve engellere rağmen zamanın imkânları doğrultusunda başarıyla yürütülmüştür. Özellikle 1929 ekonomik buhranı, genç Türkiye ekonomisini de etkilemiş ve tarım ürünlerine dayalı ihracat olanaklarını sekteye uğratmıştır. Dış dünyada meydana gelen bu olumsuz gelişmeler karşısında Türkiye tarımda ve kırsal kesimde kalkınmanın sağlanarak kaynak yaratılması gerektiğine karar verilmiştir. Buradan hareketle, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında dönemin hükümetleri köylüye yönelik önemli adımlardan biri olan 18 Mart 1924'de 442 sayılı Köy Kanunu'nu çıkarmışlardır. Son derece mükemmel maddeler içeren bu kanun daha sonraki hükümetler tarafından yeterince uygulanmamıştır. Ancak kırsala yönelik çeşitli modeller farklı süreçlerde denemeye alınmış ve birçok araştırmacı tarafından da özet halinde tarihsel süreç ifade edilmiştir. Bu kapsamda yapılan çalışmaları özetlemek gerekirse;

Örnek Köy Modeli (1963-1965)

Bu model, adından da anlaşılacağı üzere örnek çalışma yapılarak köye götürülen hizmetler bakımından hizmetlerden çevrede bulunan köylerin de yararlanabilmeleri, yapıları itibariyle birbirine benzer özelliklerde bulunan köylerin birlikte hizmetlerden yararlanabilmesi ve başka köylere örnek olacak bir model olarak uygulanmaya çalışılmıştır. Örnek köy Modeli, 1963–1966 yılları arasında Ankara ve İstanbul İllerinin bazı köylerinde uygulanmıştır.

Toplum Kalkınması Modeli (1963-1972 / I. ve II. Beş Yıllık Kalkınma Planı Dönemi)

Türkiye'de ilk olarak, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer almıştır. Dernek, kooperatif gibi teşkilatların kurularak idare ile toplulukların işbirliğinin sağlanmasını kapsayan bir model olarak düşünülmüştür. Toplum kalkınmasının başarıyla uygulanabilmesi için il ve ilçe kademelerine ağırlık veren bir sistemin kurulması hedeflenmiştir. Ayrıca, merkezi ve yerel yönetim arasında güçlü bir ilişkinin ve Toplum Kalkınması Enstitüsü'nün kurulması öngörülmüştür.

Çok Yönlü Kırsal Alan Planlaması (1965-1970)

Bu modelin asıl amacı kırsal alanlarda kendine yeterli birimler oluşturularak kırsal alanı kentin çekiciliğinden kurtarmaktır. Bölgede var olan kaynakların etkin ve verimli biçimde işletilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda, kırsal yerleşmelerin toplumsal, fiziksel ve ekonomik sorunlarına ağırlık verilmesi gibi köy kalkınması ile ilgili tüm konuları içermektedir. Aile planlaması, eğitim, sağlık, sosyal hizmetler planlaması, üretim, pazarlama, yeni tekniklerin uygulanması, toprağı en verimli şekilde kullanma esasları, kooperatif ve kredi gibi ekonomik konular çalışmanın ana eksenlerindendir.

Merkez Köy Modeli (1971-1983)

Bu model, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı içinde yer almış, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda bir politika aracı olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede, köy kümeleri arasında en merkezi yerde olan yerleşmeye hizmetlerin götürülerek, çevredeki yerleşmelerin buradan faydalanmasını içermektedir. Bu hizmetler arasında sağlık ocakları, ana-çocuk sağlık merkezleri, temel eğitim ve yatılı bölge okulları, sabit mesleki köy kursları, karakollar, pazar yerleri, aşı ve suni tohumlama istasyonları, PTT şube ve ajansları yer almaktadır.

Köykent Modeli

Köykent kavramı kentleşme ve sanayileşme kavramlarını birleştirmeye çalışan, kırsal alanlar için geliştirilmiş bir kalkınma modelidir. Resmi kaynaklarda, köykent, kırsal alan nüfusunun, toplumsal, kültürel, ekonomik ve kamusal gereksinmelerini karşılayacak şekilde donatılmış kırsal yerleşim birimi olarak tanımlanmaktadır. Toplulaştırma, köye götürülen hizmetlerde etkinlik sağlamak, sanayileşmeyi kırsal alana yaymak, kırsal alanda iş olanakları oluşturmak, özellikle büyük kentlerde sağlıksız kentleşmenin sakıncalarını gidermek ve tarımsal düzeni yeniden ele almak bu yaklaşımının ana hedeflerindendir.

Tarım Kentleri Modeli (Uygulanmadı)

Bu model ile her bölgede 8 veya 10 köyün bir ünite oluşturacak şekilde bir araya getirilerek, bu köylerin merkezindeki köyün tarım kenti olarak planlanacağı, köylerin tarım kenti ile tarım kentinin de en yakınındaki kentle ulaşım bağlantısının sağlanacağı, tarım kentine tüm kamu imkanlarının götürüleceği ve buralarda tarım atölyeleri ile tarıma dayalı orta ölçekte sanayi tesislerinin kurulması hedeflenmiştir.

Ayrıca bu doğrultuda, köyden kente göçün önlenmesi ile kırsal yerleşmelerdeki işgücü fazlasının çevredeki tarım dışı alanlarda istihdam edilmesi amaçlanmıştır. Bu sayede, köyde kurulması planlanan yapılar, çocuk ve gençlerin yetişmesine, tarım ve hayvancılığın ilerletilmesine, köy halkının sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasına öncelik verilmesi hedeflenmiştir.

Başka bir uygulama olarak da Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) Türk Hayvancılık Sektörü'nün modernleşmeye başladığı yıllarda Türkiye'de o güne kadar hiç uygulanmamış bir modeli devreye sokmuştur. Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) "Tavukçuluk Modeli", küçük üreticilerin rekabetçi piyasa ekonomisinde özel girişimciler gibi yer alabileceğini, ülke ölçeğinde bir tarımsal üretimin teknik ve mali bakımdan sürdürülebilir olduğunu göstermek için kurulmuştur (Dağ, 2019, s.36). Bu proje, 1981'de Hollanda'da, küçük üreticilere yönelik uluslararası 250 benzer uygulama arasında "en başarılı örnek" seçilmiş ve birçok ailenin yıllarca geçim kaynağı olmuştur.

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde halkın gelir düzeyi ve hayat standardını yükselterek, bu bölge ile diğer bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak amacıyla; kırsal alandaki verimliliği ve istihdam imkânını arttırarak; sosyal istikrar, ekonomik büyüme gibi milli kalkınma hedeflerine katkıda bulunmayı hedefleyen Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP); çok sektörlü, entegre ve sürdürülebilir bir kalkınma anlayışı ile ele alınan bir bölgesel kalkınma projesidir.

Fırat ve Dicle havzaları ile yukarı Mezopotamya ovalarında yer alan 9 ili (Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak) kapsayan proje tamamlandığında, yaklaşık 1,8 milyon hektar tarım alanı doğrudan sulama imkânına kavuşmuş olacaktır. Bu bağlamda, kırsal kalkınma projeleriyle doğrudan sulama imkânına kavuşan bölgelerin sosyo-ekonomik yapılarında önemli iyileşmeler görülmektedir (GAP BKİ, 2012).

Kırsal kalkınmaya yönelik olarak uygulanmaya çalışılan modellerin hiç kuşkusuz iç göçler üzerinde etkileri olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Bu nedenle bu etkilerin de süreç içerisinde olumlu veya olumsuz sonuçları yıllar içerisinde karşımıza çıkmıştır. Güneydoğu Anadolu Projesinin artık bölge içindeki iller arasında göçlere sebep olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkan önemli bir sonuçtur. Genel olarak bakıldığında kırsal kalkınmaya yönelik iyi niyetli uygulamalar, çoğu zaman olumlu sonuçlansa da, bölge içi göçler bazen belli illerde nüfus yığılmalarına sebep olmuş ve bunun da çarpık kentleşme, çevre kirliliği, artan nüfus sayesinde konut vb. amaçlar ile tarım arazilerinin imara açılma baskısı riskini de ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle, nüfus hareketlerinin kontrollü biçimde planlanması oldukça önemlidir.

Türkiye'de Kırsal Kalkınma Desteklerinin İç Göç Üzerindeki Etkileri

Kırsal nüfusun kentlere göçünün durdurulabilmesi hedefi doğrultusunda birçok politikalar geliştirilerek kırsal kalkınmaya yönelik olarak geçmişten günümüze birtakım destek programları uygulanmaktadır. Örneğin, tarıma dayalı sanayilerin gelişmesinin teşvik edilmesi, emek yoğun sanayilerin kırsal kesimde kurulmasının teşvik edilmesi, kırsal kesimde el sanatlarının geliştirilmesiyle gelir getirici projelerin desteklenmesi gibi birçok model bu amaçla uygulanmaktadır. Böylece kırsal da farklı potansiyellerinde olabileceği yönünde farkındalığın arttırılarak kırsal kesimde sadece tarımın gelir getirici uğraş olmaktan çıkarılması ile farklı sektörlerde iş bulabilen fazla nüfus için kırın iticiliği azalacağından kente yönelişin de azalabileceği öngörülmüştür.

Kırsal alanların kalkınması ve göç hareketlerinin azaltılması amacıyla dünya genelinde birçok ülkede makro düzeyde bazı politikalar geliştirilmiş olup, birçok akademik çalışmada bu doğrultuda ortaya çıkan çözüm önerileri tarihsel süreç içerisinde yalın bir şekilde sıralanmıştır. Örneğin,

Yaygınlaştırma Politikası: Bu politika, nüfusun bir veya bir kaç büyük kentte yığılması yerine bütün yurt düzeyine dağılmasını ve yerleşme yapısına dengeli bir biçim vermeyi amaçlayan bir politikadır. Bu politika ile ekonomik ve insan kaynaklarının bütün coğrafi bölgelere dağılmasına çalışılmaktadır. Köy, kasaba ve küçük kentlerin sanayileştirilmesi; büyük metropollerin yeni sanayilere kapatılması, hatta bazılarının buralardan uzaklaştırılması bu politika uygulamasının örneklerindendir. Hindistan, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin bu yönde kentleşme politikaları uygulamışlardır.

Kentlerin, büyümesi sonucu oluşabilecek yaşam zorluklarının azaltılması ve hizmet maliyetlerini düşürmek amacıyla "Bahçe Kentler" düşüncesi öne sürülmüştür. Ebenezer Howard'ın bahçe kentler düşüncesi II. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'de "Yeni Kent" adıyla uygulamaya konulmuştur. 1940'lı yıllarda nüfusu 10 milyonu bulan Londra'ya olan göçü önlemeyi amaçlayan ve sayıları 10'u bulan yeni kentler Londra'nın civarında kurulmuştur. Bugün sayıları 40'a yaklaşan ve çoğunda nüfusun 100 bin kişiyi aşmadığı (ortalama 40-50 bin kişilik) kentlerde; kentlerin teknik ve ekonomik olanakları ile kırın huzuru, sessizliği, yeşilliği, v.b. olanakları bir araya getirilmiştir. Günümüzde ayrıca "genişletilmiş kentler" (expended towns) uygulamasına da geçilmiştir. Bu uygulama ile büyük kentler çevresindeki köy veya küçük yerleşme merkezleri geliştirilerek, büyük kentlere nüfus akımının durdurulması amaçlanmaktadır. Yeni kentlere benzer bir diğer uygulama ise "uydu kent" veya "yatakhane kentlerdir. Bu kentlerde yaşayanlar, çalışma ve alışveriş etkinlikleri

için ana kente bağımlıdırlar. Yatakhane (uydu) kent ise oturma işlevi için kullanılmaktadır.

Metropol Oluşturma Politikası: Bu politika da, yaygınlaştırma politikasının tersine, kentleşme büyük kentlere yöneltilerek büyük metropoller oluşturulması amaçlanmaktadır. Nitekim böyle bir politikanın uygulandığı azgelişmiş ülkelerde, kentleşme süreci birkaç büyük kentin ülkenin tüm kaynaklarını ve nüfusun büyük bir kısmını bünyesinde toplamasına yol açmaktadır. Tek Büyük Kent Yasası'na uygun olarak oluşan bu kentleşme biçimi, kalkınmanın ilk aşamasında (kalkış aşamasında) bazı ekonomik üstünlükler sağlamakla birlikte, daha sonraki aşamalarda bölgesel dengesizlikleri arttırabilmekle ve toplumsal sorunlar ortaya çıkabilmektedir.

Orta Yol Politikası (Merkeziyetçi Yaygınlaştırma)

Son yıllarda bazı ülkelerde, kentleşme sürecinde yaygınlaştırma ve merkezileştirme (metropolitenleşme) arasında üçüncü bir yol izlenmektedir. Orta yol politikası ile bir yandan ekonomik rasyonellik sağlanmaya çalışılırken, diğer yandan toplumsal adalet ilkeleri yerine getirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye de genel olarak orta yol politikası izlenmiş ve bu doğrultuda politikalar geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda da, yaygınlaştırma gereği benimsenmekle birlikte, kalkınma için büyük kentlerin varlığı da zorunlu kabul edilmektedir. Böylece de ekonomik etkinliklerin ve nüfusun, en büyük kent dışındaki bazı kent merkezlerinde yoğunlaştırılmasına çalışılmaktadır. Lloyd Rodwin'in " Merkeziyetçi Yaygınlaştırma" adını verdiği politika; ekonomik ve toplumsal kalkınmada kentleşmeden yararlanmayı olanaklı kılacak çekim veya büyüme merkezleri düşüncesiyle benzer bir düşünceyi taşımaktadır (İçyer, 2010, s.19-22).

Bu çabaların yanı sıra gerek ulusal gerekse AB kaynakları ile bazı destek programları uygulanmakta ve tamamen olmasa da kısmen kırsal alanlarda potansiyelin harekete geçirilmesiyle üretim ve istihdama katkıda bulunulması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda, özellikle Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı bünyesinde bulunan Kalkınma Ajansları, KOSGEB, Bölge Kalkınma İdareleri, Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından uygulanan Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı (KKYDP) ve Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu tarafından kırsal kalkınmaya yönelik destek mekanizmaları bulunmaktadır.

Özellikle kırsalda yaşayanların birçoğunun yakındığı arazi yetersizliği ve buna bağlı olarak yapacakları üretimin geçimleri açısından yeterli olamaması söz konusu olabilmektedir. Bu nedenle, daha fazla verim elde edilebilmesi amacıyla tarımda makineleşme gündeme gelmiştir. Ancak bunun da bilinçsizce kullanılması, hem çiftçiye ilave maddi yük getirmekte hem de kaynakların israf edilmesi söz konusu

olmaktadır. Ayrıca, kamu yatırımlarının ve destek programlarının toprağın yetersizliğine katkısı olmayacağı çok aşikârdır. Böylece, kamu yatırımları sayesinde özellikle sulama barajları, dere ıslahları, tohum ve gübre desteklerinin ürün artışında oldukça olumlu etkisi olduğu gerçeği bilinmektedir.

Bu kapsamda, daha fazla verim elde edilmesine yönelik olarak teknik çalışmaların yanı sıra hibe programları da uygulanmaktadır. Böylece toprağın verimliliğine ve tarımda makineleşmeye olumlu katkı sağlanabilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ve Avrupa Birliği arasındaki Mali İşbirliği protokolüne göre; İstihdam önceliğiyle özellikle gençlerin ve kadınların istihdama katılımının artırılması ve istihdamda sürekliliklerinin sağlanması esas alınmıştır. Bu öncelik açısından eğitim ve mesleki eğitim yoluyla istihdama katılım konusunda bir kamu bilinci oluşturulması da öngörülmüştür. Bununla beraber kayıtlı istihdamın teşviki, daha etkin işgücü politikalarının uygulanması, daha kaliteli hizmet sağlanması ve kamu istihdam hizmetleri büyük önem taşımaktadır (Dışişleri Bakanlığı, 2020).

Kırsal kalkınma destek programları örneklerinden olan T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde faaliyetlerini sürdüren Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), Türkiye'nin Avrupa Birliğine aday ülke olması nedeniyle, Avrupa Birliği ve Türkiye Cumhuriyeti eş finansmanı ile şu aşamada 42 ilde IPARD Programı uygulanmakta olup tüm illere yaygınlaştırılmasına çalışılmaktadır. Kırsal alanlarda yatırım yapmak isteyen yeni girişimcilerin yanında teknolojik ve yenilikçi değişimler çerçevesinde işletmelerini yeniden yapılandırmaya ihtiyaç duyan kırsal alanlardaki mevcut işletmelerin modernizasyonu ve kapasite artırımına yönelik finansman ihtiyaçlarını karşılamak için başvurdukları önemli bir araç haline gelmiştir.

Mevcut durumda IPARD Programı ile Tarım ve hayvancılık başta olmak üzere kırsalda 16 sektördeki yatırımlara %50-%70 arasında hibe desteği verilmektedir. Bunlar;

- Süt, kırmızı et ve kanatlı yatırımlarında uygun harcamaların 500 bin Avro'ya kadar,
- Et-süt işleme ve pazarlama yatırımları, meyve-sebze depolama ve paketleme, su ürünleri işleme paketleme yatırımlarında 3 Milyon Avro'ya kadar,
- Arıcılık, tıbbi-aromatik bitkiler, seracılık, yerel ürünler, zanaatkarlık, kırsal turizm, yenilebilir enerji yatırımlarında ise 500 bin Avro'ya kadar uygun harcamalar çeşitli hibe oranlarında desteklenmektedir.

Bu sektörlerde gerçekleştirilen yatırımlara 4 farklı harcama kaleminde hibe ödemesi yapılmaktadır. Bunları kalem kalem belirtecek olursak;

- Yapım işleri (İnşaat),
- Makine-ekipman alımı,

- Hizmet alımı (danışmanlık hizmetleri, proje çizim harcamaları) (sadece TKDK tarafından bu kaleme destek verilmekte olduğunun altını çizmek isterim.
- Görünürlük harcamalarıdır (AB desteğini gösteren tabela ve pano).

IPARD-II Programı kapsamında yatırım tedbirlerine ilave olarak LEADER Tedbiri ve Tarım-Çevre Tedbiri gibi yeni destek mekanizmaları da Türkiye'de uygulamaya alınmıştır. LEADER ve Tarım Çevre tedbirlerinden kısaca bahsetmek istiyorum. Bu iki tedbir AB aday ülkeleri arasında sadece ülkemizde akredite olmuş ve başarıyla uygulamaya geçmiştir.

LEADER kapsamında, IPARD kriterlerine uygun olarak kırsalda kurulan, yöreye uygun kırsal kalkınma stratejilerini hazırlayan Yerel Eylem Gruplarına (özel sektör, STK ve kamu kurumlarının bir araya geldiği, dernek statüsünde yapılar) destek sağlanarak özellikle kırsalda yer alan STK'larda şimdiden önemli bir farkındalık oluşturulmuştur. LEADER destekleri ile kırsalda yaşayan insanlar yörelerinin sorunlarını ve çözüm yollarını kendileri belirleyecek ve bunlara uygun projeler desteklenmektedir. Genel giderleri (kira, tadilat, ofis giderleri vb.) ve yörelerinde gerçekleştirecekleri küçük projeler (tanıtım, eğitim vb.) desteklenmektedir.

Diğer taraftan; IPARD-2 döneminde de kadınlara ve gençlere pozitif ayrımcılık yapılmakta, daha yüksek hibe oranlarıyla ve ilave puanlar verilerek desteklenmektedirler. Bütün bu destekler sonucunda neler gerçekleşti diye bakacak olursak, önümüze çok olumlu bir tablo çıkmaktadır. Avrupa Birliği ve Türkiye Cumhuriyetinin eş finansmanı ile uygulanan IPARD programı kapsamında 2011 yılından itibaren birçok tesis yapılarak, üretim ve istihdama ciddi katkılar sağlanmıştır. TKDK verilerine göre yaklaşık 85 bin kişiye istihdam sağlandığı ifade edilmiştir.

TKDK tarafından uygulanan Türkiye-AB Mali işbirliğinin bir yansıması olan IPARD Programı, sadece mali bir kazanım olarak görülmemeli, aynı zamanda Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Kırsal Kalkınma uygulamalarının, inovasyonun, çevre duyarlı teknolojilerin, dijital araçların Türkiye'nin kırsal alanlarına aktarılmasının bir aracı olarak da düşünülmelidir. Bu istihdamın büyük çoğunluğun kırsalda olması birçok açıdan olumlu yönde anlam ifade etmektedir.

TKDK desteklerinin istihdama nasıl bir etkisi olduğunu kısaca irdelendiğinde, 2011 yılından itibaren günümüze kadar kırsal kalkınmanın sağlanması ve istihdam oluşturmak amacıyla birçok projeye hibe verilmiş olması ve bunun sonucunda da ciddi anlamda istihdam oluşturulduğunun ifade edilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda birtakım etki-değerlendirme raporları da hazırlanmıştır.

TKDK destekleri ile işletmelerin istihdamında artışların gerçekleştirildiğinin tespitine yönelik çok fazla araştırma olmamakla birlikte yapılan pilot bazlı çalışmalarda bu desteklerin olumlu katkılarından bahsedilmektedir.

TKDK destekleri açısından en önemli unsurlardan ve çıktılardan birisi de projeler ile ne kadar istihdam yaratıldığıdır. Bu, hem yerel kalkınma ve yerelde istihdam hem de kaynak etkinliği açısından önemlidir (Gülçubuk, 2017, s.189-200). Dolayısıyla, TKDK'nın hibe verdiği sektörler detaylı olarak incelenerek, destek kapsamındaki konu başlıklarının bulunduğu tedbirler bazında oluşan istihdam ortaya konulmuştur. TKDK'nın önemli misyonlarından ve hedeflerinden birisi olan kırsalda istihdam oluşturmaya yönelik olarak oluşturulan istihdamın maliyetinin mümkün olduğu kadar az olması da destek kapsamındaki yatırımların olumlu sonuçlarını da ortaya koymaktadır. Bu sayede hem daha fazla istihdam imkanı oluşturulmakta hem de bununla birlikte yatırımların sürdürülebilirliği de sağlanmış olacaktır.

Sonuç

1950'lerde dünya nüfusunun üçte biri kentlerde yaşamaktadır. II. Dünya savaşından sonra özellikle 1950'lerden itibaren ekonominin dışa açılması ile sanayileşme süreci başlamıştır. Devletin ekonomide bu değişime uyum göstermeye çalışması neticesinde tarımda ortaya çıkan dönüşüme bağlı olarak Türkiye'de hızlı bir kentleşme yaşanmıştır. II. Dünya savaşı sonrası Dünyadaki genel eğilim devletlerin refah devleti anlayışıyla önemli görevler üstlendiği ve planlı kalkınmanın öne çıktığı görülmektedir.

Doğal olarak sürekli artış gösteren nüfusla birlikte kentleşme sürecini etkileyecek ve doğal olarak kentleşme artarak devam edecektir. Bunun bir sonucu olarak kalkınmayla birlikte bu süreç daha da hızlanmıştır. Ancak günümüzde olduğu gibi kalkınma tüm bölgelerde aynı hızda ve oranda olmadığı gerekçesiyle kalkınmanın yoğun olarak yaşandığı alanlarda kentleşme düzeyi diğer bölgelere göre daha yoğun yaşanmıştır.

1950'lerde başlayan hızlı kentleşme süreci ile tarımdan kopan kesimlerin daha büyük ve gelişmiş kent merkezlerine göç etmesi tarımsal üretimin azalmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra, kentler arası göç hareketleri de sosyal ve ekonomik açıdan dengesizliklerin dışında, kentleşme ve çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Köy kent karşıtlığına dayalı göç hareketlerinin günümüzde daha çok kentler arasında yaşandığı görülmektedir. Bu ise kentleşme oranın tarihte hiç olmadığı kadar yüksek boyutlara ulaşmış olmasından kaynaklanmaktadır. TÜİK verileri bu sonucu desteklemektedir. Kalkınmış ve gelişmiş bölgeleri çekim gücünü korumaktadır. Bu sorun özellikle bölgesel farklılıkların yoğun olarak yaşandığı Türkiye'de önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Köylü nüfusun kente gelmesi ve emeğini arz etmesi ve hatta iş bulması, onun kente uyumu için yeterli değildir. Kültürel bir değişim geçirmesi, kentli yaşam kalıplarını benimsemesi, kentin fırsatlarını değerlendirilebilmesi gerekmektedir. Bu kısa süre içinde gerçekleşebilecek bir olgu değildir. Birkaç nesil içinde gerçekleşmektedir (Tekeli, 1998, s.7-21). Türkiye'nin kalkınma temelli ve sanayileşme süreciyle birlikte bir kentleşme yaşamamış olmasından ötürü aşırı ve hızlı kentleşmenin ortaya çıkardığı problemler zaman içinde büyüyerek ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bu nedenle kentleşme sürecini kalkınma süreciyle birlikte ele almak gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Sorunların çözümüne yönelik olarak Türkiye'de ekonomik, fiziki, sosyo-kültürel, idari düzeyde birçok tedbir alınmaya çalışılmaktadır.

Özellikle son yıllarda, küreselleşme ile birlikte ulaşım ve telekomünikasyonda gelişmelerinde etkisi ile birlikte kentleşme görülmemiş düzeylere ve her zamankinden daha hızlı ve daha büyük şehirler ile karakterize bir küresel ekonominin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak, son yıllarda tüm dünya hiç beklenmedik bir durum ile karşı karşıya kalmıştır. Pandemi sürecinde kırsal üretimin, gıda tedarikinin, soğuk hava depolarının ve lojistiğin ne kadar önemli olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalınmıştır. Bununla birlikte kent yaşamının stresinden ve karmaşıklığından uzaklaşmak ve kırsal alanların dinginliğinde yaşamak isteyen insanların sayısı da her geçen gün artmaktadır. Özellikle pandemi sürecinde bu yönelim daha da ivme kazanmıştır. Bu bağlamda aynı zamanda kırsal kesimde yepyeni bir insan profili ile karşı karşıyayız. Bu profilde tarımsal üretim sürecine yabancı olmakla birlikte eğitim düzeyi yüksek kişiler de yer almaktadır. Bu kişilerin, içinde yaşamaya başladıkları kırsal toplulukların üretim ve yaşam biçimlerine önemli katkılar sağlayacağına şahit olmaktayız. Dolayısıyla bazen kötü gibi görünen olayların, aslında vazgeçilen ve unutulan kırsal potansiyelin harekete geçirilmesinin gerektiği olgusunun ortaya çıkarılmasına sebep olduğu gerçeğini de önemsemek gerekmektedir.

Türkiye'de kırsal kalkınma uygulamaları ile hem göçlerin kontrol altına alınması hem de hızlı kentleşmenin ortaya çıkarabileceği sorunların aza indirilmesi hedeflenmiştir. Aynı zamanda kırsal üretim sayesinde kırsaldaki potansiyel harekete geçirilmeye çalışılmıştır. Bu yönde yapılan çalışmalarda başarılı sayılabilecek düzeydedir. Özellikle pandemi sürecinde geçmişten günümüze yapılan çalışmaların neticesinde Türkiye gıda sorunu yaşamayan nadir ülkeler arasında yer alınmıştır.

Sonuç olarak herhangi bir ülkede uygulanacak kırsal kalkınma ve kentleşme politikasının hangisi olacağı kuşkusuz o ülkenin kendi özel koşullarına bağlıdır. Nitekim bu konuda her ülke için ve her zaman geçerli reçeteler sunmak mümkün olamamaktadır. Ancak az gelişmiş ülkelerde; tüketime dayalı kentleşmenin dev kentlerin yerleşme yapısına çarpık ve dengesiz bir biçim verdiği söylenebilir. Nitekim bu ülkeler için çeşitli büyüklüklerde kentlerden oluşan ve ülkenin tüm üretim güç-

lerini harekete geçirebilecek dengeli kentsel kademelenmeyi sağlayabilecek bir kentleşme politikasının gereksinmeleri daha iyi karşılayan ve uygun bir politika olacağı söylenebilir.

Kaynakça

Çelikay, F. (2016). Türkiye'de iç göçler ile işsizlik arasındaki nedensellik ilişkisi. *2nd International Congress on Applied Sciences: Migration, Poverty and Employment. Konya.*

Dağ, R. (2019). 50. Yılında Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV*), II. Bölüm, Kalkınmada Yeni Paradigmalar – Köy-Tür Modeli, Ankara*.

Demir, G. (1997). *Göç Nedenleri ve göçerlerin beklentilerindeki gerçekleş toplum ve göç bildiriler kitabı*. Ankara: DİE Yayınları.

Dışişleri Bakanlığı (2020). *Türkiye Cumhuriyeti ve Avrupa Birliği arasındaki mali işbirliği*. Ankara.

Dinler, Z. (2008). *Bölgesel iktisat*. Bursa: Ekin Kitabevi.

GAP Bölge Kalkınma İdaresi (2012). Sulama ve sulama yöntemlerinin projelendirilmesi. Kalkınma Kütüphanesi. Ankara: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.

Gülçubuk, B. ve diğ. (2017). Tarım ve kırsal kalkınmayı destekleme kurumu tarafından desteklenen projelerin istihdam yaratma açısından değerlendirilmesi. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 34*(1), 189-200.

İçyer, A. (2010). *Marka kent oluşturma açısından stratejik kent yönetimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karaman. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kalkınma Bakanlığı (2013). 1960 sonrası dönemde planlama. *http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/60SonrasiDonem.aspx,2013*.

Tekeli, İ. (1998). Türkiye'de İçgöç sorunsalı yeniden tanımlanma aşamasına geldi. Türkiye'de İçgöç Konferansı(Bolu-Gerede 1997), İstanbul: Tarih Vakfı Yayını. s.7-21.

Yılmaz, M. (2019). Türkiye'de kırsal nüfusun azalması ve doğurduğu sonuçlar (Özellikle Hayvancılığa Etkileri). *https://www.researchgate.net/publication/331936258*

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

İslam'da Modernleşme (1839-1939)

Reşat Açıkgöz *

[Bedri Gencer, 2017, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*,
4. Baskı, Doğubatı Yayınları, s. 887, Ankara
ISBN: 978-975-8717-84-2]

Modernleşme, son üç yüz yıldır Doğulu toplumların, özellikle Müslüman toplumların en temel meselelerinden biri olmuştur. Doğu-Batı etkileşiminde ivmenin tersine dönmesi, yani Batı'nın ekonomik, askeri ve teknolojik üstünlüğü ele geçirmesi, buna bağlı olarak Doğulu toplumlarda yoğun bir kültürel ve askeri sömürgecilik faaliyetine girişmesi, Doğulu Müslüman toplumların da bu sürece farklı şekillerde tepki vermelerine neden olmuştur. Sömürgecilik faaliyetleri ulusal milliyetçi hareketlere, bilimsel ve teknolojik ilerlemeler maddi kalkınma hamlelerine, rasyonelleşme ve sekülerizm düşünceleri muhafazakâr tutumlara, kısacası bir bütün olarak Batılı modernleşme süreci karşı modernleşme hareketlerine yol açmıştır. Müslüman toplumlardaki bu modernleşme tepkileri, beraberinde birtakım ideolojik, kültürel ve siyasal dönüşümler getirdiği için bu süreci anlamaya yönelik çalışmaların yapılması oldukça önemlidir. Gencer'in çalışması da bu süreci anlamaya yönelik çabalardan biridir. Bu yazıda, Bedri Gencer'in İslam'da Modernleşme (1839-1939) bu çalışması kritik edilmektedir.

Gencer, bu eserinde İslam'da modernleşmenin yüz yıllık serüvenine odaklanmaktadır. Müslüman toplumların modernleşme hikâyesi yüz yılla sınırlı olmadığı için Gencer, Tanzimat'ın ilanına ve II. Dünya Savaşının başlangıcına işaret eden tarihlerin sembolik olduğunu, modernleşme sürecinin 1839'dan çok önce başladığını ve 1939'dan sonra da devam ettiğini, bu yüzden çalışmasında modernleşme sürecinin bu uzun tarihini dikkate aldığını ve günümüze kadar gelen serüvenini takip ettiğini belirtir.

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.
E-mail: resat.acikgoz@selcuk.edu.tr
Orcid: https://orcid.org/0000-0002-4621-2282
Geliş Tarihi: 03.06.2022 ▪ Kabul Tarihi: 25.07.2022

Gencer, oldukça hacimli olan bu eserini- önsöz ve giriş hariç- on bölüm şeklinde kurgulamış, her bölümde İslam ile modernleşme (bazen sekülerleşme) arasındaki bağlantıyı incelemiş, her bölümü belirli kavram ve aktörler üzerinden ele almış, tüm bölümlerde kavramların kökenlerine inerek ve bu kavramlarda meydana gelen değişimleri takip ederek adeta bir kazı çalışması yapmıştır. Doktora tezinin geliştirilmiş hali olan bu eserinde Gencer, Osmanlı ve Mısır modernleşmelerini Namık Kemal ve Muhammed Abduh üzerinden karşılaştırmak suretiyle İslam'da modernleşmenin genel bir haritasını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Sonuçta Gencer, geleneksel ve modern kavramların bir arada bolca bulunduğu okunması ve anlaşılması emek isteyen bir eser ortaya koymuştur.

Gencer'in fikrî arka planına bakıldığında onun Müslüman âlimlerden İmam Gazali'nin, Batılı düşünürlerden Max Weber'in, tarihçilerden İbn-i Haldun ve Arnold Toynbee'nin, Osmanlı münevverlerinden ise Namık Kemal ve Cevdet Paşa'nın (Ahmet Cevdet) etkisinde olduğu görülmektedir. Dünya görüşü olarak eserde güçlü bir Sünni-Hanefi itikadı ve Türk İslam anlayışının izleri hissedilmektedir.

Türkiye'nin önde gelen sosyal bilimcilerinden Şerif Mardin'in esere 'sunuş' yazısı yazması, eserin niteliğini yansıtan bir işaret olarak görülebilir. Mardin, eserden ve yazarından övgüyle bahsetmekte; dile vukufiyeti, başvurduğu kaynaklar ve kullandığı yöntem açısından yazarı "yetkin bir sosyal bilimci" olarak nitelendirmektedir (s. 13). Mardin ayrıca, Gencer'in bu kitabıyla hem Türk sosyal bilim hem de modern İslam literatüründe bir çığır açtığını belirtmektedir (s. 16).

Kitabın yaklaşık on yıllık bir sürede (2008-2017) dördüncü baskısının yapılmış olması, Mardin'in esere ve yazarına yönelik takdirlerini doğrular niteliktedir. Fakat bu, eserin eleştirilere açık yönlerinin bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Bu çalışmada, Gencer'in bu çalışması dil-anlatım, bakış açısı-yöntem, analiz ve değerlendirme biçimi bakımından eleştirel bir okumaya tabi tutulmuş, eleştirilerin yapıcı nitelikte olmasına özen gösterilmiştir. Eserin ilk ve son baskıları arasında nitelik ve nicelik açısından bazı farklılıklar olmakla birlikte, önsözlerde yazarın da dile getirdiği gibi, eserin bir tekâmül süreci içinde olduğu görülmektedir. Bu yüzden, eserin tekâmül sürecindeki son halini (dördüncü baskı - 2017) eleştirel bir nazarla incelemek ve değerlendirmek daha makul görülmüştür.

"İslam'da Modernleşme" sosyolojik bir inceleme olmasına rağmen, esere bir tarih 'havası' egemen gibidir. Ayrıca, eserde dini terimlerin çok fazla kullanılması ve birçok yerde dini tartışmalara yer verilmesi, eseri ilahiyat 'alanı'na da kaydırmış gibidir. Önsözlerde hem fikirlerin ve kültürün aktarımı noktasında hem de kelime ve kavramların anlamlarının korunması bakımından dilin öneminden bahsedilmesine rağmen, metinde yazarın buna sadık kaldığını söylemek güçtür. Zira eserde hem

birçok yabancı kelime ve terim kullanılmış hem de bazı kelime ve terimler anlamlarıyla birlikte verilmek istendiği için anlatımın akıcılığı bozulmuştur.

Gencer, eserde daha çok fikirler üzerinden entelektüel bir tartışma yürütür. Eserde Müslüman toplumlardaki modernleşmenin halka yansıyan boyutu, halkın modernleşmeye tepkisi ve bu tepkiye bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal hareketler doğrudan ele alınmaz. Bundan ziyade, Osmanlı ve Mısırlı düşünürler üzerinden dinin (İslam) modern dönemde nasıl anlaşıldığı, düşünür ve aydınların Batılı modernleşmeyi nasıl gördükleri ve bu modernleşmeye nasıl tepki verdikleri, bu bağlamda Osmanlı ile Mısırlı düşünürler arasındaki temel farklılıkların neler olduğu, modernleşme sürecinde kullanılmaya başlanan "doğru İslam" ve "gerçek İslam" gibi ifadelerin neye karşılık geldiği, Müslüman düşünürlerin İslam'ı anlama noktasında ve modernleşmeye tepkilerinde düştükleri hatalarının neler oldukları gibi konular incelenmeye çalışılmıştır. Yazarın eserde belli bir paradigmadan hareket ettiği ve ele aldığı meseleleri bu paradigmaya göre değerlendirdiği görülmektedir.

Din, sosyoloji ve tarih alanlarında üç dilde (Türkçe, Arapça, İngilizce) oldukça geniş bir literatürü tarayan yazar, tüm kaynakların orijinal baskılarına ulaşmaya çalışarak referanslarını doğrudan verme yolunu seçmiştir. İslam'ın Sünni paradigmasını benimsemiş görünen yazarın meselelere ve olaylara bu paradigma çerçevesinde yaklaştığı görülmektedir. Fakat öyle görünüyor ki, Sünni paradigmanın dünya görüşüne olan bağlılık, yazarın objektif davranmasını zorlaştırmıştır. Eserde çoğunlukla güçlü bir Osmanlılık ve Türklük vurgusu ön plana çıkarken Araplık ve Şi'ilik gibi unsurlar ise genellikle olumsuz bir imajla sunulmuştur. Bu paradigmaya olan bağlılıktan olsa gerek eserde bazı isimlerden (Cevdet Paşa, Namık Kemal gibi) övgüyle söz edilmekte, bazı isimler (Afgani gibi) yoğun bir şekilde eleştirilmekte, bazı isimler ise (Said Nursi gibi) görmezden gelinmektedir.

Gencer'in temel tezlerinden birisi, modernleşme ve sekülerleşme sürecine bağlı olarak dinin medeniyete dönüşmesiyle ilgilidir. Ona göre, Batı'da bir din olarak Hristiyanlığı Katoliklik temsil etmektedir; sekülerleşme süreciyle bağlantılı olan Protestanlık ise bu dini medeniyete (seküler bir forma) dönüştürmüştür. Gencer, aynı durumun İslam dini için de geçerli olduğunu ileri sürer. Zira ona göre, "din olarak Türk İslamı"nın ötekileştirilmesi ve "medeniyet olarak Arap İslamı"nın medeniyet olarak kurgulanması suretiyle İslam dini İslam medeniyetine dönüşmüştür. Ona göre bu, modernleşme ve sekürleşme sürecinin din üzerindeki en önemli etkisidir. Fakat bu bağlamda Gencer, medeniyete dönüşen dinde geriye ne kalmıştır, din tamamen ortadan kalkmış mıdır yoksa başka bir forma mı dönüşmüştür, büyük halk kitleri bu süreci nasıl yaşamıştır, gibi sorulara cevap aramamıştır.

Dini şeriat, şeriatı da fıkıhla özdeş gören Gencer, bu özelliğiyle din olarak İslam'ı Türklüğün temsil ettiğini ve bu yüzden Türklüğün oryantalist saldırılara (hem fikirsel hem de maddi düzeyde) maruz kaldığını savunur. Ancak, din ve medeniyet

noktasında İslam ile Hıristiyanlık dinlerini kıyaslarken Gencer'in tuhaf bir çelişkiye düştüğü görülmektedir. Zira din olarak Hristiyanlığı Katoliklik ile (muhtemelen ilk Hıristiyan mezhep olduğu ve Batı itikadına hükmettiği için) özdeşleştirirken din olarak İslam'ı ise dine ilk inanan topluluğun kimliği olan Araplıkla değil Türklükle özdeşleştirir. Buna dair bir açıklama metinde yer almaz. Ayrıca, Gencer'in medeniyet kavramını seküler alana hapsetmesi de oldukça problemlidir. Bu bağlamda Gencer, İslam dini ile İslam medeniyeti arasına keskin bir ayrım çizgisi çeker. Din kısmını gelenek ve kutsal alana, medeniyet kısmını ise seküler alana yerleştirir. Sanki medeniyet dinden tamamen bağımsızmış veya dinin medeniyet boyutu hiç yokmuş gibi din ve medeniyet birbirinin karşıtı iki varlık alanı gibi resmedilir.

Oysa P. Berger'den (Berger ve Luckmann, 2018) hareketle kendisinin de kabul ettiği gibi din ameli boyutta dünyevileşmek zorundadır. Dinin soyut inançları ve ahlaki ilkeleri, gündelik hayatta dünyevi davranışlara yansıyarak somutlaşır. Bu da hem sosyal ilişkilerde ve bireysel davranışlarda bir dizi somut nezaket ve görgü davranışları ortaya çıkarır hem de mimari, sanat, ticaret gibi alanlarda bir üretim etkinliğini netice verir. Sonuçta "yaşam tarzı" denilen bir şey ortaya çıkar ki bu da bir dine inanan topluluğun medenilik göstergesi olarak görülür. Nihayetinde din, dünyada ve dünyevi ilişkiler boyutunda yaşanır. Din olarak İslam'ın ilk ortaya çıktığı Arap toplumunda yaptığı şey de tam olarak buydu. Araplar bu dinle medenileştikleri gibi (hem kendileri dönüştüler hem de etraflarındaki dünyayı dönüştürdüler) Türkler de bu dinle medenileştiler ve güçlü imparatorluklar kurdular. Bu yüzden, dinin sekülerleşmesi bağlamında, Türkleri değil de Arapları İslam'ın Protestanları olarak görmek, yazarın nesnel davranmaktan uzaklaştığını gösterir.

Modernleşme/sekülerleşme ve toplumsal/fikirsel dönüşüm bağlamında Gencer, sadece dinin medeniyete dönüşmesinden bahsetmez; aynı zamanda "ulemadan üdebaya", "fıkıhtan sosyolojiye" ve "hikmetten ideolojiye" gibi başlıklar kullanarak başka dönüşümlerden de söz eder. Bu dönüşümleri anlatırken Gencer, hem kavramların ve anlamlarının modernleşme sürecindeki değişimlerine hem de Batılı ve Doğulu (Müslüman) bilginlerin bu değişimdeki rollerine odaklanır.

Müslüman Doğu'nun Batı'yla karşılaşmasını Osmanlı Devleti üzerinden ele alan Gencer, Batı medeniyetinin üstünlüğü karşısında Müslümanların adeta kültürel bir şok yaşadığını, buna bağlı olarak hem üstün olduklarına dair besledikleri inançlarını hem de kendilerine olan özgüvenlerini kaybettiklerini, bu yüzden eskiden farklı olarak şimdi sadece toprak, mal ve canlarının değil, kimlik ve inançlarının da tehdit altında kaldığını belirtmektedir. Gencer'e göre, Müslümanların bu şoku yaşamalarının sebebi, iman ve takva anlayışından dolayı şimdiye kadar kendilerini hep üstün görmeleri, imanlı ve takvalı kaldıkları müddetçe de bu üstünlüklerinin devam edeceğine inanmalarıdır. Aslında tarihçi Ahmedi'nin dile getirdiği "en iyiler en son ortaya çıkar" anlayışı Osmanlı dünyasındaki genel inanışı yansıtmaktadır.

Buna göre İslam son dindi, Kur'an son ilahi kitaptı, Hz. Muhammed de son peygamberdi. Osmanlı Devleti ise son Müslüman devletti. Bundan sonrası tarihin sonu (kıyamet) anlamına geliyordu (Wittek, 2013: 26). "Devlet-i Aliye-yi Osmaniye Ebed-Müddet" (sonsuza kadar yaşayacak yüce Osmanlı Devleti) anlayışı, bu inancın en bariz ifadesi olarak görülebilir.

Gencer ayrıca, üstünlük ve özgüvenden dolayı Müslümanların değişen dünyayı yeterince okuyamadıklarını, değişen koşullara gerekli tepkileri veremediklerini, ancak askeri yenilgilerle durumun farkına varabildiklerini belirtir. Batı'nın hem doğrudan/fiziksel (askeri seferler) hem de dolaylı/kültürel (Batılaşmaya yönelik reform hareketleri) bir gelişle geldiğini, yani iki koldan Doğu'yu istila etmeye çalıştığını belirten Gencer, bu yüzden karşı koymanın çok zor ve sancılı bir sürece dönüştüğünü, Halide Edip'e atıfla bu sürecin adeta bir "ateşten gömlek" halini aldığını ileri sürer. Bu yüzden Gencer, üstünlüklerini kaybeden Müslümanların mevcut durumlarını korumaya yöneldiklerini belirtir. Kısacası Gencer'e göre, Müslüman Osmanlı dünyasına hükmeden "nizam-ı âlem" anlayışı Batı'nın gelişi ve hızlı değişimlerle birlikte çözülmeye başlamıştı.

Batı'nın iki koldan saldırısına Müslümanların da iki biçimde karşılık verdiklerini belirten Gencer, birincisinin "politik modernleşme" olarak, ikincisinin ise "İslam savunusu" şeklinde adlandırılabileceğini ifade eder. Böylece, "İslam mani-i terakkidir" (İslam ilerlemeye engeldir) ithamına dayalı Protestan kültür savaşına karşı bir mücadeleye girişildiği belirtilir. Gencer'e göre Müslüman aydınlar (N. Kemal'den Afgani ve Abduh'a kadar) savunmacı bir refleksle İslam'ın ilerlemeye engel olmadığını, aksine gelişmeye uygun bir zemin oluşturduğunu ispatlama çalışmışlardır. Bu tarz bir dini savunma anlayışı yazara göre, belirli bir ihtiyaçtan doğduğu için işlevsel ve tatminkâr olmakla birlikte tepkisel bir karakterde olduğu için yaratıcı ve dinamik olmaktan uzaktır. Kısacası Gencer'e göre, modernistlerin temel problemi İslami paradigmayı Batılı paradigmaya uydurmaya çalışmalarından kaynaklanıyordu (bunu 'teolojikten ideolojik apolojetiğe geçiş' şeklinde ifade etmektedir). Oysa yazara göre, Gazali ve Razi gibi geleneksel İslam'ın savunucuları bunun tersini yapmışlardır. Karşılaştıkları yabancı paradigmaları İslami paradigma içinde eritmeyi başarmışlardır.

Modernliğe çağdaş İslami yaklaşımlar bağlamında daha önce bazı yazarlar tarafından yapılan çeşitli kategorileri yanlış ve hatalı bulan Gencer, daha makro ve bütüncül bir perspektiften hareket ettiğini belirterek "gelenekselcilik-modernizm" şeklindeki ana ayrıma dayalı olarak üçlü bir tasnife gider: gelenekselcilik, mesihçilik ve modernizm. Gencer ayrıca, bu üç ana başlığı kendi içinde de alt kategorilere ayırır. Örneğin gelenekselciliği tecdit, aktif muhafazakârlık ve geleneksel aktivizm şeklinde üç başlık altında ele alır. Böylece Gencer, "Osmanlı İslamı"nı merkeze alarak İslami oluşumları 19. yüzyıldaki gelişim süreçlerini dikkate alarak analiz etmeye

çalışır. Burada Gencer, daha çok Namık Kemal ve Muhammed Abduh üzerinden- geleneksel Osmanlı, modernist Mısır ikileminde- bir karşılaştırma yapar. Bu karşılaştırmada Osmanlılara özgü yumuşak yorumun 'sosyoloji'ye, Mısırlılara özgü sert yorumun ise 'ideoloji'ye karşılık geldiği belirtir.

Gencer, modernleşme tarzı, İslam yorumları, İslam tasavvuru, modernleşme yolunda model alınan ülke, ideolojileşme türü ve dönüşüm modeli gibi parametreler üzerinden Osmanlı ile Mısır modernizmlerinin karşılaştırmasını bir tablo halinde sunar (s. 380). Gencer burada Osmanlı'yı bir tarafa, Mısır özelinde diğer Müslüman ülkeleri ise diğer tarafa yerleştirir. Osmanlı'nın terazinin bir kefesinde durması - Müslüman dünyanın önde gelen ülkesi ve geniş bir coğrafyaya hükmetmesi bakımından - isabetli görünmektedir. Fakat terazinin diğer kefesinde sadece Mısır'a yer verilmesi, dahası Mısır'ın diğer Müslüman ülkelerin hepsini temsil ettiğinin varsayılması, terazide bir dengesizlik meydana getirmiştir. Çünkü İran ve Hint gibi geniş coğrafyalara sahip ülkelerin dini yaşam pratikleri ve modernleşme süreçlerini Osmanlı ile yakın bağları bulunan Mısır tecrübesi üzerinden değerlendirmek çok sağlıklı görünmemektedir.

Eserde bazı isimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan biri de Cemaleddin Afgani'dir. İslam modernizminin babası ve İslam dünyasının ilk ideologu olarak sunulan Afgani, diğer taraftan İran toplumunda bir Türk, İslam toplumunda bir Şi'i olarak "çifte marjinallik" yaşamış bir şahsiyet olarak gösterilir. Afgani'nin Batılı modernleşmeye tepkisi, bu marjinalliği aşma kaygısından kaynaklandığı iddia edilir. Afgani aynı zamanda, hem bütün İslam modernistlerinin düşünüş tarzını biçimlendiren kişi hem de çağdaş İslam dünyasının en tartışmalı şahsiyeti olarak gösterilir. Eserde ayrıca, Afgani Marx ile karşılaştırılır; Marx'ın Batı toplumlarında yaptığının bir benzerini Afgani'nin İslam toplumlarında yaptığı iddia edilir. Bu iddiaya göre, dinin ideolojikleştirilmesinde Afgani hayati bir rol oynamıştır. Eserde ayrıca, Afgani'nin güvensiz kişiliğinden de bahsedilmekte, onun "İstanbul'dan kovulması" Afgani'nin şahsına yönelik güvensizliğin bir işareti olarak sunulmaktadır.

Tasavvufa özel bir eğilimi olduğu anlaşılan yazar, eserinde tasavvufi isimlere ve terimlere bolca yer verir. Bu yüzden, eserin bazı yerleri bir tasavvuf araştırması hüviyetine bürünmüş gibidir. Bu anlaşılır bir durumdur çünkü yazara göre, tasavvuf hem dinin merkezinde yer alır hem de toplumsal dönüşümün esas kaynağını oluşturur. Tasavvuf dinin merkezinde yer alır çünkü içsel dönüşüm olmadan dışsal dönüşüm gerçekleşmez (büyük cihadın küçük cihada üstünlüğünde olduğu gibi). Yazar, bu görüşünü kısaca şu şekilde formüle eder: "Hak yolu din, din yolu sünnet, sünnet yolu tasavvuf, tasavvuf yolu tarikattır" (s. 422). Diğer taraftan, tasavvufun belli bir aktivizm içerdiğini belirten yazar, tasavvuf olmadan toplumsal dönüşümün de gerçekleşmeyeceğini ifade eder: "İçtimai dönüşüm ahlaki dönüşümle, bu da ancak tasavvufla mümkündür" (s. 435).

Kısacası Gencer, Batı modernizmi karşısında İslam toplumlarının bir kriz yaşadığını, gelenekselci ve modernist paradigmalara bağlı Müslüman düşünürlerin bu krizden çıkmak için çaba sarf ettiklerini, fakat bunda başarılı olamadıklarını belirtir. Çareyi âlimlerde gören Gencer, bu yüzden Gazali'nin misyonunu sürdürecek alimlere ihtiyaç olduğunu ileri sürer. Gencer keza, modern dönemde asıl ihtiyacımız olan şeyin dinin asli yaşam alanı (Sünnet yurdu) ve hikmetli bilginin mekânı (hikmet evi) olduğunu belirtir.

Osmanlı İslam modernleşmesi bağlamında Cevdet Paşa ve Namık Kemal gibi isimlere oldukça fazla yer veren Gencer, bu modernleşme serüveninde önemli bir tarihsel figür olan Said Nursi'ye ise hiç değinmez (sadece bir yerde Nursi'nin ismi zikrer). Esere 'sunuş' yazısı yazan Şerif Mardin (2017), Said Nursi üzerine müstakil bir eser yazmasına rağmen, Gencer'in bu ismi görmezlikten gelmesi, doğrusu şaşılacak bir durumdur. Oysa yazarın kendisi gibi Said Nursi de Sünni paradigmaya bağlı biridir; buna rağmen Nursi'nin yazarın dikkatini çekmemesi, yazarın önyargılı tutumuyla açıklanabilir.

Oysa İslam modernizminin en önemli ayağını oluşturan Osmanlı-Türk modernleşmesinin serüvenini, Mardin'in yaptığı gibi, Nursi gibi fikirsel ve eylemsel düzeyde modernleşmeye tepki gösteren, halka inebilen ve somut bir hareket ortaya koyabilen şahsiyetler üzerinden okumak ve anlamaya çalışmak daha tutarlı görünmektedir. Gencer, İslam'da modernleşmenin iki yüz yıllık serüvenine odaklandığı halde, fikirlerine başvurduğu isimlerin çoğu 20. yüzyılda yaşamamıştır. Hâlbuki Said Nursi, 83 yıllık ömründe hem II. Abdülhamid devrini, hem Meşrutiyet dönemini, hem çalkantılı savaş yıllarını ve tek parti dönemini hem de Demokrat Parti dönemini tecrübe etmiştir (1878-1960 yılları arası). Bu tarihsel dönemlerin çoğunda aktif bir aktör olarak hareket eden Nursi, hem Batılı modernleşmeye karşı fikirsel düzeyde mücadele etmiş hem de Türkiye'deki Kemalist modernleşmeye muhalif 'metin' eksenli bir hareket ortaya koymuştur. Buna rağmen modernleşme literatürünü adeta iğneyle kazan, böylece en uzaktaki eserlere ulaşmaya çalışan Gencer'in kendi ülkesinde ve göz önündeki Said Nursi külliyatını ve hareketini görmemesi, kendi eserinin önemli bir zenginlik kaynağından yoksun kalmasına neden olmuştur.

Mısır cephesinde ise yazarın Ortadoğu'daki en önemli hareketlerden biri olan Müslüman Kardeşler hareketine ve bu hareketin önde gelen fikir babalarından biri olan Seyyid Kutub gibi düşünürlere karşı duyarsız kaldığı görülmektedir. Aslında Türkiye ve Mısır örnekleri dikkate alındığında, eserde İslam'da modernleşmenin 20. yüzyıl kısmının oldukça eksik kaldığı görülmektedir. Bu sorun, büyük ihtimalle yazarın doktora tezinin ana çerçevesinin dışına çıkmamasından kaynaklanmaktadır. Zira, doktora tezinde olduğu gibi, birçok bölümde temel tartışmalar N. Kemal

ve M. Abduh'un fikirleri üzerinden yürütülmektedir. Bu durum, eseri dar bir çerçeveye hapsettiği gibi Müslüman coğrafyadaki fikirsel ve eylemsel çeşitliliğin esere yansımasını da engellemiştir.

Sonuç olarak, Gencer'in bu hacimli ve kapsamlı eseri İslam'da modernleşmeyle ilgili birçok konuyu ve temel tartışmaların birçoğunu içerdiği halde, birçok konu ve tartışmayı da dışarıda bırakmıştır. Müstakil bir eserin İslam'da modernleşme gibi çok geniş ve çok boyutlu bir mevzuya bütünüyle hâkim olması elbette düşünülemez fakat böyle bir eserde mevzuyla doğrudan bağlantılı konuların işlenmesi beklenir. Eserde sömürgecilik, milliyetçilik, İslamcı hareketler, Kemalist modernleşme gibi başlıkların olmaması, temel bir eksiklik olarak görülebilir. Fakat yazarın eserini N. Kemal ve M. Abduh'un gölgesinden kurtararak ve meselenin 20. yüzyıl kısmıyla ilgili tartışmaları önde gelen aktörler, düşünceler ve hareketler üzerinden de ele alarak bu eksikliği gidermesi mümkündür.

Kaynakça

Berger, P. L. ve Luckman, T. (2018). *Gerçekliğin sosyal inşası*. (Çev. Vefa Saygın Öğütle). Ankara: Atıf Yayınları.

Mardin, Ş. (2017). *Bediüzzaman Said Narsi Olayı- modern Türkiye'de din ve toplumsal değişim*. 19. Baskı, (Çev. Metin Çulhaoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.

Wittek, P. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşu*. 3. Baskı, (Çev. Fatmagül Berktay). İstanbul: Pencere Yayınları.

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Buhara

Mevlüt Dede*

Ahmet Kütük, (2018). *Buhara.*
İstanbul: İlke Yayıncılık, s. 232.

Eser, İlke Yayıncılık tarafından "Medeniyet Şehirleri" dizisi içerisinde 2018 yılında basılmıştır. Farklı coğrafyalarda olup, İslam medeniyeti adına önemli sayılabilecek şehirlerin anlatıldığı bu seride Bursa, Edirne, Saraybosna, Açe, Kaşgar vb. şehirler ayrı ayrı ele alınmış olup Buhara da bu seri içerisinde yer almaktadır. Toplam 232 sayfa olan eser, Ahmet Kütük tarafından kaleme alınmıştır. Eser, 'Giriş' ve 'Sonsöz' bölümleri hariç beş bölümden oluşmaktadır. Yazarın bu kitap haricinde iki kitabı daha bulunmaktadır. Dolayısıyla diğer iki kitabında da olduğu üzere, bu eserinde de ulaştığı bilgilerle konuyla ilgili olabildiğince her türlü bilgi ve ayrıntıyı vermekten kaçınmamıştır. Genel olarak her ana başlığın içerisinde işlediği konuları da alt başlıklar halinde veren yazar, bu şekilde okuyucusuna karmaşıklıktan uzak ve daha kolay anlaşılır bir metin sunmaya çalışmıştır.

'Önsöz' kısmında Buhara ve şehrin tarihi hakkında mevcut kaynaklardan özetle bahsedilmiştir. Daha sonra belki de, eserin kaleme alınış amacı olarak değerlendirebileceğimiz bir yorumla, şehir tarihi hakkında yapılan daha önceki çalışmaların eleştirisi yapılarak, daha açık ve sarih bir Buhara tarihi yazımının kitabın hedef noktası olarak belirtildiğini görmekteyiz.

Giriş bölümünü 'Buhara'da Mekân' başlığıyla özelleştiren yazar, burada şehrin kuruluş safhasından, isminin etimolojik kökenine ve anlamsal derinliğine kadar akla gelebilecek sorulara cevap verecek bir üslup ortaya koyar. Şehrin adının farklı dönemlerde ne anlama geldiğini açıklar. Bölümün sonlarında doğru ise şehrin coğrafi ve topografik yapısını gözümüzün önüne bir harita serilmiş gibi anlatır. Hatta

* Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
E-mail: dedemevlut@gmail.com
Orcid: http://orcid.org/0000-0003-2280-6219
Geliş Tarihi: 16.06.2022 ▪ Kabul Tarihi: 25.07.2022

şehrin dışında hinterlandı diyebileceğimiz yerleri de göz önüne koyarak şehrin sadece kendi bölgesinde nasıl bir konuma sahip olduğunu ortaya koyar. Burada vurgulanan ise şehrin ehemmiyetini sağlayan şeyin Maveraünnehir bölgesinde olması gerçeğidir.

Birinci bölüm 'Buhara'da Zaman' başlığı altında karşımıza çıkar. Bu bölüm kitabın en uzun bölümüdür. Yazar şehrin tarihi anlaşılmadan diğer konuların anlaşılamayacağını düşünmüş olacak ki burada ayrıntılı bir şehir tarihi anlatımına yönelmiştir. Elbette bir şehir hakkında yazılıyorsa şehrin tarihini yazmak olmazsa olmazdır. Tarihi yazarken de siyasetten bağımsız yazılması mümkün olmayacaktır. Yazar da İslam öncesi dönemden başlayarak kronolojik bir şehir tarihi anlatımı ortaya koyar. Her ne kadar eserin kaleme alınış amacı buranın İslam tarihi açısından önemli bir medeniyet ve siyaset merkezi olması olsa da yazar tarihsel süreci objektif bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Bu anlatımın içerisinde şehrin istikrarsız bir tarihi süreçten geçtiği, İslamlaşmasının pek de kolay olmadığı görülür. İslam öncesi dönemle ilgili kaynakların sınırlı olması nedeniyle çok bahsedilmez. Hatta Göktürk Devleti hakimiyeti dönemi de buna dâhildir. İslamlaşma süreci ise İstanbul'a benzer bir şekilde bir hadisten rivayetle başlatılır. Şehir Emeviler döneminde İslam ile tanışır ama İslam'ın kabulü o kadar kolay olmaz, İslam'ın yerleşmesi yaklaşık yarım asır sürer. Ancak bir türlü istikrara kavuşamayan Buhara'da Abbasiler döneminde de isyanlar ortaya çıkar.

İslamlaşma sürece öncesinde başlasa da Buhara'nın siyasal anlamda önemli bir şehir halini alması Samaniler devrinde olacaktır. Ardından Karahanlılarla tekrar Türk hakimiyeti başlar ancak bu dönem ve sonrasındaki Selçuklular da dahil Türk devletleri döneminin şehre katkısı konusunda olumlu bilgiler ortaya çıkmaz. Moğollardan Buhara da nasibini almıştır. Sonrasında ise ilginç bir ayrıntı ortaya çıkar. Yine bir Moğol olan Timur'un Ahmet Yesevi'nin kendisinin rüyasına girmesiyle şehre ilgisi başlar. Burada ilginç çelişkilerden bahsedilebilir; bir Türk'ün bir Moğol'un rüyasına girmesi gibi… Ancak ortak nokta İslam'dır. Timur döneminden sonra farklı devletlerin de şehrin idaresini eline aldığı devamında anlatılsa da özellikle Ortaçağ dönemi kapandıktan sonra hızlı bir şekilde 18. yüzyılda başlayan ve 1920'ye kadar süren Mangıt Hanedanlığı'na gelinir ve şehrin zamanı burada sona erer. Elbette ki bu bölümü okuyanın aklına neden bu kadar hızlı bir geçiş olduğu soru gelecektir. Kütük, esik olarak görülen bu kısmı kitabın son bölümünde vermektedir. Dolayısıyla bu nedenle bu bölümde şehir tarihi günümüze kadar getirilmemiştir.

'Buhara'da İnsan' eserin ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Şehrin çok kültürlülüğüne vurgu ile başlayan bölüm, etnik olarak şehirde İslam öncesi ve sonrasında yaşayan milletleri Buhara'daki tarihsel derinliği üzerinden ele alınır. Türkler İslam öncesi şehrin kadim sahipleri olarak anlatılır. Sonra Araplar ve Acemlerle birlikte

şehrin hem etnik olarak çok kültürlü bir hale gelmesini hem de dini olarak bir İslam şehri olma yolunda dönüşüme uğradığı görülür. Şehirde yaşayan farklı etnik ve dini gruplar da tarihsel bir örgüyle karşımıza çıkar. Yazar, gündelik hayata dair tarihçilerin ve farklı yerlerden gelen seyyahların görüşlerine yer verir. Ardından bu grupların konuştukları diller kronolojik bir sırayla verilir ve insanın olmazsa olması şehir ve ekonomi bağlamında ayrıntılı ve dikkate şayan bilgiler ortaya koyar.

Üçüncü bölüme 'Buhara'da Ümran' adını veren Kütük, bu başlıkta karşımıza adeta bir şehir mimarisi çıkarır. Camilerden saraylara, şehre su getiren kanallardan, çok işlevsel kullanılan ribatlara, siyasi, dini, beledi birçok mimari ve estetik yapılar başlıklar hâlinde verilir. Geçmişten günümüze adeta bir sondajlama yaparak, tarihsel süreçte şehir yapısının nasıl bir dönüşüme uğradığını göz önüne serer. Şehir, tarihi derinlik içerisinde yaşadığı siyasi olaylarla, kent mimarisi açısından ciddi dönüşümlere uğrar. Özellikle İslam dönemiyle birlikte daha fazla imar edilen Buhara'da, mimari olarak da İslami eserlerin sayısının arttığı yadsınamaz bir gerçek olarak ortaya çıkar. Ancak daha önceki bölümlerde olduğu gibi burada da Moğolların yıkıcılığı karşımıza çıkmaktadır. Ama bu etki zamanla azalacaktır. Çünkü şehir tekrar yaralarını saracak ve eski mamur haline dönecektir.

Buhara'yı günümüzde de bilinir yapan, doğduğu şehir olmasa da, kimliğini orada kazanan, İslam bilim, düşünce ve medeniyet tarihinde şehri unutulmaz kılan alim, tasavvuf ehli kişilerdir. Bunlar 'Buhara'da İrfan' isimli dördüncü bölümde ele alınmıştır. Belki de şehrin medeniyet şehirleri bağlamında değerlendirilmesinin nedeni daha çok bu bölümle alakalı olsa gerek. Şehrin tarihi, şehre hükmeden devletler, görsel hafızamızda yer eden mimari kimliği elbette ki önemli, ancak bir şehre kimlik kazandıran ve bunu kalıcı hale getiren "insan" olmalı. Çünkü eğer bir şehirde bütün bunlardan bahsediliyorsa, bunların mutlaka bir banisi, bir mimarı, bir amiri vardır. İslâmi kaynak bakımından Kur'an-ı Kerim'den sonra en çok itibar edilen kitaplardan olan Camiü's-Sahih'in sahibi, ismi ile müsemma İmam Buhari şehrin simge alimlerindendir. Yazdığı tıp eseri Avrupa'da 17. yüzyıla kadar başucu kitabı olarak okutulan 9 yüzyıl İslam alimi İbn Sînâ Buharalıdır. İbn Sînâ tıbbın dışında felsefe başta olmak üzere farklı alanlarda da önemli bir alim olup kendisine hezarfen de diyebiliriz. Türklerin İslamlaşmasında en önemli kişilik olarak görülen Hoca Ahmed Yesevi'nin Buhara'da Hocası Yusuf Hemedani ile buluşması Türk, İslam ve tasavvuf tarihinin en önemli olaylarındandır. Türkistan'dan Anadolu'ya gerçekleşen Türk göçü ile birlikte bu topraklara tasavvufi bir İslam anlayışı hakim olmuştur. Buhara'da Bahaeddin Nakşibendi ile başlayan, önce şehri, sonra bölgeyi etkisine alan ve kendisine Anadolu'da da yer bulan Nakşibendîlik tarikati şehri anlamlı kılan bir diğer etkendir. Şehirden başta yukarıdaki şahsiyetler olmak üzere

pek çok önemli zatların çıkmasında Buhara'daki kütüphaneler ve medreselerin etkisi de yine bu kısımda ele alınmıştır. Bütün bunlar şehrin ilim alanında Bağdat'la yarışarak "Kubbetü'l-İslam" unvanı almasının en güzel izahı olacaktır.

Özellikle 19. yüzyılda Türkistan coğrafyasının yaşadığı siyasal süreç Buhara'nın da olumsuz etkilenmesine yol açar. Kitabın sonuç öncesi bölümünde "Buhara'da Buhran" başlığında Ruslarla İngilizler arasında şehrin ve bölgenin nasıl bir çatışma alanı haline getirildiği ortaya konmaktadır. Ajanların tabir-i caizse cirit attığı bu coğrafyada zaman Rusları kazanan taraf ilan ederken, bölge halkı kaybeden taraf olmuştur. 16. yüzyıldan itibaren Ruslar bölgeye ilgi gösterirler ve zamanla artan bu ilgi 20. yüzyıl ilk çeyreğinde tam bir hakimiyet olarak tebarüz eder. Yine 16. yüzyılda Osmanlı Devleti ile şehrin ilişkisi başlar. Şehir halkı ile Osmanlı tebaası birbirlerine muhabbet beslerler. Ancak zamanın Rusların lehine, Osmanlı'nın ve Buhara'nın aleyhine işleyişi aradaki bağların zayıf ve etkisiz hale gelmesine yol açar. Ruslar farklı isimler ve yönetimlerle Osmanlı Devleti ve Buhara Hanlığı'na karşı galip gelen taraf olur. Yazarın da vurguladığı üzere arada gerçekleşen Moğolların yıkımı dışında İslam kimliğini üzerine bariz bir şekilde alan şehir, Rusların şehrin bu manevi kimliğini yok etmesine engel olamamıştır. Nasıl ki İslam öncesi dönemle sonrası dönem mekân ve insan bağlamında şehir "Kubbetü'l-İslam"a dönüştüyse, Rusların üstünlüğü ve sonrasında hakimiyetiyle birlikte tersine bir değişim geçirmiştir. Bu tahribat 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar resmen devam etmiştir. Zikredilen tarihten itibaren Buhara Özbekistan'a bağlı bir şehir olarak yaralarını sarmaya çalışsa da sürecin pek de kolay olmayacağı aşikârdır.

Sonuç yerine 'Sonsöz' başlığını tercih eden yazar, Buhara hakkında genel bir değerlendirme yaparken, özellikle Rusların asimilasyonu sonrasında ortaya çıkan tahribatın etkisiyle tam olarak noktayı koyamamıştır. Bir medeniyet şehri olan Buhara'yı, bu kimliğini geçmişte bırakmış ve o geçmişine tekrardan bir türlü dönememiş bir şehir fotoğrafıyla ve biraz da buruk bir şekilde soru işaretleriyle bırakmıştır. Ki maalesef Türkistan topraklarındaki diğer ülkeler ve şehirler gibi Buhara da mekân, insan ve iman bağlamında geçmişini arayan bir şehirdir. Tarih boyunca çok kültürlü, çok dinli bir özelliğe sahip olan Buhara geçmişten günümüze çoğunlukla Türklerin yaşadığı bir yerdir. İslam'ın kabulünden sonra kendini bu kimlikle tanımlayan ve İslam dünyasına ilmi, dini, tasavvufi anlamda çok önemli isimler kazandırmıştır. Bu nedenle merak edilen, araştırılan ve gidip görülmek arzusunda olunan bir şehirdir Buhara. Başta Türkler olmak üzere diğer Müslümanların da merak ettiği, muhabbet beslediği bir şehir olan Buhara hakkında birçok eser yazılmış olup, Ahmet Kütük'ün bu eseri de şehre dair soru işaretlerinin biraz daha azalmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

Zarcone, T. (2014). Yasak Kent Buhara 1830-1888. (Çev. Ali Berktay) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Hatunoğlu, N. (2016). Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ükten, S. S. (2018). Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İbn Sînâ (2015). El Kânun Fi't-Tıbb. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Bice, H. (2019). Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî. İstanbul: H Yayınları.

ŞEHİR VE MEDENİYET
ŞEHİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Tanzimat'tan Günümüze İmar ve Şehircilik Tarihi

Mesut Arslan *

Editör Musa Öztürk (Ed.). Tanzimat'tan Günümüze
İmar ve Şehircilik Tarihi,
Ankara, 2021, Bayındır Memur-Sen Bayındır Akademi
(Haz: İdeal Kent Yayınları)

Tanzimattan Günümüze İmar ve Şehircilik Tarihi kitabı Musa Öztürk'ün editörlüğünde hazırlanmış, Bayındır Memur-Sen ve İdeal Kent Yayınları birlikteliği ile 2021 yılında yayınlanmış derleme bir kitaptır. Sosyoloji, mimarlık, şehir ve bölge planlama, tarih, siyaset bilimi gibi farklı disiplinlerden uzmanları bir araya getiren kitap 17 makaleden oluşmaktadır.

Eserin mutfağında yer alan Bayındır Akademi; bayındırlık, çevre, inşaat, ulaşım, afet ve tapu kadastro iş kollarında faaliyet gösteren Bayındır Memur-Sen'e bağlı iken İdeal Kent Yayınları, Kent Araştırmaları Enstitüsüne bağlı olarak kent konusunda akademik yayınlar üreten bir yayınevidir. Bu birliktelik sonucu ortaya çıkan eseri değerli hale getiren en dikkat çekici özellik, imar ve şehircilik konusunun uygulama kısmında yer alan bir memur sendikası ile akademik üretim yönü öne çıkan bir yayınevinin işbirliğiyle ortaya çıkmış olmasıdır. Bu özelliği sayesinde kitabın kent konusuna ilgi duyan, bu konuda uygulayıcı olan ya da entelektüel bilgiye katkı sunan geniş bir kitleye hitap ettiği söylenebilir. Kapsamlı bir konu olması sebebiyle, kent konusunda alt çalışma alanlarına ayrılmış farklı uzmanlıklara ihtiyaç duyulması ve kitaba katkı sunan isimlerin bu özellikleri taşıyacak şekilde seçilmiş olması hitap ettiği geniş kitlenin beklentilerini karşılayabilecek bir niteliğin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bununla beraber kitabın ele aldığı konunun kapsamlı olması ve geniş bir tarihsel sürece ışık tutma amacı güdüyor olması, editörün kitabın önsözünde de belirttiği üzere bazı alt konuların dışarıda kalmasına sebep olmuştur. Bu

* Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.
E-mail: arslanmesut@hotmail.com
Orcid: https://orcid.org/0000-0002-2802-5694
Geliş Tarihi: 28.05.2022 ▪ Kabul Tarihi: 25.07.2022

noktada hangi konunun kitaba dahil edileceği sorusunun yanında, hangi konu böyle bir eserde yer almazsa eksik kalır sorusu üzerinden bir arayış da doğru olabilir. Bu noktada kitabın şehircilik konusundaki siyasal görüş ayrılıklarına, farklı anlayış ve uygulamalara değinmemiş olması bir eksiklik olarak not edilebilir.

Genel hatlarıyla ifade edecek olursak, eserin temel amacı Türkiye'de Tanzimat'la beraber başlayan modernleşme hareketinin imar ve şehirleşme tecrübesine nasıl yansıdığını ortaya koymaktır. Buradaki vurgu batıda ortaya çıkan modern şehircilik anlayışının farklı dönemler itibariyle Türkiye'de nasıl tecrübe edildiği üzerinedir. Dolayısıyla Türk modernleşmesine dair var olan geniş literatüre, imar ve şehircilik tarihi açısından bir katkı sunulmaya çalışılmıştır. Ayrıca makalelerin yazarlarının bir kısmı resmi kamu görevini ifa etmeye devam ettiğinden bu eser meseleyi farklı perspektiflerden ele alma başarısını göstermiştir. Bu özellikleri dolayısıyla kitap, farklı disiplinlerin birlikte çalışmasını gerektiren bir konuyu geniş bir okuyucu yelpazesine hitap edecek bir nitelikte sunabilmektedir. Kitabın özgün yanlarından birisinin de bu olduğu söylenebilir.

Geniş bir tarihsel dönemi ele alan kitabın arka planında yer alan bölümlendirme gayreti, editörün önsözde ifade ettiği üzere, ele alınan sürecin 6 başlık altında incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Tanzimat'tan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süre birinci dönem, erken Cumhuriyet dönemi olarak ifade edilen 1923-1939 arası ikinci dönem, II. Dünya Savaşı ve sonrasını kapsayan 1939-1960 arası üçüncü dönem, geriye kalan dönemler ise 20'şer yıllık periyotlara ayrılarak 1960-1980 arası dördüncü dönem, 1980-2000 arası beşinci dönem ve 2000'lerin başından günümüze kadar geçen süre altıncı dönem olarak belirlenmiştir. Bu dönemleştirme uygulamasının Türk modernleşmesinin ve siyasal hayatının tarihsel süreci anlatılırken de genel hatlarıyla paylaşıldığını söylemek mümkündür (Ahmad, 2007; Karpat, 2010). Dolayısıyla kitap yaygın bir görüşe paralel bir uygulama ortaya koymuştur. Bununla beraber kitabın başlıklar halinde birbirinden ayrılmış 6 bölümden meydana gelmediğini, zira arka planda yer alan bu dönemleştirmeye genellikle riayet edilmekle beraber kitabın ayrı yazarlara ait olan 17 alt başlığının kimilerinde farklı dönemlere geçişler ya da daha doğru ifade ile dönemsel kesişimler olduğunu görmek mümkündür.

Kitap, editör Musa Öztürk'ün Şehir, Tarih ve Mekân adlı makalesi ile başlamaktadır. Bu makale editörün kaleminden çıkmış olması sebebiyle sunduğu çerçeve ile kitabın amacına ve sunmak istediği katkıya dair okuyucuya bazı fikirler vermektedir. Öztürk şehri biriktirmenin, bir araya gelmenin, farklılaşmanın ve bunlarla beraber devam eden bir dönüşümün mekânı olarak tanımlar. Buradaki mekân vurgusu önemlidir çünkü yazar, mekân ile insan arasında karşılıklı etkileşimin varlığını önemser. Böylece şehir geçmişten bugüne uzanan hafızanın somutlaştığı alan olarak kimlik oluşturucu bir unsur haline gelir.

Kitapta ele alınan ilk dönem olan Cumhuriyet öncesi döneme, diğer dönemlere nazaran daha fazla ağırlık verildiğini söylemek mümkündür. Zira kitapta Tanzimat dönemiyle alakalı altı makale bulunmaktadır. Türkiye'de modernleşme sürecinin başlangıç noktası olarak genellikle Tanzimat döneminin alınıyor olması, şehir tarihi alanına katkı sunmayı hedefleyen bir eser için bu döneme daha fazla önem veriyor olmayı anlaşılır kılmaktadır. Bu dönemle ilgili makalelerin ilki olan Osmanlı Döneminde Modernleşmenin Mimariye Yansımaları adlı başlıkta Alidost Ertuğrul; modernleşme hareketinin özellikle devlet tarafından yapılan kamu kurumu binaları ile kendini gösterdiğini, bu durumun Avrupa ile artan ticari, kültürel ilişkiler ve batılılaşma çabasının ortaya çıkardığı bir durum olduğunu, böylece yeni tasarımlar, yeni yapı tipleri ve malzemeler ile şehirlerin görünüşlerinin değişmeye başladığını ifade eder.

Bu bölümün en dikkat çeken makalelerinden birisi olan, Osmanlı Modernleşmesinde Kentleşme ve Yerel Yönetim başlığıyla Ahmet Vedat Koçal'ın yazdığı makalede ise Osmanlı ile Avrupa arasında artan kapitalist ticari ilişkilerin gerçekleştiği şehirler olan İstanbul, İzmir ve Selanik'te mahalli yönetim ve alt yapı hizmeti ihtiyacı doğurduğu, bu şehirlerin özellikle gayrimüslimlerinin taleplerinin yeni bir yerel yönetim anlayışı ortaya çıkardığı ifade edilir. Koçal'a göre Osmanlı modernleşmesinde kentleşme ve yerel yönetimlerin ortaya çıkışını iktisadi gerekçeler üzerinden açıklamak gerekir. Bu iki teorik tartışma içeren başlıktan sonra Evindar Yeşilbaş'ın yazdığı Batılılaşma Sürecinde Yeni Kent Merkezinin Sembol Mekanları: Hükümet Konakları, Belediye Sarayları ve Saat Kuleleri makalesi ile Osmanlı'daki batılılaşma serüveninin şehircilik alanındaki somut izlerinin ortaya konulması açısından kitaba nitelikli bir katkı sunulmuştur. Yeşilbaş'ın bunu yaparken izini sürdüğü temel düşünce Osmanlı zamanında dini biçimde şekillenen cami merkezli şehir uygulamasının artık değiştiği, bunun yerini hükümet konağı ve meydan merkezli bir şehircilik anlayışının aldığıdır. Bu bölümde dikkat çeken diğer makale ise Tanzimat Döneminde Azınlıklar ve Mimari: Samsun Örneği başlığıyla Vedia Derda Taşar'ın yazdığı makaledir. Bu makalenin şehir tarihçiliği anlamında daha az üzerinde durulan bir konu olan Anadolu şehirlerinden birine odaklanması ve buradaki mimari örnekler üzerinden konuyu somutlaştırması değerlidir. Makalede vurgulanan noktalardan birisi Samsun'da modern şehirciliğin ilk örneklerinin ortaya konulmasında batı ile daha yoğun temasları olması sebebiyle gayrimüslimlerin oynadığı roldür. Bölümde yer alan diğer makalelerde de bu düşüncenin sıklıkla işlenmesi, Cumhuriyet öncesi dönemin imar ve şehircilik deneyimine yön veren dinamikleri anlamak için bize önemli bir ışık tutar.

Kitabın önsözünde Cumhuriyetle beraber başlayan ve 1960'a kadar geçen sürenin, Erken Cumhuriyet Döneminde Şehircilik ve II. Dünya Savaşı'ndan Planlı Döneme Şehircilik olmak üzere iki ayrı dönem olarak ele alınacağı belirtilmiştir. Ancak

kitapta bu iki dönemi birleştirecek tek bir makale, Birge Yıldırım Okta tarafından kaleme alınan İstanbul'u Güzelleştirmek: Henri Prost'un Serbest Sahaları başlığıyla yer almaktadır. Esasında kitaba yöneltilecek eleştirilerden birisi de modernleşme ve şehircilik tarihi açısından önemli bir dönem olan Cumhuriyetin ilk yıllarına diğer dönemlere nazaran daha az ilgi gösterilmiş olmasıdır.

Türkiye'de şehirleşme açısından önemli gelişmelerden birisi 1950'li yıllardan itibaren kırdan kente doğru gerçekleşmeye başlayan yoğun göç hareketidir (Koyuncu, 2015; Yaman, 2019). Bu yıllardan itibaren özellikle büyük şehirlerin hızlı bir dönüşümün içerisine girdiği görülmüştür. Bu dönemin en önemli problemi büyük şehirlerde yaşanan konut sorunu ve bu soruna halkın kendi kendine bulduğu çözüm olan gecekondulaşmadır. Kitapta büyük şehirlere yönelen bu göç hareketini ele alan Türkiye'de 1960-1980 Döneminde Yaşanan Göçün Şehirleşmeye Etkisi makalesi Gökhan Tuncel ve Haluk Yaman tarafından kaleme alınmıştır. Makalede göçün yarattığı etki; fiziki etkiler, toplumsal etkiler ve siyasal etkiler başlıkları altında değerlendirilmiştir. Göçle beraber konut probleminin ortaya çıkardığı ve kentleşme literatüründe önemli yer tutan gecekondulaşma olgusuna ise İmar Kanunu ve Gecekondulaşma başlığı altında Aziz Belli ve Abdullah Aydın tarafından kaleme alınan makale ile değinilmiştir. Bu makalede, Türkiye'de batıda ortaya çıktığının aksine sanayileşmeye bağlı değil sanayileşmeye bağımlı bir şehirleşmenin gerçekleştiği ve kanuni çerçevenin bu edilgen durumu devam ettirdiği üzerinde durulmuştur. Kanuni çerçevenin bir sonraki dönemde nasıl değiştiği devam eden bölümde yer alan 1980'lerden 2000'lere: İmar Kanunundaki Değişiklikler ve Şehirleşme başlığıyla Fatih Gökyurt'un kaleme aldığı makalede ele alınmıştır. Türkiye'de şehirleşmenin ana unsurlarından birisi olan İmar Kanunu üzerinden tarihsel bir seyir ortaya konulması kitabın sunduğu katkılardan birisidir. Bu iki makalenin birlikte okunması ile ülkedeki siyasal anlayışın değişimini, planlı bir anlayıştan liberal bir anlayışa geçişi imar kanunundaki değişimler üzerinden takip etmek mümkün hale gelmektedir.

Kitabın son bölümünde ise daha çok güncel meselelere değinen ve şehirleşmeyi farklı alt konular üzerinden ele alan makaleler yer almaktadır. Bunlardan birisi Alkan Üstün'ün yazdığı; Dinar, Marmara, Düzce ve Van depremlerinden sonra başlatılan yeniden imar çalışmalarını ele alan Doğal Afetler Sonrasında Kentlerin Yeniden İnşası (Dinar, Marmara, Düzce ve Van Depremleri) adlı makaledir. Makalede bu dört deprem karşılaştırılarak deprem sonrası sürecin kentsel gelişime etkilerinin ortaklaşan yönleri ortaya konulmuştur. Makale son olarak deprem sonrası yeniden inşa sürecinin önemli bir süreç olduğunun altını çizerek çözüm önerileriyle sona ermiştir. Bu bölümün konusu itibariyle dikkat çekici makalelerinden birisi Zeynep Ataş tarafından yazılan Sınır Ticaretinin Kentsel ve Kırsal Mekânın Dönüşümüne Ektisi: Nusaybin, Cizre, Silopi başlıklı makaledir. Bu makaleyi değerli hale

getiren özellik büyük şehirlerdeki kentleşme deneyiminden farklı bir konuya odaklanarak literatürün çeşitlenmesine katkı sunmasıdır. Ataş bu üç ilçenin şehirleşme tarihinde sınır ticaretinin belirleyici olduğunu savunarak, günümüzde bu merkezlerde yaşayan insanların geçimini ağırlıklı olarak ticari ya da ticaret bağlantılı faaliyetlerden sağladığını öne sürer. Bu bölümün dikkat çeken çalışmalarından birisi de Türkiye'nin kentleşme serüveninin özellikle son 20 yılında belirleyici bir kurum olan TOKİ ile belediyelerin işbirliklerine odaklanan Kamusal Aktörler Olarak TOKİ-Belediye İş Birlikleri adıyla Yahya Aydın'ın kaleme aldığı makaledir. Aydın, TOKİ ile belediyelerin işbirliklerinin ortaya çıkardığı avantajlar ve dezavantajları sıralayarak, eksikleri olmakla beraber bu işbirliğinin niceliksel olarak ciddi katkılar sağladığını iddia eder. Kitabın sonuna doğru Türkiye'de kentleşmenin yakın tarihi söz konusu olduğunda en önemli başlık olarak değerlendirilen kentsel dönüşüm olgusu Murat Sezik tarafından kaleme alınan Türkiye'de Kentsel Dönüşüm makalesi ile ele alınmıştır. Kentsel dönüşüme dair detaylı bir çerçeve sunan bu makale somut bazı örneklerle Türkiye'nin kentsel dönüşüm tecrübesine ışık tutmaya çalışır. Makalenin sonuç kısmında kentsel dönüşümün kaçınılmaz olduğu ancak Türkiye'deki uygulamaların bazı eksiklikleri barındırdığı eleştirisi getirilmektedir. Kitabın son makalesinde ise günümüzde, dünyada ve Türkiye'de olmazsa olmaz bir uygulama olarak kabul edilen koruma meselesine dikkat çekilir. Volkan İdris Sarı tarafından kaleme alınan Türkiye'de Korunan Alan Planlaması ve Yönetişimi makalesi, dünyada ve Türkiye'de koruma olgusuna odaklanır. Koruma uygulamalarının gelişimi ile ilgili dörde ayrılmış bir dönemleştirme yapan Sarı, bu tarihsel sürecin ardından maddeler haline getirdiği çıkarımları sıralar ve sonuç kısmında yasal mevzuatın uygulanamamasına sebep olan bir içselleştirme problemine dikkat çeker.

Sonuç olarak bu eserin Türkiye'de ihtiyaç duyulmasına rağmen henüz yeterince gelişmemiş bir literatür olan imar ve şehircilik tarihi alanına katkı sunabilecek bir kitap olduğu söylenebilir. Bu tür bir çalışma can yakıcı olma özelliğini devam ettiren ve Türkiye'de adeta gelenek haline gelen plansız ve çarpık şehirleşme konusunda yeniden düşünmeye kapı aralayabilir. Kitabın farklı disiplinlerden uzmanları bir araya getirmesi ve farklı yazarlar tarafından hazırlanan başlıkların, somut örnekler barındıran çalışmalar üzerinden ortaya konulması, eserin bundan sonraki literatüre de ilham olmasına sebep olabilir. Bununla beraber gelecekte ortaya konulacak eserlerin kitabın kabul ettiği dönemleştirmeyi daha farklı boyutlarıyla ve daha da derinleştirerek ele almasının faydalı olacağı söylenebilir.

Kaynakça

Ahmad, F. (2007). *Bir kimlik peşinde Türkiye.* (S. C. Karadeli, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Karpat, K. H. (2010). *Türk demokrasi tarihi.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Koyuncu, A. (2015). *Kentleşme ve göç.* İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

Yaman, F. (2019). *Göç ve toplum: Dünyada ve Türkiye'de değişen nüfus hareketleri.* İstanbul: Ketebe Yayınları.

Şehir ve Medeniyet Dergisi

Journal of City and Civilization

ISSN: 1308-8386

Yayın İlkeleri ve Yazarlara Notlar

YAYIN İLKELERİ

Çok katmanlı ve farklı boyutları ihtiva eden şehri anlamak için tarihsel derinliği, güncel dikkati, gelecek perspektifini bir araya getirerek şehri ele almayı planlayan **Şehir ve Medeniyet Dergisi** bilimsel yaklaşımı benimseyerek hazırlanan hakemli bir dergidir. Dergi; Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki kez yayımlanır.

Şehir ve Medeniyet Dergisi'nin yayım dili Türkçe ve İngilizcedir. Yaygın kullanıma sahip dillerde yazılmış makaleler de kabul edilir. Bu makaleler orijinal biçimleriyle ya da Türkçe'ye çevrilerek kullanılır.

Şehir ve Medeniyet Dergisi, mimarlık, şehir planlama, yerel yönetimler, şehir tarihi, şehir sosyolojisi, yerel siyaset, maneviyat, antropoloji, sanat tarihi, arkeoloji, kültürel çalışmalar, coğrafya vb. alanlarda ele alınan bütün çalışmaları şehri anlamada anlamlı bulmaktadır. Bu amaca yönelik olarak üretilen kuramsal ve uygulamalı özgün çalışmaları yayımlamayı kendisine ilke edinen **Şehir ve Medeniyet Dergisi** bu çerçevedeki sosyal ve beşeri bilimler alanında yapılan tüm çalışmalara açıktır.

Dergide yayımlanan yazıların daha önce hiçbir yayın organında yayımlanmamış, ilk defa **Şehir ve Medeniyet Dergisi**'nde yayımlanıyor olması gerekmektedir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, bu durumun belirtilmesi şartıyla kabul edilebilir.

İlk yayımlandığı tarihten itibaren asgarî 25 yıl geçmiş olan; önem ve etki bakımından klasik metin olarak değerlendirilebilecek yazı ve çeviriler, daha önce yayımlanmamış olmaları kuralının istisnasını oluşturur. Bu tür metinlere daha önce yayımlanıp yayımlanmamış olmalarına bakılmaksızın **Şehir ve Medeniyet Dergisi**'nde yer verilebilir. Buna ilaveten, dergide, sosyal bilimler alanında şehirle ilgili üretilen edisyon-kritik ve kitap eleştirileri de yayımlanabilmektedir. Bu yazılar hakeme gönderilmez. Yayınlanıp yayınlanmayacağına Yayın Kurulu karar verir.

Şehir ve Medeniyet Dergisi'nde yayınlanması için gönderilen araştırma makalelerinde verilerin güncelliğine önem verilmektedir. Araştırma verilerinin toplanması üzerinden 5 yıl veya daha fazla süre geçmiş ise araştırmaların güncelliğini kaybettiği yönünde görüş bildirilmektedir.

Bir makalenin **Şehir ve Medeniyet Dergisi**'ne sunulması, çalışmanın orijinal olduğu ve yazar(lar)ın başka bir kurumdan herhangi bir telif hakkı olmadığı anlamına gelir.

Şehir ve Medeniyet Dergisi'nde yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayım için kabul edilen metinlerin, fizikî ve elektronik ortamda, tam metin olarak yayımlanmak da dâhil olmak üzere, tüm yayım hakları **Şehir ve Medeniyet Dergisi**'ne aittir. Yazarlar **Şehir ve Medeniyet Dergisi**'ne gönderdikleri makalede kullandıkları çizim, fotoğraf ve görsel malzemelerin kullanımından sorumludur.

Dergiye başvurular sadece elektronik ortamda kabul edilir. Dergi yazım kurallarına göre hazırlanan makaleler, **Makale Gönder** web adresinden Makale Gönder linki kullanılarak online olarak sisteme yüklenmelidir.

Gönderilecek makaleler TDK **Yazım Kurallarına** uygun olarak hazırlanmalıdır.

Makale dergiye ulaştıktan sonra, öncelikle şekil yönünden (APA 6) değerlendirmeye alınır. Bu değerlendirme sürecinde, makale şekil yönünden düzeltme yapılması gerekiyorsa, makale, yazarına gerekli düzeltme bilgileri ile beraber geri gönderilir. Şekil yönünden düzeltme yapılması makalenin kabul edildiği anlamını taşımaz. Şekil yönünden düzeltmeler yapıldıktan sonra, makale editörler tarafından içerik olarak değerlendirmeye alınır.

Gönderilen makaleyi gecikme veya diğer bir nedenle başka bir yerde yayınlatmak isteyenler yazılı bir başvuru ile yazılarını dergiden çekebilirler. Yayınlanması kabul edilmeyen yazılar, gerekçesi ile birlikte üç ay içinde geri gönderilir.

Yazarlara yapılacak bilgilendirmelerin tümü e-posta yoluyla yapılır.

Metnin içeriği, bilimselliği ve diğer hususlara ilişkin sorumluluğu tamamen yazar(lar)a aittir. Yazar(lar), çalışmasını göndermekle burada yazılı olan tüm şartları kabul etmiş sayılır.

Şehir ve Medeniyet Dergisi'nde yayımlanan yazıların fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayım için kabul edilen metinlerin, fizikî ve elektronik ortamda, tam metin olarak yayımlanmak da dâhil olmak üzere, tüm yayım hakları **Şehir ve Medeniyet Dergisi**'ne aittir. Kullanılan çizim, fotoğraf ve görsel malzemelerin hakları da **Şehir ve Medeniyet Dergisi**'ne ve anlaşmalı olarak da çizer ve fotoğrafçılarına aittir.
Her yeni sayı ilk önce **http://www.sehirvemedeniyetdergisi.org** adresinde yayımlanır. Daha sonra matbu olarak basılarak bir nüshası yazara/yazarlara gönderilir.
Yayınlanan her bir yazı için yazara / yazarlara telif ücreti ödenir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Yazılar, bilgisayar ortamında ve dizgi programlarında kullanılabilecek şekilde Word formatında derginin internet sitesinde bulunan **MAKALE GÖNDER** menüsü üzerinden gönderilmelidir.

Dergiye yayımlanmak üzere yollanan makaleler, "kör hakem" yöntemiyle değerlendirilmektedir. Editörler tarafından incelenen ve değerlendirilmesi uygun bulunan çalışmalar, iki ayrı hakeme gönderilmektedir. İki hakemin görüş ayrılığı durumunda, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulmaktadır. Hakemlerden gelen raporlar doğrultusunda, makalenin yayımlanmasına, yazardan hakem raporuna göre düzeltme istenmesine ya da yazının reddedilmesine karar verilmekte ve karar yazara iletilmektedir. Basımı uygun bulunan yazıların, yayımlanıp yayımlanmayacağına ya da derginin hangi sayısında yayımlanacağına editörler karar verir. Yazar, süreç konusunda e-posta yoluyla bilgilendirilmektedir.

Editör ve Yayın Kurulu yayın aşamasında yazılar üzerinde esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilirler.

Şehir ve Medeniyet Dergisi'ne ulaşan yazılar için yanıt verme süresi otuz gündür. Bu süre içinde yanıtlanmayan yazılar ulaşmamış demektir. Yazılarla ilgili olumlu ya da olumsuz görüş yazara mutlaka bildirilir.

Dergiye gönderilen makalelerin değerlendirmeye alınması için ön değerlendirme aşamasında mutlaka aranan şekilsel şartlar aşağıda belirtilmiştir:

1- Makale yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmalıdır (Kelime aralıklarından atıf ve kaynakça yazımına kadar bütün detaylar yazım kurallarına uygun olmalıdır).
2- Dergiye gönderilen çalışma **Makale Şablonuna** yüklenerek gönderilmelidir.
3- Makale ile birlikte **İntihal Denetim Raporu** mutlaka gönderilmelidir.
4- **Makale Etik ve Telif Hakkı Devir Sözleşmesi** mutlaka doldurulmalıdır.
5- Makale hakem sürecine alınması için Ön Değerlendirme Formu'nda belirtilen hususların tamamlanmış olması gerekmektedir.

YAZIM KURALLARI

Şehir ve Medeniyet Dergisi'ne gönderilen aday makaleler başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Makaleler APA'6.0 Publication Manual (http://www.apa.org) yayın biçimine uygun olarak hazırlanmalıdır.

Şehir ve Medeniyet Dergisi'ne gönderilen yazılar için bir sayfa sınırlaması yoktur. Ancak, yazıların 4000-8000 arası kelime sayısında olması tercih edilmektedir. Gerekli kısaltma ve uzatmalar yazarla iletişim içinde yapılabilir.

Makaleler Türkçe ya da İngilizce olarak yazılabilir. Makalenin her biri en az 150 en fazla 200 kelimeyi aşmayacak şekilde Türkçe ve İngilizce yazılmış Öz ve Abstract'ı, **Şehir ve Medeniyet Dergisi Makale Şablonunda** yer aldığı biçimde verilmelidir. Yazının başlığı kısa olmalı ve 15 sözcüğü geçmemelidir. Ayrıca 3 – 7 arasında Anahtar Sözcükler ve Keywords verilmelidir.

Araştırma makalelerinde problem giriş bölümü içinde açıkça belirtilmelidir. Giriş bölümünü sırasıyla yöntem, bulgular, tartışma ve sonuç bölümleri izlemelidir. Deneme-derleme türü makalelerdeki bölüm başlıkları ise içeriğe uygun olarak belirlenmelidir.

Makalelerin **Şehir ve Medeniyet Dergisi Makale Şablonunda** uygun olarak hazırlanmış olması ve ilk sayfa hariç makalenin herhangi bir alanına yazar isim ve adresleri yazılmaksızın sisteme yüklenmesi gerekmektedir.

İlgili makale şablonunu internet sitesinden indirebilirsiniz!

APA YAZIM KURALLARI VE KAYNAK GÖSTERME YÖNTEMİ

Metin içinde yazar veya yazarlara yapılan atıf
Tek yazar:
Baysal (1982)'a göre
(Baysal, 1982, s. 26)

İki yazarlı:
Wegener ve Petty (1994)'ye göre (...)
(Wegener ve Petty, 1994, s.26)

Üç ile beş yazar arası:
İlk sefer atıf yaparken tüm yazarların adı listelenir;
(Kernis, Cornell, Sun, Berry, ve Harlow, 1993)
Sonraki atıflarda ise sadece ilk yazarın adı belirtilip "vd." ifadesi kullanılır
(Kernis vd., 1993, s. 42)

Altı ve daha fazla yazarlı metinlerde, sadece ilk yazarın adı kullanılıp sonrasında "vd." ifadesi kullanılır:
Harris vd. (2001) ifade ettiği üzere (...)
Harris vd. (2001)'ne göre (…)
(Harris vd., 2001, s. 112)

Yazar adının bilinmediği ya da belirtilmediği durumlarda, parantez ve tırnak içinde metindeki ilk ya da iki kelime kullanılmalıdır:
Siyasetçiler ve bürokratlar sonuçların kabul edilemez ve skandal olduğunu ifade etmişlerdir ("Die Pisa-Analyse", 2001).

Yazar bir organizasyon veya hükümet kurumu ise, ilk atıfta olduğu gibi atıf yaplır; eğer çok bilinen bir kurum ise, sonraki kullanımlarda kısaltması tercih edilir:
Amerikan Psikoloji Derneği'ne (2000) göre.
İlk atıf: (Mothers Against Drunk Driving [MADD], 2000, s.65)
İkinci atıf: (MADD, 2000, s.65)

Aynı parantezde birden fazla esere atıfta bulunulduğunda, bunlar harf sırasına göre dizilmeli ve iki eser noktalı virgül ile ayrılmalıdır:
(Akar, H. 2010, s.65; Çalışkan, 2008, s.65; Dinçer ve Kolaşin, 2009, s.65; Engin-Demir, 2009, s.65; Tunç, 2007, s.65)

Aynı soyisme sahip yazarlarda, karışıklığı önlemek için ismin ilk harfi de kullanılır:
(E. Johnson, 2001, s.65; L. Johnson, 1998, s.65)

Aynı yazarın aynı yıl yayımlanan iki veya daha fazla eserine atıf yapılıyorsa; yıldan sonra (a, b, c) harfleri kullanılır:
Berndt (1981a)'in çalışmasına göre (...)

Kişisel iletişim vasıtasıyla ulaşılan mülakatlar, mektuplar, e-maillerde, kişisel iletişim kurulan kişinin adı ve görüşmenin tarihi belirtilmelidir. Ancak, kişisel iletişim yoluyla elde edilmiş veriler kaynakçaya eklenmemelidir:
(N. AlSayyad, kişisel iletişim, 25 Mart 2012)
N. AlSayyad küreselleşme ve neoliberalizmin (…) (Kişisel iletişim, 25 Mart 2012)

Dipnotlar ve sonnotlar
APA yazım stilinde, dipnot ve sonnot kullanımı pek tercih edilmemektedir. Bundan dolayı mümkün olduğu kadar az dipnot kullanılmalıdır. Yalnızca çok elzem bir açıklayıcı not gerektiğinde dipnot kullanılmalıdır.

Önemli not:
APA atıf ve kaynakçada "and" yerine "&" kullanılmasını önermektedir. Ancak Türkçede "&" sembolü "ve" yerine kullanılmadığından, Türkçe olarak yazılan metinlerde atıf yaparken ve kaynakça yazarken "&" sembolü kullanılmamalıdır.
Ayrıca, üç kişiden çok yazarlı metinlere atıf yaparken APA "et al." (Kernis et al., 1993, s.65) kullanılmasını önermektedir. Ancak Türkçe'de "et al." yerine "vd." (Kernis vd., 1993, s.65) kullanılmalıdır. Bununla birlikte, eğer değerlendirilmek üzere Şehir ve Medeniyet Dergisi'ne gönderilen çalışma İngilizce hazırlanmışsa, bu metinlerde atıf ve kaynakçada APA standartlarına uygun olarak "and" yerine "&" sembolü ve "et al." kullanılmalıdır.

Kaynakça yazımı
Temel İlkeler:

Tek yazar:
Berndt, T. J. (2002). Friendship quality and social development. *Current Directions in Psychological Science, 11*, 7-10.

İki yazar:
Wegener, D. T. ve Petty, R. E. (1994). Mood management across affective states: The hedonic contingency hypothesis. *Journal of Personality and Social Psychology, 66*, 1034-1048.

Üç ile yedi yazar arası:
Kernis, M. H., Cornell, D. P., Sun, C. R., Berry, A., Harlow, T. ve Bach, J. S. (1993). There's more to self-esteem than whether it is high or low: The importance of stability of self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology, 65*, 1190-1204.

Yedi yazardan fazla ise; ilk altı yazarın adı listelendikten sonra üç nokta koyup son yazarın adı eklenir. Yedi isimden fazlası yer almamalıdır:
Miller, F. H., Choi, M. J., Angeli, L. L., Harland, A. A., Stamos, J. A., Thomas, S. T., . . . Rubin, L. H. (2009). Web site usability for the blind and low-vision user. *Technical Communication, 57*, 323-335.

Organizasyonun yazar olduğu durumlarda:
American Psychological Association. (2003).

Yazar bilinmiyorsa:
Merriam-Webster's collegiate dictionary (10. bs.). (1993). Springfield, MA: Merriam-Webster.

Aynı yazarın iki ve daha fazla çalışması kullanılmışsa; kaynaklar tarih sırasına göre dizilmelidir:
Berndt, T. J. (1981).
Berndt, T. J. (1999).
Eğer yazar bir çalışmada tek yazar ve başka çalışmada ortak yazar ise, önce tek yazarlı olan çalışma listelenmelidir:
Berndt, T. J. (1999). Friends' influence on students' adjustment to school. *Educational Psychologist, 34*, 15-28.
Berndt, T. J. ve Keefe, K. (1995). Friends' influence on adolescents' adjustment to school. *Child Development, 66*, 1312-1329.

Eğer bir yazarın farklı yazarla yayımladığı eserler varsa, sıralama alfabetik olarak ikinci veya sonraki isme bağlı olarak yapılır:
Wegener, D. T. Kerr, N. L., Fleming, M. A., ve Petty, R. E. (2000). Flexible corrections of juror judgments: Implications for jury instructions. *Psychology, Public Policy, and Law, 6*, 629-654.
Wegener, D. T., Petty, R. E. ve Klein, D. J. (1994). Effects of mood on high elaboration attitude change: The mediating role of likelihood judgments. *European Journal of Social Psychology, 24*, 25-43.
Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış iki veya daha fazla çalışması varsa, (a, b, c) gibi harfler kullanılır:
Berndt, T. J. (1981a). Age changes and changes over time in prosocial intentions and behavior between friends. *Developmental Psychology, 17*, 408-416.
Berndt, T. J. (1981b). Effects of friendship on prosocial intentions and behavior. *Child Development, 52*, 636-643.

Giriş, önsöz ve sonsözlere, bir kitap bölümü gibi atıf yapılır:
Kumar, R. ve Hill, D. (2009). Introduction,: Neoliberal Capitalism and Educaiton. D. Hill ve R. Kumar (Der.). *Global Neoliberalism and Education and its Consequences* içinde (ss. 1-11). New York: Routledge.

Dergi ve süreli yayınlar:
Temel Biçim:
Yazar, A. A., Yazar, B. B., ve Yazar, C. C. (Yıl). Makale adı. *Dergi adı, cilt. No* (sayı no), sayfa/lar. doi:http://dx.doi.org/xx.xxx/yyyyy

Sadece ciltin olduğu dergilerdeki makaleler:

Harlow, H. F. (1983). Fundamentals for preparing psychology journal articles. *Journal of Comparative and Physiological Psychology, 55*, 893-896.

Sayı ve ciltin belirtildiği dergilerde:
Scruton, R. (1996). The eclipse of listening. *The New Criterion, 15*(3), 5-13.

Magazinlerdeki makaleler:
Henry, W. A. (1990, 9 Nisan). Making the grade in today's schools. *Time, 135*, 28-31.

Gazete makaleleri (basılı):
Schultz, S. (2005, 28 Aralık). Calls made to strengthen state energy policies. *The Country Today*, ss. 1A, 2A.

Editöre mektup:
Moller, G. (2002, Ağustos). Ripples versus rumbles [Editöre mektup]. *Scientific American, 287*(2), 12.

Kitap eleştiri:
Baumeister, R. F. (1993). Exposing the self-knowledge myth [Kitap eleştiri *The self-knower: A hero under control*, by R. A. Wicklund ve M. Eckert]. *Contemporary Psychology, 38*, 466-467.

Kitapların kaynakçada yazımı:

Temel biçim:
Yazar, A. A. (Yayın yılı). *Çalışma adı*. Yer: Yayıncı.
Cuban, L. (2001). *Oversold and underused: computers in the classrooms.* Cambridge: Harvard University Press.
Derleme kitap:
Duncan, G. J. ve Brooks-Gunn, J. (Der.). (1997). *Consequences of growing up poor*. New York, NY: Russell Sage Foundation.

Derleme kitap; yazar/yazarlar belli ise (ya da bir kişinin yazıları derlenmiş ise):
Plath, S. (2000). *The unabridged journals.* K. V. Kukil (Der.). New York, NY: Anchor.

Çeviri:
Laplace, P. S. (1951). *A philosophical essay on probabilities.* (F. W. Truscott ve F. L. Emory, Çev.). New York, NY: Dover. (Orijinal eserin yayın tarihi 1814).
Önemli not:
Metinde, yeniden yayımlanmış bir çalışmaya atıfta bulunurken, her iki tarih de verilmelidir: Laplace (1814/1951).

İlk baskıdan farklı olan diğer baskılar kullanılmış ise:
Helfer, M. E., Kempe, R. S., & Krugman, R. D. (1997). *The battered child* (5. bs.). Chicago, IL: University of Chicago Press.

Derlenmiş kitaptaki bir bölüm veya makale:
Yazar, A. A., & Yazar, B. B. (Yayın yılı). Bölüm/makale adı. A. Editör & B. Editör (Der.), *Kitap adı* içinde (sayfa numaraları). Yer: Yayıncı.

O'Neil, J. M., & Egan, J. (1992). Men's and women's gender role journeys: A metaphor for healing, transition, and transformation. B. R. Wainrib (Der.), *Gender issues across the life cycle* içinde (ss. 107-123). New York, NY: Springer.

Çok ciltli çalışma:
Wiener, P. (Der.). (1973). *Dictionary of the history of ideas* (Cilt. 1-4). New York, NY: Scribner's.

Ansiklopedi maddesi:
Bergmann, P. G. (1993). Relativity. In *The New Encyclopedia Britannica.* (Cilt. 26, ss. 501-508). Chicago, IL: Encyclopedia Britannica.

Yayımlanmış tez:
Soyisim, F. N. (Yıl). *Tez adı*. (Doktora tezi). Erişilen veri tabanı adı. (Erişim veya Sıra Numarası)
Yayımlanmamış tez:
Soyisim, F. N. (Year). *Doktora tezinin başlığı*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Kurum adı, Yer.
Köprülü, D. (1994). Üniversite kütüphanelerinde kitap koleksiyonunun kullanımı üzerine bir araştırma. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Hükümet belgeleri:
National Institute of Mental Health. (1990). *Clinical training in serious mental illness* (DHHS Publication No. ADM 90-1679). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.

Online süreli yayınlardaki makaleler:
Yazar, A. A. ve Yazar, B. B. (yayın yılı). Makale adı. *Online Derginin Adı, cilt no* (varsa sayı) (...) tarihinde http://www.someaddress.com/full/url/ adresinden erişildi.
Bernstein, M. (2002). 10 tips on writing the living Web. *A List Apart: For People Who Make Websites, 149*. 15 Ocak 2012 tarihinde http://www.alistapart.com/articles/writeliving adresinden erişildi

Online Bilimsel süreli yayınlardaki makaleler ve DOI'lere atıf:
DOI'si tanımlanmış online dergi makaleleri:
Yazar, A. A., & Yazar, B. B. (yayın yılı). Makale adı. *Dergi Adı, cilt no,* sayfa/lar. doi:0000000/000000000000 veya http://dx.doi.org/10.0000/0000
Brownlie, D. (2007). Toward effective poster presentations: An annotated bibliography. *European Journal of Marketing, 41*, 1245-1283. doi:10.1108/03090560710821161
Wooldridge, M.B., & Shapka, J. (2012). Playing with technology: Mother-toddler interaction scores lower during play with electronic toys.*Journal of Applied Developmental Psychology, 33*(5), 211-218. http://dx.doi.org/10.1016/j.appdev.2012.05.005

DOI'si tanımlanmamış online süreli yayınlardaki makalelere atıf:
Yazar, A. A. ve Author, B. B. (yayın tarihi). Makale adı. *Dergi adı, cilt no*. http://www.journalhomepage.com/full/url/ adresinden erişildi.
Kenneth, I. A. (2000). A Buddhist response to the nature of human rights. *Journal of Buddhist Ethics, 8*. 15 Ocak 2012 tarihinde, http://www.cac.psu.edu/jbe/twocont.html adresinden erişildi.

Online gazete makalesi:
Yazar, A. A. (Yıl, Gün Ay). Makale adı. *Gazete Adı*.
http://www.someaddress.com/full/url/ adresinden erişildi.
Parker-Pope, T. (2008, Mayıs 6). Psychiatry handbook linked to drug industry. *The New York Times*. 15 Ocak 2012 tarihinde, http://well.blogs.nytimes.com adresinden erişildi.

Elektronik kitaplar:

De Huff, E. W. (t.y.). *Taytay's tales: Traditional Pueblo Indian tales*. 15 Ocak 2012 tarihinde, http://digital.library.upenn.edu/women/dehuff/taytay/taytay.html adresinden erişildi.

Davis, J. (t.y.). *Familiar birdsongs of the Northwest*. 15 Ocak 2012 tarihinde http://www.powells.com/cgi-bin/biblio?inkey=1-9780931686108-0 adresinden erişildi.

Nitel veri ve online mülakat:

Eğer mülakatın sesli ya da yazılı bir formu erişilebilir değilse, sadece metin içinde atıfta bulunulur ve ay, gün, yıl bilgileri belirtilir; kaynakçaya eklenmez. Eğer online olarak sesli ya da yazılı hâli mevcutsa, parantez içinde ([Mülakat transkripsiyonu] veya [mülakat sesli dosya]) *şeklinde belirtilir; kaynakçada şu şekilde yer alır:*

Butler, C. (Mülakat yapan) & Stevenson, R. (Mülakat yapılan). (1999). *Oral History 2* [Mülakat transkripsiyonu]. Retrieved from Johnson Space Center Oral Histories Project Web site: 15 Ocak 2012 tarihinde http:// www11.jsc.nasa.gov/history/oral_histories/oral_histories.htm adresinden erişildi.

Basılı bir yerde yayımlanmış mülakat:

Çelik, Z. (Mülakat yapan) & AlSayyad, N. (Mülakat yapılan). (2012). On neoliberalism and urban inequalities [Mülakat transkipsiyonu]. *İdealKent.* (7), 10-20.

Online ders notları ve sunu slaytları:

Hallam, A. *Duality in consumer theory* [PDF belgesi]. Lecture Notes Online Web site: 15 Ocak 2012 tarihinde http://www.econ.iastate.edu/classes/econ501/Hallam/
index.html adresinden erişildi.

Roberts, K. F. (1998). *Federal regulations of chemicals in the environment* [PowerPoint slaytı]. 15 Ocak 2012 tarihinde http://siri.uvm.edu/ppt/40hrenv/index.html adresinden erişildi.

Periyodik olmayan web belgesi, sayfası veya raporu:

Temel ilke bu tür durumlarda dosya ya da çalışma sahibinin adını bulmak ve kullanmaktır.

Yazar, A. A. (yayın tarihi). Dosya adı. 15 Ocak 2012 tarihinde http://Web address adresinden erişildi.

Angeli, E., Wagner, J., Lawrick, E., Moore, K., Anderson, M., Soderland, L., & Brizee, A. (2010, Mayıs 5). General format. 15 Ocak 2012 tarihinde http://owl.english.purdue.edu/owl/resource/560/01/ adresinden erişildi.